

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2012

Bc. Eva KURFIŘTOVÁ

**Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická**

**Ženské domácí služebnictvo v českých zemích
(od 60. let 19. století do období první republiky)**

Bc. Eva Kurfířtová

**Diplomová práce
2012**

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2011/2012

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE (PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Eva Kurfiřtová**
Osobní číslo: **H10616**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny - Gender history**
Název tématu: **Postavení ženského personálu v českých domácnostech od 60. let 19. století do období první republiky**
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem diplomové práce je zachytit proměny postavení ženského domácího personálu v Čechách od 60. let 19. století do období první republiky. Práce bude vycházet z hypotézy, že rostoucí akcent na ženskou vzdělanost a možnosti (byť zatím omezeného) uplatnění na trhu práce se projevil i v postavení této sociální skupiny (služek, chův a kojných). Autorka vyjde z demografického vývoje českých zemí v uvedeném období, zamyslí se nad důvody, které ženy do těchto zaměstnání přiváděly, nad jejich sociálním původem, vzděláním, nad realitou služebního poměru a měnicími se požadavky na výkon jejich povolání.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury: viz příloha

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.
Ústav historických věd

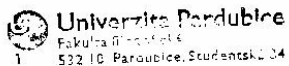
Datum zadání diplomové práce: 30. dubna 2011

Termín odevzdání diplomové práce: 31. března 2012

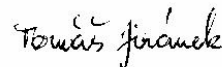

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.

děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2011

Příloha zadání diplomové práce

Seznam odborné literatury:

- Prameny: ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. Ochrana chudé a opuštěné mládeže: rozhledy po lidumilství v Evropě. Praha: Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek, 1887. HANSGIRGOVÁ, Františka. Hospodyně našeho věku: krátké naučení o vedení městského i venkovského hospodářství. 2. vydání. Praha: I. L. Kober, 1874. KAFKA, Josef. 350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek. Praha: F. Šimáček, 1916. KRÁSENSKÁ, Lidmila. Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech. Praha: Rudolf Storch, [1893]. Roční zpráva Veřejné obchodní školy Ženského výrobního spolku českého v Praze. V Praze: Veřejná obchodní škola Ženského výrobního spolku českého v Praze, 1872-1938. SKRUŽNÝ, Josef. Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze. 3. vydání. Praha: J. R. Vilímek, 1934. (apokryf) STRETTIOVÁ, Marie. O starých časech a dobrých lidech. 2. vydání. Praha: Topičova edice, 1940. ŠÁLKOVÁ, Antonie. Z deníku služky. 1. vydání. Praha: [Svoboda], 1951. (apokryf) Šťastný domov: časopis věnovaný českým ženám a domácnostem. Praha: F. Šimáček, 1904-1929. TRKANOVÁ, Marie. U Janáčků: podle vyprávění Marie Stejskalové. Brno: Šimon Ryšavý, 1998. VESELÝ, František Xaver. Všeobecný slovník právní. Příruční slovník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených. I. - V. díl. Praha, 1896-1900. Literatura: BAHENSKÁ, Marie. Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století. 1. vydání. Praha: Libri: Sociologické nakladatelství, 2005. BOCK, Gisela. Ženy v evropských dějinách: od středověku do současnosti. 1. vydání. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2007. FAUVE-CHAMOUX, Antoinette; FIALOVÁ, Ludmila. Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIIe-XXe siècles. In: Acta demographica 13. Praha: Česká demografická společnost: Sociologický ústav AV ČR, 1998. FIALOVÁ, Ludmila a kol. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996. FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: Historická demografie 26/2002. Komise pro historickou a sociální demografii: Praha, 2002. Str. 147-166. FUCHS, Rachel G. Gender and poverty in nineteenth-century Europe. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. KALINOVÁ, Alena. Dcerám českým: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870-1920. 1. vydání. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007. LENDEROVÁ, Milena a kol. Žena v českých zemích od středověku do 20. století. 1. vydání. Praha: NLN, 2009. MACHKOVÁ-PRAJZOVÁ, Naďa. Služka. Příklad Marie Stejskalové. In: Člověk na SMoravě 19. století. 2. vydání. Brno: Centrum demokracie a kultury, 2008. Str. 270-281.**

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Železném Brodě dne 12. listopadu 2012

Eva Kurfiřtová

ANOTACE

Tato práce se zabývá postavením ženského domácího personálu v českých zemích od 60. let 19. století do období první republiky. Zaměřuje se především na proměnu životního stylu v měšťanských domácnostech, s nímž byla spojená i rostoucí poptávka po ženském služebnictvu. Práce nezkoumá jen postavení služebných v legislativě, jejich početnost, kvalifikační možnosti a způsoby vyhledávání služby, ale i každodenní povinnosti spjaté s nelehkým životem ve společné domácnosti. Pozornost je věnována i sociální zranitelnosti této profese, které si od konce 19. století všímaly i různé pomocné spolky usilující o ochranu služebných. Přináší také pohled na konkrétní osudy žen pracujících v tomto zaměstnání.

KLÍČOVÁ SLOVA

Domácí služebnictvo, ženská práce, každodenní život, dějiny žen, 19. – 20. století

TITLE

The Female Staff in the Czech Households (since the Sixties of the 19th Century till the Period of the First Republic)

ANNOTATION

This thesis deals with the position of female domestic staff in the Czech lands from the 1860s until the period of the first republic. It focuses primarily on the change of lifestyle in urban households and the connection between this change and the growing demand for female servants. The thesis focuses not only on the position of servants within legislation, their number, qualification potential and ways of seeking employment, but also their everyday duties in relation to their hard lives in the communal residence. Some attention is also paid to social vulnerability of this profession, which was first noticed at the end of the 19th century and addressed by various associations for servant protection. The thesis also provides a view of the fortunes of three specific women working in this profession.

KEYWORDS

Domestic staff, women's work, everyday life, women's history, 19th-20th Century

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí mé diplomové práce prof. PhDr. Mileně Lenderové, CSc. za metodické vedení, cenné rady, trpělivost a ochotný přístup při realizaci tématu. Poděkování patří i Mgr. Kateřině Bisové za pomoc s úpravou textu, pracovníkům státního okresního archivu v Hradci Králové a zaměstnancům vědeckých knihoven v Praze, Hradci Králové a Liberci. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat svým blízkým, kteří mě během celého studia podporovali.

OBSAH

ÚVOD	1
1 ŽIVOTNÍ STYL ČESKÉ SPOLEČNOSTI V LETECH 1850 - 1914	9
1.1 POLITICKÉ, HOSPODÁŘSKÉ A SOCIÁLNÍ POMĚRY.....	9
1.2 DEMOGRAFICKÉ POMĚRY	11
1.3 ŽIVOTNÍ PODMÍNKY A MIGRACE NEMAJETNÝCH.....	12
1.4 PROMĚNA ROLE DOMÁCNOSTI A HOSPODYNĚ.....	14
1.5 SLUŽEBNICTVO JAKO DOBOVÝ TREND	16
2 SLUŽKA A LEGISLATIVA	20
2.1 ČELEDNÍ ŘÁD	20
2.1.1 Úřední dohled nad řádem.....	20
2.1.2 Zaměstnavatel a sloužící.....	21
2.1.3 Uzavření služební smlouvy	21
2.1.4 Zrušení služební smlouvy.....	23
2.1.5 Služební knížka a vysvědčení	24
2.2 TRESTÁNÍ SLUŽEBNICTVA	26
2.3 KRITIKA ČELEDNÍHO ŘÁDU	27
3 POČTY SLUŽEBNICTVA	30
3.1 ČESKÉ ZEMĚ.....	30
3.2 PŘÍPADOVÁ STUDIE – HRADEC KRÁLOVÉ V ROCE 1900.....	34
4 KVALIFIKAČNÍ PŘEDPOKLADY PRO SLUŽBU V DOMÁCNOSTI	40
4.1 VZDĚLÁNÍ VĚTŠINY SLUŽEBNÝCH	40
4.2 NOVÉ POŽADAVKY NA VÝKON POVOLÁNÍ	41
4.3 ŠKOLY A KURZY PRO SLUŽEBNÁ POVOLÁNÍ.....	43
4.4 PŘÍRUČKA PRO SLUŽKY	47
5 VYHLEDÁVÁNÍ SLUŽBY	50
5.1 DOPORUČENÍ, INZERCE, DOHAZOVAČSTVÍ	50
5.2 SOUKROMÉ ZPROSTŘEDKOVÁNÍ PRÁCE.....	51
5.3 VEŘEJNÉ ZPROSTŘEDKOVÁNÍ PRÁCE	52
6 VE SLUŽBĚ	57

6.1	PŘÍCHOD DO SLUŽBY	57
6.2	POŽADAVKY NA CHOVÁNÍ.....	58
6.3	MZDA, STRAVA, ODĚV, UBYTOVÁNÍ	60
6.4	KAŽDODENNÍ POVINNOSTI	63
6.5	PÉČE O ZDRAVÍ.....	65
7	SOUŽITÍ	69
7.1	DOPORUČENÍ SLUŽKÁM A HOSPODYNÍM	69
7.2	ZRANITELNOST PROFESE.....	71
7.3	SEXUÁLNÍ OBTEŽOVÁNÍ.....	73
7.4	PŘÍČINY KONFLIKTŮ	76
8	PODPORA SLUŽEBNÝCH.....	80
8.1	ZÁŠTITA PRACUJÍCÍ DÍVKY	80
8.2	ÚTULNA NA MORAVĚ.....	83
8.3	SPOLEK PRO BLAHO SLUŽEBNÝCH V PRAZE	84
9	ŽIVOTNÍ OSUDY SLUŽEBNÝCH.....	87
9.1	SLUŽEBNÉ Z POHLEDU ZAMĚSTNAVATELE (PŘÍKLAD MARIE STRETTIOVÉ A BOŽENY NĚMCOVÉ).....	87
9.2	MARIE STEJSKALOVÁ	90
9.3	ANTONIE ŠÁLKOVÁ	95
9.4	JANA KOLOMAZNÍKOVÁ (ORÁLNÍ HISTORIE).....	100
	ZÁVĚR	104
	SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	107
	PŘÍLOHY	112
	RESUMÉ	122

Úvod

Důvod mého zájmu o sociální skupinu tvořenou sloužícími je odborný, pragmatický a trochu i romantický. Z vědeckého hlediska jsem o toto téma usilovala proto, že o problematice života a práce služebnictva existuje jen omezené množství odborné literatury, v Čechách ještě o něco méně než v zahraničí. Ze stovek let, kdy tito pomocníci majetnějších či urozenějších vrstev své zaměstnavatele doprovázeli, připadne velmi málo zpracovaných faktů na „dlouhé“ 19. století, na jehož druhou polovinu jsem se zaměřila. Toto období tvoří kompaktní celek v historii habsburské monarchie. Služebné však nevymizely ani po zániku tohoto soustátí, jejich počet se pouze snížil a dnes, v 21. století, se vracejí jako pomocnice v domácnosti či „paní na hlídání“ u pracovně vytížených žen. Bylo by samozřejmě zajímavé, dozvědět se, co se od nich v dnešní době vyžaduje a na jaké tradice, kvalifikační předpoklady, povinnosti a mzdové možnosti navazují. Z podobného důvodu bych ráda přiblížila i život mnoha literárních a filmových postav z tohoto prostředí.

O zaměstnancích v domácnosti čteme v literatuře klasické i brakové, sledujeme je na filmových plátnech či televizních obrazovkách v černobílých prvorepublikových snímcích, ale i v moderních inscenacích, kde se často dokonce stávají hlavními postavami. Vzpomeňme si na činorodého Saturnina, který si vytkl za úkol přivádět své zaměstnavatele do nemožných situací, nebo jeho opak, přísnou mluvčí vykořisťované dělnické třídy z Olbrachtova ¹ románu *Anna proletářka*, která se v levicové společnosti proslavila výrokem: „Budete do nás střílet? My do vás také, paní!“, nebo třeba Fuksovu ² profesně dokonalou společnici z *Vévodkyně a kuchařky*.

Rodinné ságy 19. století se bez postavy služebné neobešly, byla nedílnou součástí všedního života měšťanských i bohatších venkovských vrstev. Z množství dobové literatury uvádím autorku nejprestižnější, Boženu Němcovou, a z postav služek, které vytvořila ve svých povídkách, podlézavou komornou, závidějící luxus svým chleboďárcům v *Zámku a podzámčí*, či osudy českých venkovských dívek, hledajících službu ve Vídni. Postavu služebné využila i další zvučná jména české kultury a mnohdy se můžeme domnívat, že její předobraz našli autoři ve skutečné osobě ze svého dětství.

¹ Ivan Olbracht (1882 – 1952), vlastním jménem Kamil Zeman, byl levicově zaměřený český spisovatel-prozaik, novinář a překladatel německé prózy.

² Ladislav Fuks (1923 – 1994) byl český prozaik, autor psychologické prózy s tématem úzkosti člověka ohrožovaného nesvobodou a násilím.

Po studiu faktů ze života služebnictva je teď srozumitelné, proč služka přezdívaná Rampepurda z knihy Karla Poláčka ³ *Bylo nás pět* chce služební knížku, když utíká před žertíky syna zaměstnavatele, že detektiv z Čapkových povídek vyřešil vraždu služky s pomocí její účtenky, protože věděl o povinnosti nahradit zaměstnavateli škodu, nebo proč se všechny služky u rodiny nadlesních z dnes již klasické literatury pro děti *Školák Kája Mařík* mohly jmenovat Týna. Dnes se s nimi okrajově setkáváme znovu, jak je zřetelné nejen z televizních seriálů, ale i ze současné literatury. Za všechny lze jmenovat například Zdenu Frýbovou, ⁴ jejíž hlavní postava některých děl – spisovatelka – domácnost bez pomocnice nevede.

Služebnictvo stojí stranou zájmu badatelů přesto, že představuje velmi zajímavou součást historie. Na přelomu 19. a 20. století byla služba v domácnosti druhým nejčastěji vykonávaným povoláním, ženy ekonomicky aktivní v této profesi se řadily hned na druhé místo za převažující dělnice. Vzhledem k ideologii minulého režimu byla odborná pozornost věnována právě studiu dělnictva, které představovalo hlavní oporu komunismu. Služebnictvo se většinou přiřazovalo k dělnickým povoláním, nebo stejně jako ostatní nižší sociální skupiny (řemeslníci, rolníci) zůstávalo na okraji pozornosti či se o něm nepsalo vůbec. Například Antonín Boháč, ⁵ který se primárně zabýval populací první republiky ovšem se zpětným úkrokem do 19. století, uvedl domácí služebnictvo pouze jako sociální kategorii ve sféře obyvatelstva průmyslového, u zemědělského obyvatelstva ji zcela vynechal. Zdeněk Pavlík, ⁶ jenž sledoval dynamiku změn v sociální a profesní struktuře českých zemí na základě sčítání lidu, postupoval obdobně. ⁷

Důvodem může být to, že v období první republiky bylo služebnictvo vnímáno jako relativně malá a mizející sociální skupina, a v dobách tzv. socialismu představovalo něco nepatřičného – narušovalo jednotu dělnické třídy. Na překážku také bylo, že sloužící netvořili homogenní kategorii, ale směs všemožných druhů povolání a společenských postavení, záleželo na tom, k jaké službě byli najati. V takovém případě je lepší analyzovat celou skupinu jako sociální stav, o což se již na počátku 20. století snažil Marcel Cusenier ⁸ a o co

³ Karel Poláček (1892 – 1945) byl český spisovatel, humorista, novinář a filmový scénárista. Ve svých humoristických románech se zaměřoval na zobrazení tragikomedie maloměstského života.

⁴ Zdena Frýbová (1934 – 2010) byla česká spisovatelka a novinářka. Ve většině svých děl se soustředovala na pracovní problematiku.

⁵ BOHÁČ, Antonín. *Československá vlastivěda: řada II. Národopis*. Praha: Sfinx Bohumil Janda, 1936. Obyvatelstvo v Československé republice, s. 62.

⁶ PAVLÍK, Zdeněk. Dynamika hospodářsko-společenské struktury obyvatelstva českých zemí. *Demografie 1*, č. 3, 1959, s. 145 – 155.

⁷ FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie 26*, 2002, s. 147.

⁸ CUSENIER, Marcel. *Les domestiques en France*. Paris: Éditions A. Rousseau, 1912.

se v daleko menších rozměrech pokouší i tato práce. V současnosti je problémem neexistence podobné větší skupiny ve společnosti, z čehož mohl donedávna pramenit nezájem o její minulost.

Téma služebnictva lze přitom zkoumat z různých úhlů pohledu. Můžeme se zajímat o otázky genderové, demografické, sociální i ekonomické. Také v souvislosti s historií elit může být služebnictvo zajímavým exkurzem do soukromého života, neboť právě s jeho pomocí se spřádaly intriky, odposlouchávaly rozhovory či vyměňovaly vzkazy a zamilovaná psaníčka.

Ve zkoumání a publikování zmiňované problematiky zaostává naše historiografie za výsledky mezinárodních odborných publikací. Jistou omluvou českých historiků je, že ne vždy mohou při výzkumu použít všechny prostředky svých zahraničních kolegů. Klasické metody uplatňované například německými nebo francouzskými historiky používají pro analýzu problematiky memoáry služebných a tyto prameny konfrontují především s policejními zprávami o deliktech služebných a také s literaturou tzv. červené knihovny, která umožňuje alespoň částečně nahlédnout do duševního světa sloužících. V našich podmínkách tyto prameny pocházející přímo od zkoumaných osob buďto chybějí nebo jsou málo početné a jejich výpovědní hodnota je nízká.⁹

Rakouský výzkum se v této oblasti zpočátku potýkal s podobnými problémy jako historiografie česká, první studie se zaměřovaly na dělnictvo a řemeslnictvo, zatímco služebnictvo představovalo marginální téma spojené se šlechtou. Přese všechno začala v 60. a ještě více v 70. letech 20. století vycházet významnější díla, jež otevřela prostor k dalšímu bádání i diskuzi. Mezi prvními se objevily zejména práce Rolfa Engelsinga,¹⁰ na nějž navázal další autor, Hannes Stekl,¹¹ u nás známý jako historik šlechty. Při zkoumání zákonodárství z počátku 20. století si oba badatelé uvědomili, že středem pozornosti tehdejší legislativy bylo pouze dělnictvo, na které se vztahoval jednotný řád platný pro celou monarchii, včetně

⁹ Jen velmi málo vzpomínek se dočkalo tištěné podoby, mnoho jich bylo navíc redakčně upraveno, aby zaujaly co nejširší okruh čtenářů. V několika případech jde dokonce o záměrné fikce. Ve Francii např. fiktivní román MIRBEAU, Octave. *Journal d' une femme de chambre*. Paris: Charpentier, [19--]. U nás jako MIRBEAU, Octave. *Deník komorné*. Praha: Svoboda-Libertas, 1993; Dále u nás, např. ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: [Svoboda], 1951 (vyšlo na politickou objednávku); TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčeků: podle vyprávění Marie Stejskalové*. Brno: Šimon Ryšavý, 1998 (zápisky editované druhou osobou); nebo apokryf SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934 (fiktivní román).

¹⁰ ENGELSING, Rolf. Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im 17., 18. und 19. Jahrhundert. In: KELLENBENZ, Hermann (Hrsg.). *Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt*. München, 1974, s. 159 - 237.; ENGELSING, Rolf. Das häusliche Personal in der Epoche der Industrialisierung. In: ders. (Hrsg.) *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*. Göttingen, 1978, s. 225 – 261.

¹¹ STEKL, Hannes. Soziale Sicherheit für Hausgehilfen. In: BRUCKMÜLLER, E.; SANDGRUBER, R.; STEKL, H. *Soziale Sicherheit im Nachziehverfahren*. Salzburg, 1978; STEKL, Hannes. Hausliches Personal und Soziale Frage. *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd 34, Wien, 1978. Str. 342 – 357.

povinného sociálního pojištění. Naproti tomu záležitosti služebnictva upravovalo do roku 1918 až 24 různých nařízení a jakékoli společné ustanovení bylo poslanci Říšské rady smeteno ze stolu. Zaměstnavatelé tak měli právo přísného dozoru nad svým služebnictvem, o osobní nároky pomocníků v domácnosti se prakticky nikdo nezajímal.¹²

V německých příspěvcích se objevovala díla, věnující se literatuře o služkách převážně od 80. let minulého století. O uvedené témata jevil zájem hlavně ženy, např. Marina Tichy, Karin Pauleweit a Gertraud Zull.¹³ Poslední jmenovaná se pokusila prozkoumat stereotypní představy o charakteru sloužících, o kterých přes jejich zřejmou nezbytnost jejich zaměstnavatelé smýšleli negativně. Po roce 1900 se tento obraz proměnil, opět černobíle, v palbě kritiky se ocitly životní podmínky personálu a nelidské zacházení ze strany zaměstnavatelů.

Práci i práva žen v 19. století studuje z hlediska genderu německá socioložka Ute Gerhard.¹⁴ Další odbornice zaměřené na tuto problematiku jsou Dorothee Wierling,¹⁵ Karin Walser,¹⁶ která nově přinesla psychologický pohled na koexistenci panstva a služebnictva, nebo Karin Orth,¹⁷ autorka knihy o postavení služek v Berlíně mezi léty 1890 – 1914.

Anglosaská historiografie se v 70. letech 20. století soustředila na spojitost mezi ženskou prací, modernizací a industrializací,¹⁸ francouzské studie naproti tomu reflektovaly především postavení služebné uvnitř měšťanské domácnosti. Zmíním se alespoň o Antoinette Fauve-Chamoux,¹⁹ která charakterizuje roli služebnictva v průběhu staletí s důrazem na jejich pohlaví, původ, náboženství, motivaci, kulturní identitu, vztah se zaměstnavateli i vlastními

¹² ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila. Služebnictvo rakousko-české aristokracie v 19. století. In: *Slezský sborník* 104, č. 4, 2006, s. 242.

¹³ TICHY, Marina. *Alltag und Traum: Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um die Jahrhundertwende*. Wien: H. Böhlau, 1984; PAULEWEIT, Karin. *Dienstmädchen um die Jahrhundertwende. Im Selbstbildnis und im Spiegel der zeitgenössischen Literatur*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Wien, 1993; ZULL, Gertraud. *Das Bild vom Dienstmädchen um die Jahrhundertwende. Eine Untersuchung der Stereotypen Vorstellung über den Charakter und die soziale Lage des städtischen weiblichen Hauspersonals*. München, 1984.

¹⁴ GERHARD, Ute. *Verhältnisse und Verhinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978.

¹⁵ WIERLING, Dorothee. *Mädchen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstmädchen um die Jahrhundertwende*. Berlin, Bonn: J.H.W. Dietz Nachf., 1987.

¹⁶ WALSER, Karin. *Dienstmädchen. Frauenarbeit und Weiblichkeitsbilder um 1900*. Frankfurt am Main, 1986.

¹⁷ ORTH, Karin. *"Nur weiblichen Besuch": Dienstbotinnen in Berlin 1890 – 1914*. Frankfurt am Main [u.a.]: Campus-Verl., 1993.

¹⁸ McBRIDE, Theresa. *The domestic Revolution: The Modernization of Household Services in England and France 1820 – 1920*. New York: Holmes and Meier Publishers, 1976.

¹⁹ FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (ed.). *Domestic service and the formation of European identity: understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries*. Bern: Peter Lang, 2004; FAUVE-CHAMOUX, Antoinette; FIALOVÁ, Ludmila. Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles. *Acta demographica* 13. Praha: Česká demografická společnost: Sociologický ústav AV ČR, 1998.

rodinami, na jejich práva a povinnosti, a to s cílem porozumět současné globalizaci domácí práce.

Výše zmiňovaná díla jsou však u nás dostupná pouze prostřednictvím zahraniční meziknihovni výpůjčky, proto je tato diplomová práce nezahrnuje. Z cizojazyčných publikací jsem využila jen *Gender and poverty in nineteenth-century Europe* od Rachel Fuchs.²⁰ Ta se zabývá změnami v poměru mezi chudobou a populací mezi léty 1750 – 1850, kdy se počet obyvatel Evropy více než zdvojnásobil. Ačkoli se zaměřuje hlavně na chudobu venkovské společnosti, neopomíjí popsat ani bídu ve městech.

Literatura české provenience se služebnictvem sice zabývá, ale její těžiště se nachází v období středověku a raného novověku. Tomu věnoval svou práci *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války* například Josef Petráň,²¹ na převážně venkovský poddaný lid se zaměřil také Alois Míka.²² Sociálními dějinami venkova a historickou demografií se v současné době zabývá především Eduard Maur.²³ Ve své studii *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651* zkoumá jejich situaci v závislosti na místě služby a vyvozuje, že vrchnost zaměstnávala jen fyzicky dospělé jedince, takže věk těchto sloužících byl vyšší než v případě čeledi pracující u sedláků. Služba na zámku navíc přinášela sociální vzestup. Podobné téma zpracovala i Alice Velková²⁴ a Jan Horský,²⁵ problému venkovské chudiny se dotkla i Daniela Tinková v knize *Člověk na okraji společnosti*.²⁶

Pro období 19. a 20. století mnoho prací nenajdeme. Nižší vrstvy obecně studuje Jana Macháčová spolu s Jiřím Matějčkem,²⁷ ale služebnictvu se věnují jen okrajově. Podíl domácího služebnictva na skladbě obyvatelstva v českých zemích na přelomu století

²⁰ FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

²¹ PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.

²² MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.

²³ MAUR, Eduard. Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651. *Historická demografie* 23, 1999, s. 85 – 135; Týž. Ve službě u rytíře Dohalského. Ze vzpomínek jihočeského lokaje Hansla Komendy (1716 – 1776). In: PÁNEK, J. *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesoru Josefu Petráňovi*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2004, s. 607 - 620.

²⁴ VELKOVÁ, Alice. Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století. In: KOLDINSKÁ, Marie; VELKOVÁ, Alice (eds.). *Historik zapomenutých dějin: sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. Praha: Libri, 2003, s. 140 - 161.

²⁵ HORSKÝ, Jan. Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16. - 18. století (panství Třeboň - sonda). *Archivní časopis*, č. 3. Praha: Archivní správa MV ČR 43, 1993, s. 145 - 166.

²⁶ TINKOVÁ, Daniela. Člověk na okraji společnosti. In: BŮŽEK, Václav; KRÁL, Pavel. *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo, 2007, s. 190 - 215.

²⁷ MACHÁČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří. Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století. In: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 7. Opava: Slezský ústav České akademie věd, 1997, s. 117 – 122; MACHÁČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří. Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování. In: *Studie k sociálním dějinám* 1(8). Kutná Hora: CLEO, 1998, s. 121 – 304.

zkoumala Ludmila Fialová²⁸ a došla k závěru, že domácí služba se stala zdrojem obživy především svobodných žen do 30 let. Zbývající práce jsou zaměřeny spíš regionálně, brněnskými sloužícími se zabývá Lukáš Fasora²⁹ a dvojice autorů Ludmila Nesládková a Lumír Dokoupil³⁰ se specializuje na služebníky moravských židovských rodin. Vzácnou výjimku v podobě sondy do soužití služebnictva a aristokracie představuje článek Radmily Švaříčkové-Slabákové.³¹ V současnosti se otázce služebných 19. století pravděpodobně nejvíce věnuje Naďa Machková-Prajzová.³² Její studie s názvem *Služka* vyšla ve sborníku *Člověk na Moravě 19. století* a kromě charakteristiky tohoto povolání přinesla i praktický příklad služby Marie Stejskalové pracující v rodině Leoše Janáčka. Služebnictvem se také zabývala v nepublikované disertační práci³³ a svůj příspěvek o problematice placené práce žen zařadila i do sborníku *Historická demografie*.³⁴

Mezi publikace, které se částečně dotýkají dané problematiky, patří práce Mileny Lenderové.³⁵ Nejvíce informací přináší syntéza *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*,³⁶ kde je otázce čeledi a domácího personálu věnována podkapitola *Žena bez kvalifikace – služka, kojná, dělnice*. Část reflektující 19. století rozebírá feminizaci služebnictva, jeho sociální zranitelnost i snahy filantropů o zlepšení podmínek. Kusé informace o práci služek přinesla populárně naučná publikace Pavly Vošahlíkové,³⁷ data z oboru demografie jsem pak čerpala z *Dějiny obyvatelstva českých zemí*.³⁸

Použitelná literatura k vybranému tématu není tedy nijak rozsáhlá, ale mým záměrem nebyla komparace úryvků již existujících prací. Tato diplomová práce si naopak s využitím dostupných pramenů a ve vymezeném rozsahu klade za cíl alespoň částečně nahradit chybějící informace o tomto období. Za tím účelem jsem získala prameny vztahující se

²⁸ FIALOVÁ, Ludmila. Domáci služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. *Historická demografie* 26, 2002, s. 147 – 166.

²⁹ FASORA, Lukáš. Služebný personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850-1910. *Brno v minulosti a dnes* 18, 2005, s. 259 - 276

³⁰ NESLÁDKOVÁ, Ludmila; DOKOUPIL, Lumír. Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869 – 1938). *Historická demografie* 21, 1997, s. 149 - 174.

³¹ ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila. Služebnictvo rakousko-české aristokracie v 19. století. *Slezský sborník* 104, č. 4, 2006, s. 241 - 250.

³² MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služka. Příklad Marie Stejskalové. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří. *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno: Centrum demokracie a kultury 2008, s. 270 – 281.

³³ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. *Služebná v pražské měšťanské domácnosti na přelomu 19. a 20. století. Identita, sociální mobilita a životní styl*. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav hospodářských a sociálních dějin, 2009. Disertační práce. 157 s.

³⁴ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služba v domácnosti - specifický druh námezdní práce v 19. století. *Historická demografie* 34, č. 1, 2010, s. 73 - 80.

³⁵ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k močitbě: Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999; TÁŽ. *Chytila patrola, aneb, Prostituce za Rakouska i republiky*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002.

³⁶ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009.

³⁷ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* 1. vyd. Praha: Svoboda, 1996.

³⁸ FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 1998.

k oblasti legislativy a právního postavení služebnictva. Jedná se o dobové tisky obou typů čeledních řádů,³⁹ uložených mezi archivními exempláři Národní knihovny a o novější podobu Trestního zákoníku platného od roku 1852 od Mojžíry Lepaře.⁴⁰ Z archivních materiálů jsem použila pouze sčítací archy z roku 1900 uložené ve Státním okresním archivu v Hradci Králové,⁴¹ kde jsem zjišťovala početnost služebných a pokusila se i o rozbor jednotlivých domácností vydržujících si služebnou.

Nesmírně cenným pramenem mi byla osobní výpověď Mgr. Elišky Bisové, s níž jsem si povídala o její mamince Janě Kolomazníkové, která za první republiky sloužila v Praze. Pro tuto část jsem zvolila metodu oral history.

Důležité podklady jsem čerpala i z dobové preskriptivní literatury od Františky Hansgirkové⁴² a neznámého autora příručky s názvem *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*.⁴³ V kapitole o kvalifikačních předpokladech služebných a možnostech jejich vzdělání jsem vycházela z dobové publikace Josefa Kafky⁴⁴ a příručky Lidmily Krásenské,⁴⁵ jež služkám poskytovala cenné rady jak se připravit na výkon povolání a jak si zajistit službu v lepší domácnosti.

V některých případech jsem mohla využít i beletrii, např. romány od Dezidera Kosztolányiho⁴⁶ a Antonína Šimáčka,⁴⁷ v nichž je hlavní hrdinkou postava služky, nebo apokryf Josefa Skružného.⁴⁸ Nejdůležitějším pramenem této provenience mi však byla kniha *U Janáčeků*,⁴⁹ popisující život služky Marie Stejskalové, a zápisky Antonie Šálkové,⁵⁰ které ovšem vyšly na politickou objednávku. Pro uvedení příkladů vzájemných vztahů mezi

³⁹ *Řád čelední, vydaný dne 7. dubna 1866 pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu*. 1. vyd. Praha: Z místodržitelství kněhtiskárny, 1866; VANKA, August. *Čelední řád král. hlavního města Prahy: Dle platných zákonných předpisův všesrozumitelně objasnil a vydal komisař Vanka*. 1. vyd. Praha: V komisi kněhkupectví B. Stýbla, 1872.

⁴⁰ LEPAŘ, Mojžíra. *Trestní zákon ze dne 27. května 1852, číslo 117 ř. z.: S dodatky: zákonem o tisku, o robotárnách a polepšovnicích: Novým zákonem o dobytčích nemocech a moru: Podle nejnovějších změn a rozhodnutí c. k. nejvyššího kassačního soudu*. 3. vyd. Praha, 1911.

⁴¹ SOKA Hradec Králové. Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 1 - 175). Fascikl č. 20; SOKA Hradec Králové. Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 176 - 358). Fascikl č. 21.

⁴² HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku*. Praha: I. L. Kober, 1874.

⁴³ ANONYM. *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*. Praha: Spolek pro blaho služebných; V komisi Dr. Grégra a Ferd. Dattla, 1871.

⁴⁴ KAFKA, Josef. *350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek*. Praha: F. Šimáček, 1916.

⁴⁵ KRÁSENSKÁ, Lidmila. *Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech*. Praha: Rudolf Storch, [1893].

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969.

⁴⁷ ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909.

⁴⁸ SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934.

⁴⁹ TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčeků*. 2. vyd. Praha: Panton, 1964.

⁵⁰ ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: Lidová knihovna, 1952.

zaměstnavateli a jejich sloužícími jsem sáhla po vzpomínkách Marie Strettiové⁵¹ a po vydané korespondenci Boženy Němcové.⁵² Jednotlivé ukázky mi pomohly nastínit odlišnost přístupu k domácímu personálu.

Z časopisů přinášel nejvíce informací o postavení služebnictva sociálnědemokratický *Ženský list: časopis pracující třídy ženského pohlaví* vycházející od roku 1892 v Brně, jenž přispíval k sebepoznání dělnických žen a díky němuž se veřejnost mohla dovědět o problémech spojených s životem služebnictva. Dále *Šťastný domov: časopis věnovaný českým ženám a domácnostem*, jenž vycházel v letech 1904 – 1929 v nakladatelství Františka Šimáčka. Poskytoval rady pro rodinu a manželství, učil etice, výchově dětí, správnému a ekonomickému vedení domácnosti i zacházení se služebnictvem. Jednotlivé články týkající se postavení služebnictva a vztahu hospodyně se služebnou mi umožnily poměrně dobře nahlédnout do problematiky pracovních vztahů uvedené doby.

Svou práci dělím do devíti hlavních kapitol. Postupně se v nich snažím popsat společenské podmínky v době, kdy byly služebné zaměstnávány nejčastěji, zákonné a reálné podmínky služby, proměny v počtech zaměstnaných sloužících, kvalifikační předpoklady výkonu povolání, okolnosti a důvody vyhledávání služby, pracovní povinnosti, společný život s rodinou zaměstnavatele i nevýhody této profese. Poslední, devátá kapitola přibližuje konkrétní osudy zaměstnavatelských rodin a několika služebných.

Součástí práce jsou i přílohy, které tvoří kopie úředních dokumentů nezbytných pro toto zaměstnání, seznam kancelářů s poplatky za zprostředkování služby a portréty některých zmiňovaných osob.

Po předchozích připomínkách vedoucí práce jsem se také snažila, aby práce nebyla zaměřena příliš obecně, a ze záplavy údajů vybrat podstatná fakta, nezbytná k charakteristice dnes již nepříliš běžného povolání.

⁵¹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 2. vyd. Praha: Topičova edice, 1940.

⁵² ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004.

1 Životní styl české společnosti v letech 1850 - 1914

Druhá polovina „dlouhého“ 19. století je zlomovým obdobím ve všech odvětvích lidské činnosti. Tyto změny, které každým rokem s dalšími objevy nabývaly na důležitosti, nás přivedly až do z našeho pohledu supermoderní současnosti 21. století. Ve stejném duchu se měnila nejen společnost, ale i části, které ji sestavovaly – rodiny a domácnosti. Evropa se začala proměňovat geograficky, demograficky i sociálně, neboť vrstvy obyvatelstva se oprostily od „tradičního“ rozdělení lidu venkova a měst. V případě českých zemí však změny přicházely spíše zvolna. Proměny se odrazily i v životě a práci námi sledovaného fenoménu – služebnictva.

1.1 Politické, hospodářské a sociální poměry

Tyto proměny zaštiťovala ve střední Evropě habsburská monarchie zastřešená autoritou dlouhověkého císaře Františka Josefa I., který setrval na trůně více než půl století, vědomý si odvěké povinnosti zachování odkazu předchůdců. I když se 2. polovina 19. století neobešla bez vojenských konfliktů, územních pohybů, vnitřních nepokojů a hospodářských krizí, v Čechách se změny prosazovaly v relativním klidu. Teprve na přelomu 19. a 20. století jistotami otrásl vlny nacionalismu a poslední úder zasadila první světová válka.

Velké a neobyčejně různorodé soustátí se proměnilo z monarchie ovládané osvícenským absolutismem v konstituční monarchii, jejíž panovník zůstal osobně nedotknutelný, ale už nebyl odpovědný pouze Bohu, ale i parlamentu. Občanský zákoník, na svou dobu moderní, byl přijat roku 1811. Od roku 1848 pak postupně vstoupily v platnost čtyři ústavy, z nichž poslední, Prosincová z roku 1867, dokázala uspokojit národnostně rozdílné obyvatelstvo a v platnosti zůstala půl století zřejmě i proto, že ji nevypracovali císařští úředníci, nýbrž poslanci říšské rady. Tento ucelený soubor lidských práv zaručoval volnost pohybu osob a majetku, rovnost před zákonem, shromažďovací a spolčovací právo, náboženskou svobodu i rovnost národních jazyků. Stát se tak oprostil od bezvýhradného panovnického vlivu a zahájil svou liberální éru. Meze hospodářského liberalismu ovšem čas od času naznačily hospodářské krize.

Zrodila se občanská společnost a její území mohly racionálně spravovat jednotlivé sněmy. Stavovské zemské sněmy nahradily parlamenty volené. Státní úřady se přiblížily jednotlivým občanům rozšířením své působnosti až do soudních a politických okresů. Stát se také přihlásil k odpovědnosti za osoby ve svých službách a zaopatřoval bezmocné. Občané

využívali všech zákonných prostředků k prosazení svých zájmů, seskupovali se v politických stranách a obchodních, zájmových, osvětových i podpůrných spolcích.

Rozhodování o hospodářských a finančních otázkách převzala do svých rukou buržoazie, což přispělo k dokončení průmyslové revoluce už v 70. letech a zdokonalení hospodářského života země, impuls dostaly urbanizace a industrializace. Přes ničivé důsledky hospodářské krize po krachu na vídeňské burze roku 1873 se rodila česká buržoazie a dělnictvo. Zvýšil se počet továren a tím i vyhlídka na zaměstnání nejen v tradičních oborech textilní a sklářské výroby, ale moderního hutnictví, strojírenství a těžby surovin. České země se staly nejbohatší a nejprůmyslovější zemí monarchie. Byl zde dostatek uhlí, rud, keramické hlíny a stavebních hmot. Pěstování množství obilí, lnu, brambor a cukrové řepy umožnilo rozvoj textilního průmyslu, cukrovarnictví, lihovarnictví a pivovarnictví.

Rostla města a životní úroveň, nabídka služeb i dopravy, která se zahustila, zrychlila a zlevnila. Senzací se staly první spalovací motory a nové způsoby využití elektrické energie. Ta se uplatnila v průmyslu, komunikaci (telefon, telegraf) a své místo si brzy našla i v domácnostech. Věk a zdraví prodloužily pokroky v medicíně, včetně rozšíření očkování proti infekčním chorobám a využití rentgenových paprsků. Všeobecný pokrok usnadnil a zkvalitnil lidský život.

Demokratizace 19. století nepřinesla jen parlament a ústavu, ale také změnila vztahy uvnitř rodiny, industrializace neznamena jen hromadnou výrobu a novou organizaci práce, ale také jiné rozvržení času v domácnosti. Práci za peníze se přestalo pohrdat, v mnohých případech se stala prostředkem k sociálnímu vzestupu a získání společenské vážnosti. Se vzrůstající životní úrovní rostly samozřejmě požadavky a nároky členů domácnosti, takže mnoho hospodyněk ze středních vrstev muselo hledat cesty, jak ulevit domácímu rozpočtu. Nejnižší vrstvy potom celodenně pracovaly na poli nebo v továrně jen s cílem zabezpečit základní potřeby své i svých potomků. Rozvíjející industrializace byla vykoupena fyzickým zatížením a zvýšenou úmrtností především ženské populace.⁵³

Změny, které v každodenním životě vyvolal zmíněný pokrok, byly mimořádné a předurčily běžné životní potřeby a vzory chování na mnoho desetiletí dopředu. Přesto je 2. polovina 19. století v Rakousku-Uhersku vnímána jako směs tradice a modernizace. Lidé si nadále cenili zkušenosti starších, poukazovali na děje platné „od nepaměti“ a považovali je za zcela legitimní. Tak vznikala podivuhodná směs bezmezné víry v pokrok a zarytého lpění na obecně praktikované tradici.

⁵³ HORSKÁ, Pavla. K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. In: *Československý časopis historický* 30, č. 5, 1983, s. 711 – 743.

1.2 Demografické poměry

Po celé 19. století zaznamenávaly české země roční přírůstek obyvatel, který patří dosud k nejvyšším v historii, a to i vzhledem k tehdy trvale vysoké emigraci. Bohužel průměrný věk dožití se udržoval na nízké úrovni. V roce 1869 se muži v průměru dožívali pouhých 27,1 roku a ženy 27,7 což jistě bylo způsobeno mimo jiné vysokou dětskou úmrtností. Do roku 1910 se věk dožití nepatrně zvýšil u mužů na 27,4 a na 28,7 u žen. V polovině 19. století se poměr pohlaví v populaci téměř vyrovnal, žen bylo o něco více než mužů.⁵⁴

Vlivem zhoršujících se ekonomických a sociálních podmínek docházelo k oddalování sňatků. Stoupal nejen věk při uzavření prvního sňatku, ale i celkový podíl neprovdaných osob, především žen. Do poloviny 19. století se sňateční věk zvýšil v průměru o 2 – 3 roky na 25 – 29 let, a to především ve městech. V této době se starší třiceti let ženil každý třetí muž a dvě ze tří nevěst dosáhly 25 a více let. Rychle se zvyšoval počet trvale neprovdaných žen. Nebyly to jen služebné, ale i dcery drobných obchodníků, řemeslníků i státních úředníků, kterým finanční situace, hlavně dobové požadavky na věno nebo obava z případné ztráty zaměstnání, neumožňovala uzavřít manželství podle jejich představ. Ve 2. polovině 19. století se nikdy neprovdala zpravidla desetina, v některých regionech i pětina žen, zatímco podíl svobodných mužů nebyl tak vysoký.⁵⁵ Průměrný sňatkový věk, který v roce 1857 dosáhl maxima 32,4 roku u mužů a 27,5 roku u žen, začal postupně klesat na 30 let u mužů a 26 let u žen. Rovněž věk při prvních sňatcích měl sestupnou tendenci: v průměru necelých 28 let u mužů a 25 let u žen.⁵⁶

Potíže s uzavřením sňatku se projeví ve vysokém počtu dětí narozených mimo manželství. Tato tendence zůstala trvalou součástí populace českých zemí. Přitom svobodné matky, mezi něž nejčastěji patřily právě dívky ve službě a ze skrovných poměrů, musely již od doby těhotenství čelit společenskému opovržení či vyhnání ze zaměstnání. Protože nemanželské početí ještě zhoršilo životní poměry dívek, některé svobodné matky dítě odložily nebo dokonce usmrtily.

Nadměrné pracovní zatížení způsobovalo až do počátku 20. století nadúmrtnost žen v plodném věku. Ohrožovalo je nejen bezprostřední nebezpečí při porodu, ale i celková vyčerpanost organismu těžkou prací, nedostatečná výživa, málo pohybu na čerstvém vzduchu,

⁵⁴ FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 157.

⁵⁵ Tamtéž, s. 162.

⁵⁶ Tamtéž, s. 164.

špatné hygienické podmínky a omezené možnosti tehdejší lékařské vědy. Proto ženy podléhaly chorobám častěji než stejně staří muži.

Úmrtnostní poměry ženské populace se ale zlepšovaly, a zlepšily se dokonce víc než u mužů. To, že umíralo méně žen než mužů, vedlo k poklesu sňatečnosti, a tak méně žen bylo vystaveno riziku těhotenství a porodu. Při poklesu počtu dětí v rodině rodilo stále méně žen ve vyšším věku, což přispělo k omezení úmrtnosti a zlepšení zdravotního stavu ženské populace.⁵⁷

1.3 Životní podmínky a migrace nemajetných

Sociální struktura 19. století v sobě zahrnovala kromě tradičních společenských tříd a sociálních skupin, přežívajících ze středověku, jako byla např. šlechta, různorodě majetní sedláci i další obyvatelé venkova či drobní řemeslníci ve městech, také rychle rostoucí třídu – buržoazii a početnou třídu jejich zaměstnanců – dělníků, jejichž řady byly postupně rozšiřovány dalšími nemajetnými obyvateli, především z venkova. Dolní chudší vrstvy tvořily během zkoumaného časového úseku 75 – 80% obyvatelstva. Patřila sem mimo jiné také zemědělská čeleď, nádeníci, domácí výrobci, malí řemeslníci, rolníci, domkáři, tovaryši, nekvalifikovaní dělníci a samozřejmě sloužící.

Nemajetné obyvatelstvo mohlo nabídnout jen svou pracovní sílu, a to zpravidla nevedlo k získání většího majetku nebo k sociálnímu vzestupu. Povolání a sociální pozice se tehdy dědily po několik generací. Nedostatek a nepravidelnost práce spolu s nízkým výdělkem dovozovaly jen uspokojení základních životních potřeb. Důsledkem bývala častá změna zaměstnavatele v průběhu roku a stálá snaha o získání lépe placené sezónní nebo příležitostné práce, která měla přednost před trvalým zaměstnáním s nižším platem. Ženy zvyklé na nedostatek se naučily skromnosti, protože muž jako hlavní živitel rodiny měl vždy přednost v jídle a dalších potřebách i hlavní slovo při rozhodování.⁵⁸

Určitou stabilitou zaměstnání se mohla prokázat venkovská čeleď, která měnila místo zpravidla jednou ročně, na podzim. Jinak ale měli venkovští hospodáři nad čeledíny a děvečkami značnou pravomoc, vyplývající z čeledního řádu. Čeleď byla obecně zvyklá na hrubé zacházení, malé přiděly jídla, nedostatek spánku a tepla, nesvobodu i maximální pracovní zatížení, protože pro hospodáře bylo výhodné využít síly najatých zaměstnanců během ročního pracovního poměru a pak přijmout pracovníky nové. Ke konci 19. století se

⁵⁷ Tamtéž, s. 158.

⁵⁸ MACHAČOVÁ, Jana; MATEJČEK, Jiří. Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století. In: *Studie k sociálním dějinám 19. století. 7/1*. Opava: Slezský ústav České akademie věd, 1997, s. 117 – 120.

ale čeleď začala postupně osmělovat, protože rostly její šance odejít do měst a průmyslové výroby, takže mzdy začaly pomalu stoupat. Na venkov pronikly také městské novinky, a tak zvláště mladá děvčata s proměnou doby zatoužila po módě, zábavě a samozřejmě po lehčí práci, řádném bydlení a stravě.

Změna životního názoru a orientace na vylepšení materiální a sociální pozice se rozšířily ve všech vrstvách dolní společnosti a rozmach průmyslových center dával v této době venkovské chudině možnost úniku před hrozícím hladem.⁵⁹ Převertané politické a ekonomické změny ukázaly možnost lepšího výděлку i získání snazší práce, čímž uvedly do pohybu obyvatelstvo a přispěly k „vyliďňování venkova“ v 80. a 90. letech 19. století. Přejchod do měst byl spojen i s vleklou agrární krizí v těchto letech. Pokles cen obilí a řepy nutil velké a střední sedláky snižovat počty zemědělského dělnictva i jejich mzdy, zato zvyšovat intenzitu práce. Proto v době nejostřejší agrární krize byl i v úrodných krajích odchod potomků domkářů, zemědělských podruhů a nejmenších rolníků vynucen prostou sebezáchovou. Migrace do měst se nezastavila ani se zmírněním krize a působila i v době značného vzestupu zemědělské výroby v prvním desetiletí 20. století.⁶⁰ Následkem byl rychlý růst městské populace. Ještě v polovině 18. století žila ve městech pouhá desetina obyvatel, do poloviny následujícího století to byl již každý druhý. Zatímco v polovině 19. století žilo v Praze a jejím okolí asi 150 tisíc obyvatel, do první světové války stoupl jejich počet čtyřikrát. Obyvatelé okrajových čtvrtí Prahy převýšili množství starousedlíků v centru už v 80. letech. Růst se dotkl i dalších českých a moravských měst, ta nabízela práci, slibovala lepší životní podmínky a mnohdy i sociální vzestup nových obyvatel, jejichž původ byl často nejasný.⁶¹

Důvodem stěhování vesnického obyvatelstva do měst byly tedy kromě ekonomických popudů i další faktory: zábava, kultura a zajímavější život, také ekonomická samostatnost a možnost nechat si celý výdělek a v neposlední řadě svoboda, která spočívala ve vymknutí se sociální kontrole rodiny i vesnické společnosti. Tyto hodnoty preferovala především mládež, a tak je pravděpodobné, že do měst a průmyslu odcházela jako první především nejinitiativnější omladina. Ostatní venkovská čeleď zůstala i na konci století pasivní,

⁵⁹ MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří. Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování. In: *Studie k sociálním dějinám 1(8)*. Kutná Hora: CLEO, 1998, s. 194 – 196; 221 - 222.

⁶⁰ KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 - 1914*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965, s. 254 – 255.

⁶¹ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, s. 26.

nevzdělaná a neinformovaná.⁶² Toto vnitrostátní stěhování definitivně rozbilo dosavadní středověké myšlení o tradičním dědictví povolání i postavení ve společnosti.

Venkované však mohli v novém prostředí zastávat jen nekvalifikovaná místa, např. továrních dělníků nebo služebných pro hrubou práci. Skutečnou životní změnu znamenalo přestěhování pro venkovské dívky. Většina z nich se zde chtěla trvale usadit, ale i tady musela přijmout podmínky nejisté existence. Podobně jako chudé městské dívky se i ony stávaly služkami v domácnostech, které nemohly až do první světové války existovat bez fyzicky náročné práce. Jen děvče zvyklé ustavičné dřině zvládlo obsluhu ve vícepatrových domech bez výtahu, vodovodu, kanalizace a centrálního vytápění.⁶³ U této namáhavé a málo placené práce pak služby, posluhovačky i pradelny živořily a málokteré se podařilo získat zaměstnání trvale nebo alespoň našetřit dostatečné úspory. V náročných životních situacích přecházely často ze služebního poměru do továren nebo v horším případě přímo na ulici.

Hromadné stěhování do velkoměst, ať již Prahy, Vídně, Budapešti nebo měst menších, způsobilo zároveň nedostatek pracovních sil na českém venkově. Hospodáři, kteří se takřka neobešli na poli bez pomocných sil, čelili novému obecně se šířícímu heslu: „Jen do města, jen do služby“. Sotva odrostlé dívky, kterým skončila školní docházka, odcházely z domova s vidinou lehčí práce, volného času, zábavy a s nadějí, že se uplatní jako služby nebo chůvy. Rodičům bylo vcelku lhostejno, zda jejich nezkušená dcera bude sloužit ve vzdáleném či blízkém městě, v židovské nebo německé rodině, i jak si zaměstnání najde. Spoléhali na představu, že ve městě se jí povede lépe a sami ušetří za její výživu. Některé ani později nezajímalo, jak se dcera naučila „městským manýrům“ a za jakou že službu si pořídila nové šaty a výbavu.

1.4 Proměna role domácnosti a hospodyně

Postavení rodiny jako soběstačné jednotky vzalo za své s postupující průmyslovou revolucí a industrializací, protože ženská manuální práce přestávala být ve větším rozsahu potřebná. 19. století od sebe ostřeji oddělilo rodinný a profesní život, tedy svět neplacené domácí práce a odborné kvalifikace. Tyto proměny, které se odrazily v postavení žen středních vrstev, podporovala i filozofická a sociální reflexe: klasický politický a filozofický liberalismus, ovlivněný proměnami v ekonomice, politice a sociální oblasti, vytvořil model

⁶² MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří. Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování. In: *Studie k sociálním dějinám 1(8)*. Kutná Hora: CLEO, 1998, s. 196; 222.

⁶³ HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990, s. 369, 371.

rozdělující sociální prostor na veřejnou a soukromou sféru. Sociální prostor, kontrolovaný státem, vytvářel sféru veřejnou, zbytek patřil sféře soukromé.

Oddělení sfér bylo značně patriarchální, neboť ještě prohloubilo nerovný vztah mezi pohlavími. Muž začal z pozice živitele zastupovat svou rodinu na veřejnosti, protože se stala závislou především na jeho příjmu. Skončila tak spolupráce muže a ženy, místo ní vznikla nová hierarchie mezi pohlavími. Pouze v malovýrobě a zemědělství zůstal částečně zachován starý princip dělby práce. Ženina pomoc zde stále byla zapotřebí, nicméně muž jako majitel pozemků či podniku měl vždy hlavní slovo.

Rodina zůstala doménou ženy, ale její hlavou se stal muž, který ji vedl, a jehož potřeby se zde uspokojovaly především. „Dobrá“ manželka se vždy držela zpět a byla smířena se skutečností, že je až ta druhá.⁶⁴ Takže i když se mohlo zdát, že muž vládne ve veřejné sféře a žena v soukromí, byl jejich vzájemný vztah značně nevyrovnaný. Na základě tohoto modelu se pak také formovaly vztahy k příbuzným, ke služebnictvu a jiným ženám mimo vlastní společenskou třídu, spočívaly hlavně v charitativní činnosti či dožívání nezaopatřených příbuzných v rodině.

V průběhu třetí čtvrtiny století se v českých zemích začala formovat buržoazie. Přibylo městských rodin, ve kterých ráno odcházel muž do zaměstnání, starší děti do školy a doma zůstávala pouze žena s malými dětmi. Manželky veškerý svůj čas, ale i lásku a dovednosti věnovaly příbytku, jeho okolí a rodině. Zrodilo se kulinářství jako atribut středního stavu, začalo se více dbát na čistotu těla, domu i oděvu. Paní domu byla garantem útulnosti, služebnictvo výkonným orgánem, proto mělo působit uhlazeným dojmem. Vše bylo organizováno s ohledem na spokojenost manžela, jehož výkonnost v zaměstnání závisela na ženské flexibilitě. Nepořádná hospodyně, špatná kuchařka či nevrlá manželka nesla v očích veřejnosti vinu na případném mužově profesním a společenském neúspěchu nebo mravním selhání.⁶⁵

Ideální manželka byla stvořena k vytváření pocitu šťastného domova proti venkovnímu světu práce a konkurence. Přesto byla ženská domácí práce, výchova dětí a péče o rodinu bagatelizována a považována za povinnou oběť z „lásky“. Přitom na přímém fyzickém nasazení ženy v domácnosti záviselo postavení rodiny ve společnosti. Mimořádnou zátěží tak procházely ženy v chudých rodinách, které si nemohly dovolit výdaje ani na jednu služku. V ostatních domácnostech byly služebné samozřejmostí, nicméně dobré hospodyně je nikdy,

⁶⁴ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 311.

⁶⁵ Tamtéž, s. 311 – 313.

hlavně ty mladé a nezkušené, nenechávaly pracovat bez dozoru. Žena v domácnosti dohlížela na služebnictvo, na děti, na práci v kuchyni, které se sama zúčastňovala, nakupovala, vykonávala domácí práce a starala se o oblečení. Jako matka měla být dětem morálním příkladem a služebnictvu laskavou, ale i přísnou paní. Nadto měla vlídně vyslechnout muže, vracejícího se z práce, a nezatěžovat ho svými problémy.⁶⁶

Nová doba tedy s sebou v důsledku ekonomických a společenských změn, mj. vzestupem měšťanstva a novou rolí ženy ve společnosti, přinesla výraznou změnu pro služebnictvo – zženštění služby. Právě osobu služky je možné použít jako charakteristický průsečík proměn života dvou společenských vrstev. Zatímco v průběhu dřívějších staletí byla služba zejména mužskou záležitostí, nový rozmach městského života dal vzniknout zcela nové kategorii v povolání služebnictva, bez využití mužské síly v hospodářství – služebné v domácnosti.⁶⁷

1.5 Služebnictvo jako dobový trend

Vznik nových typů domácností dával nezámožným ženám šanci na zaměstnání. Počet služebných se v evropských městech navyšoval po celé 19. století. Ubývalo sluhů a kočů, přibývalo služek, panských, komorných, chův a kojných – došlo k feminizaci služebnictva. Snaha žen a dívek vyměnit fyzicky namáhavou práci v zemědělství za prestižnější zaměstnání v městské domácnosti umožňovala poptávku po této pracovní síle naplňovat. Ve 2. polovině 19. století stála služebná na druhé příčce pomyslného žebříčku nejčastěji vykonávaného povolání mezi ekonomicky aktivními ženami.⁶⁸

Dívky ve služebném poměru se objevovaly v domácnostech, hostincích, hotelích a kavárnách. Do stejné profese se počítaly i kuchařky, ty však působily jen v zámožnějších rodinách a na farách. Práce služebných však byla společností charakterizována jako méněcenná a neproduktivní, protože se vykonávala v koloběhu. Její konec nebyl zřetelný jako výrobek v továrně a produkt byl okamžitě spotřebován. S racionalizací a efektivitou tehdejší výrobní a kancelářské produkce jako by se ztrácelo povědomí o tom, že i práce v domácnosti je stejně jako ostatní placená výdělečná činnost nutným předpokladem fungování společnosti.

Přítomnost služebného personálu se stala jakýmsi odznakem příslušnosti k měšťanským vrstvám. Najatí zaměstnanci navíc svou péčí o dům a domácnost přispívali k emancipačnímu

⁶⁶ Tamtéž, s. 314 – 315.

⁶⁷ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služka - Příklad Marie Stejskalové. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří. *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno: Centrum demokracie a kultury 2008, s. 255.

⁶⁸ HORSKÁ, Pavla. K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. In: *Československý časopis historický* 30, č. 5, 1983, s. 711 – 743.

procesu žen ze středních vrstev společnosti. V neposlední řadě tvořil služebný personál jakýsi most mezi měšťanskou společností a venkovem, především jeho nižšími vrstvami, odkud většina sloužících pocházela a kam se také vracela, ať už k trvalému pobytu nebo jen na návštěvu. Distinktivním znakem „lepší“ či „slušné“ rodiny byla alespoň jedna služebná, takže ji zpravidla zaměstnávaly i relativně nezámožné až chudé rodiny. V mnoha domácnostech jich pracovalo několik, v průměrných jedna až dvě služky. Vezmeme-li za vzor společnosti Prahu, na Novém a Starém Městě i na Malé Straně připadla jedna žena v nájemném poměru zhruba na pět obyvatel.⁶⁹

V rodinách středních a vyšších vrstev bylo nemyslitelné, aby paní domu vykonávala hrubé práce v domácnosti (pokud ano, nemělo to okolí vědět). Služebné zde byly nutností a těšily se i jisté sociální prestiži. Měly zdarma stravu a ubytování (na rozdíl od dělníků, v jejichž prospěch ale zase hovořil výdělek), nahlédly do „vysokého“ světa pánů a měly možnost těžit z jejich štědrosti. Sociální status zaměstnanců dosáhl nejvyšší úrovně v prostředí šlechtických sídel, kde se oproti ostatním domácnostem udržel mužský personál i ve 2. polovině 19. století.

V čele posluhujících zaměstnanců šlechty, popř. velkoburžoazie, stál majordomus, nazývaný též hofmistr. Řídil chod celé domácnosti, přijímal návštěvy a dohlížel na personál, který tvořili lokajové obsluhující u stolu, kočí, řidiči, hospodyně, osobní služebníci – komorníci a komorné (pečující hlavně o garderobu a účesy členů rodiny), služky pro hrubší práce, zahradníci, kuchařky a pomocníci v kuchyni. V předních domácnostech se vyskytovaly i osoby postavením blíž spíš členům rodiny než služebnému personálu. Šlo především o společnice starších žen nebo naopak společenský doprovod dospívajících dívek. Jejich výběr se řídil podle původu rodiny, zejména manželky. Snad zde sehrávala roli i snaha o udržení kontaktu s rodným prostředím, např. formou konverzace. Pokud žily v rodině i malé děti, rozrostla se domácnost o kojnou a chůvu, s dospívajícími potomky o guvernanku nebo soukromé učitele. Nejmajetnější rodiny si mohly dovolit jako vychovatele i roditelé mluvčí cizích jazyků, oblíbené byly bony z francouzského jazykového prostředí.

Snaha napodobit eleganci reprezentativních sídel vedla také měšťany k vydržování služebného personálu, samozřejmě většinou v mnohem skromnější podobě. Zejména pro početnou střední třídu, tvořenou z velké části úředníky, soukromníky a učiteli středních škol, bylo, jak jsem již zmínila, vydržování alespoň jedné služebné společenskou nutností. Měšťanská morálka nedovolovala, aby členky domácnosti byly spatřeny na veřejnosti

⁶⁹ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 396.

při nošení těžkých nákupů či nádob s vodou nebo snad při praní velkého prádla bez pomoci. Příjmy veřejných zaměstnanců nedovolovaly velké výdaje na reprezentaci, což muselo vést k rozporu mezi nutností společenské prestiže a náklady na hmotné zabezpečení rodiny. Ve zkoumaném období však několik řešení existovalo.

Například brněnské sčítání lidu roku 1880 registrovalo téměř 5 000 služebných, které v domácnosti zaměstnavatele nebydlely, ale pouze sem docházely. Jednalo se spíše o práci na částečný úvazek, kdy služky vypomáhaly v době velkého prádla, návštěv, společenských událostí, příprav na plesy a rodinných slavností. Rodinnému rozpočtu se ulevilo o náklady za ubytování služky, protože činže bez pokoje pro služku (byl-li k dispozici) byla výrazně lacinější a pověst rodiny tím příliš neutrpěla.⁷⁰

Ze sčítacích operátů pro Brno vyplynula také skutečnost, že služku si trvale vydržovala domácnost, jejíž majitel měl veřejné ambice v zaměstnání, spolkové činnosti nebo kandidoval do komunálních zastupitelských sborů. V takovém případě bylo nutné organizovat večírky, veřejné slavnosti a přijímat návštěvy, takže bez služky by tato domácnost v očích měšťanské společnosti jen stěží obstála.

V méně zámožných rodinách s mnoha dětmi se ve sčítání lidu objevoval služební personál jen do té doby, než potomstvo povyroستlo a mohlo se podílet na obstarání domácnosti vlastními silami. Od té doby se již na nákladech na vydržování služebných šetřilo. Pro příklad mohu uvést osobu člena brněnského obecního výboru, povoláním úředníka zemské finanční správy Theodora Woslaczka, otce pěti dcer. Za svého působení ve městě služebnou vůbec nezaměstnával, protože práci obstaraly jeho dospívající dcery. Po smrti manželky žil pouze z penze a ve skromných poměrech se dvěma neprovdanými dcerami, jejichž postavení a možnost sňatku zřejmě zkomplikovala otcova neschopnost obstarat věno. Jedna z nich tedy převzala péči o domácnost, druhá se živila jako učitelka. V podobných rodinách roli služebné zastoupila někdy také příbuzná z venkova. Většinou pečovala o osamělého vdovce a s sebou přivedla i své děti.⁷¹

Přes uvedený příklad je třeba zdůraznit, že vydržování služebných byl společenský standart měšťanské domácnosti a jejich absence byla spíše výjimečná. Rodiny obstarávající domácnost vlastními silami byly společensky nepřijatelné, pouze za zvláštních nebo tragických okolností mohla domácnost bez služebnictva společensky obstát. Rozmach městského života dal tedy vzniknout zcela nové kategorii v povolání služebnictva. S novými

⁷⁰ FASORA, Lukáš. Služební personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850 - 1910. In: *Brno v minulosti a dnes 18*. Brno: Magistrát města Brna, 2005, s. 264.

⁷¹ Tamtéž, s. 264 – 265.

požadavky se zaměstnanci a zaměstnavatelé vyrovnávali po svém a soužití služebnictva a měšťanských rodin s sebou přinášelo i řadu konfliktů.

2 Služka a legislativa

Vztahy mezi zaměstnavateli a sloužícími upravoval čelední řád, který ani v tomto století radikálních průmyslových a společenských změn nebyl nikdy dostatečně novelizován a sjednocen se zákonnými pracovními podmínkami dělníků a dalších pracovníků. Klíčová rozhodnutí ponechával na vzájemné dohodě zainteresovaných stran, ve které podle předpokladu míval návrh zaměstnavatel. Z této moci nad podřízenými je ještě cítit závan středověku.

2.1 Čelední řád

Ve 2. polovině 19. století platilo na území Rakouska-Uherska několik čeledních řádů. Praha a její policejní obvod se řídila dříve platným řádem pro české země z roku 1857. V městských a venkovských obcích Království českého začal roku 1866 platit čelední řád Františka Josefa I., ve stejném roce byl schválen i předpis pro Moravu. Pro Slezsko byl řád vydán roku 1867.⁷²

Normy pro Prahu a Čechy obsahovaly až na drobnosti shodná ustanovení, o jeden pokyn se rozcházely až od §13, který čelední řád pro venkov vyřadil. Tento odstavec zdůrazňoval zákaz přepychu služebných osob. Řád ve zbytku českého království vystačil s §19 o tom, že oděv a prádlo zaměstnanců se má srovnávat s potřebou služebného lidu.

2.1.1 Úřední dohled nad řádem

Na platnost čeledního řádu dohlížely v Praze c. k. policejní ředitelství, v pražském policejním obvodu c. k. okresní policejní komisariáty a mimo Prahu vyřizoval služební záležitosti starosta obce či jeho náměstek, v policejním obvodu policejní úřad. Úřady střežily kázeň, pořádek a mravnost sloužících, jejich přihlašování a odhlašování, vyplňovaly vysvědčení do čelední knížky a řešily stížnosti služebných osob a zaměstnavatelů v obvodech, kam bytem příslušeli.⁷³

Každá ze stran mohla podat stížnost v době trvání služebního poměru nebo do třiceti dnů po jeho skončení, později již řešil záležitost řádný soud. Tato skutečnost dokládá

⁷² VANKA, August. *Čelední řád král. hlavního města Prahy: Dle platných zákonných předpisův všesrozumitelně objasněn a vydal komisař Vanka*. 1. vyd. Praha, 1872, s. 5.

⁷³ Tamtéž, s. 5 – 6.

ponižující postavení sloužících, neboť všechny ostatní zaměstnance nepracující ve služebním poměru soudil správní nebo živnostenský soud okamžitě.

Proti rozhodnutí bylo možno se odvolávat postupně až k ministerstvu vnitra, bylo-li odvolání odůvodněno do 24 hodin a do tří dnů zadáno na policejní úřad. V případě nesouhlasu s rozhodnutím starosty řešil odvolání obecní, poté i okresní výbor a v další instanci místodržitelství. Většina odvolání měla odkládací účinek mimo spory o nastoupení nebo vystoupení ze služby.⁷⁴

2.1.2 Zaměstnavatel a sloužící

Podle dobové rétoriky byl zaměstnavatel označován jako „čelední pán“ (chleboďárce, pán služby, držitel čeledi, hospodář; paní, hospodyně), pro zaměstnané osoby se používalo pojmu „čeledín“ či „čeled“⁷⁵. Slovo „služka“ se v řádu objevuje jen jednou v souvislosti s předčasným ukončením služby kvůli sňatku.⁷⁵

Kdo přijal čeledíny do služby, byl zaměstnavatelem = „pánem“, včetně jeho rodinných příslušníků.⁷⁶ Sloužícími se stali ti, kteří se uvolili, že za dohodnutou mzdu vykonají potřebné domácí a polní práce jako děvečky, domácí kuchařky, komorné, hospodyně a sloužící k osobní potřebě. Pro čeled' platilo ustanovení čeledního řádu a nikoliv živnostenského, jenž byl závazný pro živnostenský výpomocný personál. Ten se vyčlenil z kategorie „čeled“ roku 1859. Jednalo se o kuchaře, sklepníky, domovníky, vrátné, číšníky, vozky a osoby ustanovené k vyšším osobním výkonům – knihvedoucí, pokladníky, faktory, vychovatelky aj.⁷⁷

2.1.3 Uzavření služební smlouvy

Služební smlouva vznikla v okamžiku, kdy zaměstnavatel přijal sloužícího, který souhlasil s vykonáváním přidělené práce za mzdu, stravu, byt atd. Právní platnosti nabyla,

⁷⁴ *Řád čelední, vydaný dne 7. dubna 1866 pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu*. 1. vyd. Praha, 1866, §38 - §40, s. 13 – 15; VANKA, August, §41, s. 6 – 7, resp. 59.

⁷⁵ *Řád čelední*, §29, s. 11.

⁷⁶ *Řád čelední*, §3, s. 1; VANKA, August, §3, s. 7 - 8, resp. 49.

⁷⁷ Více o živnostenském pomociectvu viz BUCHTELA, Rudolf; ŠTĚDRÝ, Bohumil. *Řád živnostenský ze dne 20. prosince 1859, č. 227 ř. z., doplněný živnostenskými novelami, k němu se vztahujícími zákony, normáliemi a rozhodnutími úřadů, nálezy nejv. správního soudu a posudky obchodní a živnostenské komory pražské*. Díl I, *Řád živnostenský*. 3. vyd. Praha, 1936, s. 390 – 403.

jakmile zaměstnavatel odevzdal nastupujícímu zaměstnanci zálohu, tzv. závdavek. Výše závdavku nesměla převýšit dvacetinu sjednané roční mzdy.⁷⁸

Podmínky smlouvy byly ponechány na vzájemné dohodě obou stran, nicméně za pozdější přestupky vůči domácí kázni a předpisům mohli být sloužící i zaměstnavatelé trestáni.⁷⁹

Domácí zaměstnanec mohl přijmout jen jeden závdavek, v opačném případě byl povinen nastoupit k osobě, od níž závdavek přijal nejdříve, a zbytek vrátit, popř. nahradit škodu, zaplatit pokutu nebo přijmout policejní trest.⁸⁰

Občanský zákoník z roku 1811 v §861 dovoľoval přijmout od zaměstnance i ústní slib (tak byla uzavřena většina smluv), v případě písemného slibu stanovil čtyřicetihodinovou lhůtu k podepsání smlouvy.⁸¹ Odtud zřejmě pramení fáma pražských sloužících, že se záloha dá do 24 hodin vrátit a tím tak od smlouvy odstoupit.

Povinný čas nástupu pomocníka do služby byl určen smlouvou, v Praze se obvykle nastupovalo v předvečer určeného dne. Pokud někdo přemluvil sloužícího k nenastoupení do služby či k opuštění služby samotné, zaplatil vzniklou škodu a byl přiměřeně potrestán.⁸² Zdráhal-li se čeledín nastoupit měl být na případnou žádost zaměstnavatele přinucen k nástupu i násilím.⁸³ Nepřijal-li „pán“ služebníka v určeném čase, ztratil závdavek a zaplatil vyměřenou taxu, nemohl-li ho přijmout z osobních důvodů, ponechal mu závdavek a přidal odstupné.⁸⁴ Pokud čeledín nastoupit nemohl, zálohu vrátil. Jestliže zaměstnanec ze služby zběhl, nemohl se vykázat dokumenty a razítkem od obce či policie a kromě vysokých trestů se také znevýhodnil při hledání dalšího pracovního vztahu.

Délka služby čeledínů najatých pro hospodářské práce se vyměřovala na rok, ostatním služebníků na tři měsíce, v Praze nejméně na měsíc.⁸⁵ Při vstupu do služby si sloužící přinesl osobní věci (hl. šaty) a služební knížku, kterou s vysvědčením odevzdal zaměstnavateli.

⁷⁸ *Řád čelední*, §1, s. 3; VANKA, August, §1, s. 9, resp. 49.

⁷⁹ *Řád čelední*, §2, s. 3; VANKA, August, §2, s. 10, resp. 49.

⁸⁰ *Řád čelední*, §4, s. 4; VANKA, August, §4, s. 10, resp. 49 – 50.

⁸¹ VANKA, August, s. 10 – 11.

⁸² *Řád čelední*, §5, s. 4; VANKA, August, §5, s. 15, resp. 50.

⁸³ *Řád čelední*, §8, s. 5; VANKA, August, §8, s. 14, resp. 50.

⁸⁴ *Řád čelední*, §7, s. 4 - 5; VANKA, August, §7, s. 14, resp. 50.

⁸⁵ *Řád čelední*, §9, s. 5; VANKA, August, §9, s. 50.

2.1.4 Zrušení služební smlouvy

Smlouva o službu se mohla zrušit po vzájemné dohodě. Většina smluv měla roční platnost a v tom případě se vypovídala čtyři týdny před vypršením působnosti (v Praze šest týdnů). V případě smrti čeledína získali jeho dědicové právo na mzdu až do dne úmrtí, také zemřel-li zaměstnavatel, rozhodli o trvání služby jeho dědici. Případná opatření v závěti platila jen tehdy, nezasahovala-li do práv čeledína. Propuštěný čeledín měl nárok na vystupující mzdu.⁸⁶

Sloužící vystupovali ze služby, pokud se jim naskytla příležitost k založení vlastního hospodářství, uzavření výhodného sňatku nebo je potřebovala v hospodářství jejich rodina. V nutných případech mohli odejít i před uplynutím výpovědní lhůty, když za sebe našli náhradu.⁸⁷

Okamžitě mohl být sloužící propuštěn, pokud nebyl schopen vykonávat dohodnutou práci, hrubě porušil své povinnosti, urazil někoho z „pánů“ nebo se dopustil krádeže. V dalších případech to mohlo být neopatrné zacházení s ohněm, poškozování majetku zaměstnavatele nebo zadlužil-li se na jeho účet, když se dostal na víc než osm dní do vězení, jestliže se opíjel, hrál hazardní hry, věnoval se prostopášnostem či k nim sváděl příbuzné zaměstnavatele. Dnes již vyznívá archaicky, že stejné opatření platilo i pro přenocování mimo dům nebo přespání cizí osoby, také pokud si zaměstnanec vlastní vinou přivodil nakažlivou nemoc nebo byl dokonce déle než čtyři týdny nemocen bez zavinění zaměstnavatele. Výše uvedené případy musely být nahlášeny úřadům (mohly recidivistu vykázat), ale nezapisovaly se do služebního vysvědčení (kolonka se proškrtla).⁸⁸

Čeledín mohl opustit službu hned i bez výpovědi, a to když nemohl vykonávat službu bez újmy na životě, zdraví nebo cti, byl-li „páný“ sváděn k nemravným a protizákonným činům nebo se zaměstnavatel přestěhoval či cestoval delší dobu, než trvala služba. Čeledín pak mohl získat alespoň část služného. Těhotenství k opuštění služby neopravňovalo.⁸⁹

Stávalo se také, že čeledín ze služby utekl. Pak byl nahlášen příslušným úřadům, stíhán, donucen k návratu a náhradě škody. Kdo dotyčného přijal nebo přechovával, uhradil škodu napůl s uprchlíkem včetně nákladů na stíhání.⁹⁰

⁸⁶ *Řád čelední*, §23 - §25, s. 9; VANKA, August, §24 - §26, s. 31 – 32, resp. 54.

⁸⁷ *Řád čelední*, §29, s. 11 - 12; VANKA, August, §30, s. 36, resp. 56.

⁸⁸ *Řád čelední*, §27, s. 10; VANKA, August, §28, s. 33 – 34, resp. 54 – 55.

⁸⁹ *Řád čelední*, §28, s. 11; VANKA, August, §29, s. 35, resp. 55 - 56.

⁹⁰ *Řád čelední*, §31 - §32, s. 12 - 13; VANKA, August, §32 - §33, s. 43 - 44, resp. 56 - 57.

2.1.5 Služební knížka a vysvědčení

Služební, čelední nebo pracovní knížka byla výkazem o zaměstnání a sloužila také jako legitimace s pořadovým číslem. Byla vedena v českém i německém jazyce, na první ze 48 listů bylo nutné vyplnit personálie, podrobný popis sloužící osoby a její podpis (viz příloha č. 1). Další stránky se týkaly zaměstnavatele, druhu a délky služby.

Knížky byly vydávány na základě křestního listu čeledními úřady na c. k. policejním ředitelství nebo starostou domovské obce. Tam byla hlášena i jejich ztráta. Při žádosti předložili cizinci průvodní⁹¹ a domovský list,⁹² vdané ženy souhlas manželů a nezletilí žádali o služební knížku v přítomnosti zákonného zástupce.⁹³ Falšování a půjčování knížky bylo stíháno trestním zákonem.

Po opuštění služby obdržel čeledín od zaměstnavatele tzv. čelední nebo služební vysvědčení a to v písemné nebo ústní formě, vše se zapisovalo na čeledním úřadě c. k. policejního ředitelství či u obecního starosty.⁹⁴ Vysvědčení však nedosahovalo důležitosti služební knížky, vyplněné hodnocení odráželo individuální spokojenost se službami či přání zaměstnavatele obstarat svému zaměstnanci nové místo nebo mu po propuštění situaci znesnadnit.

Vysvědčení obsahovalo jméno zaměstnavatele, účel zaměstnání (kuchařka, kojná, chůva, panská), datum nastoupení a ukončení služby, potvrzení věrnosti (pocivosti), způsobilosti (ochoty a kvalifikovanosti), pilnosti a mravnosti a potvrzení o zdravotním stavu. Pokud nebylo možné dosvědčit kladné vlastnosti, příslušná rubrika se proškrtla.

Vysvědčení se zapisovalo tímto způsobem:

„Nížepsaný potvrzuje tímto, že N. N. z u něho co (služebná, kuchařka, kočí, atd.) ode dne (1. ledna 1869) až do (1. července 1869) sloužil(a) a že se v čase tom věrně, k práci způsobile, pilně a mravně choval(a). Propouští se zdráv(a) – aneb za příčinou (nemoci).

V (Praze) dne ...

N. N. lékárník.“⁹⁵

⁹¹ Průvodní listy (pasy) měly platnost osobních průkazů při cestách uvnitř státu. Každý cestující, domácí i cizinec, byl povinen se na požádání bezpečnostních orgánů prokázat – tedy doložit svou totožnost a prostředky, které má pro svou obživu. Průvodní list měl obsahovat popis osoby a data určující její totožnost.

⁹² Domovský list je doklad dosvědčující domovské právo k určité obci. Domovské právo je právo na nerušený pobyt v dané obci, na důchodové nebo chudinské zaopatření. Člověk toto právo získával povětšinou dědičně v obci, kde se narodil, ale mohlo dojít i k nabytí domovského práva jinými cestami, např. zažádáním v obci, kde člověk trvale bydlel.

⁹³ *Řád čelední*, §33, s. 13; VANKA, August, §34, s. 16 - 17, resp. 57 - 58.

⁹⁴ VANKA, August, s. 37, 42.

⁹⁵ Tamtéž, s. 38.

Návody, jak správně napsat odpovídající vysvědčení, poskytovala i dobová normativní literatura pro ženy. Například Františka Hansgírgová⁹⁶ uvedla tři typy vysvědčení s různým stupněm ohodnocení, a to od nejlepšího, přes ukázkou neutrálního až po vysvědčení nevyhovující. Liší se od sebe použitím kladných příslovčí, jak je tomu u prvních dvou. V posledním jmenovaném se vyskytují negativní formulace, což má za následek ohodnocení stupněm „špatné“. Obsažené informace jsou pouze základním výčtem vlastností služebné, které nám ale neřeknou nic o tom, jak daná dívka u té či oné rodiny skutečně pracovala a co bylo důvodem k jejímu propuštění. Krátká a nevýstižná vysvědčení jsou dokladem subjektivního pohledu zaměstnavatelů na služebnou a její schopnosti. Nemohla se proto stát rozhodujícím činitelem pro přijetí pomocnice do další rodiny.

Dobré vysvědčení:

„Nížepsaná dosvědčuje tímto, že Anna Borovičkova z Chlumce u mne ve službě co služka od prvního ledna roku 1866 až do prvního ledna roku 1870 sloužila, i v tom čase věrně, způsobile, pilně a mravně se zachovala, pročez každé paní svědomitě odporučiti ji lze.

Dne 1. ledna 1870

Zde podpiše se celé jméno.“⁹⁷

Neutrální vysvědčení:

„Dosvědčuji, že Barbora Kratochvílova z Benešova u mne ve službě co kuchařka od 15. srpna roku 1869 až do 15. listopadu téhož roku ku spokojenosti sloužila.

Dne 15. listopadu 1869

K. B.“⁹⁸

Špatné vysvědčení:

„Že Alžběta Rožmitálova z Holešovic u mne ve službě co chůva jeden měsíc sloužila, i ačkoliv věrná a pracovitá byla, přece jako chůva marná byla a nespolehlivě se zachovala, dosvědčuje

Dne 15. října 1870

A. D.“⁹⁹

⁹⁶ Františka Hansgírgová (1823 – 1871). Roku 1847 se provdala za Antonína Hansgírka, gymnaziálního profesora, vlastence, přítele Jungmana, Hanky a Čelakovského, spisovatele a překladatele z francouzštiny, ruštiny, polštiny, který roku 1848 založil časopis *Beseda*. Roku 1854 se jim narodil jediný syn Antonín, známý botanik. Františka Hansgírgová psala populární příručky pro ženy a hospodyně, např. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně* (1869), *Nová česká kuchařka* (1863 německy, 4. vyd. 1879 česky); *Malá česká kuchařka* (1872).

⁹⁷ HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku*. Praha: I. L. Kober, 1874, s. 40.

⁹⁸ Tamtéž, s. 41

⁹⁹ Tamtéž, s. 41.

2.2 Trestání služebnictva

Přestupky vůči čelednímu řádu se trestaly peněžitými pokutami nebo vězením. Pokuty uložené čeledinům nesměly přesáhnout částku 5 zl. a na venkově se přidělovaly do pokladnice chudých, v Praze magistrátu, který je rovněž použil k podpoře chudých, nemocných a práce neschopných sloužících. Vězení bývalo vyměřeno od šesti hodin do čtrnácti dnů a podle ustanovení trestního zákona mohlo být zostřeno postem, tvrdým lůžkem, samovazbou, uzavřením o samotě v temné komoře a do roku 1867 káráním holí nebo metlou. Cizinci mohli být po odpykání trestu vypovězeni ze země. Po dobu věznění měl zaměstnavatel sloužícímu zastavit mzdu.¹⁰⁰

Podle živnostenského řádu se trestalo nedovolené dohazování čeledi, těžší zločiny se stíhaly trestním zákoníkem. Trestní zákon z roku 1852, který se dočkal třetího tištěného vydání v roce 1911, uděloval stejné tresty jako čelední řád, pouze po měnové reformě roku 1892 vyměřoval pokuty v korunách, nikoliv ve zlatých a krejcarech.¹⁰¹

Krádež čeledín spáchal, když cena věci odcizené zaměstnavateli nebo spolubydlíci přesáhla 5 zl. (50 K) a mohl být trestán těžkým žalářem od šesti měsíců do jednoho roku, za přitěžujících okolností do pěti let. Stejný trest následoval, když se sloužící pokusil „pána“ oklamat a škoda způsobená podvodem na jeho majetku přesáhla 25 zl. (200 K).¹⁰² Za zpronevěru se považovalo, když pachatel nevrátil včas svěřené peníze nebo věci a pokud byla jejich cena větší než 50 zl. (200 K), pak riskoval vězení od šesti měsíců do jednoho roku. Přesahoval-li obnos 2000 K, prodlužoval se trest na pět až deset let žaláře. Jako krádež bylo chápáno i nevrácení pracovního oděvu.¹⁰³ Za podvod se považovalo padělání nebo zneužití cizí služební knížky a dotýčný si za tento přestupek odseděl tři dny až jeden měsíc.¹⁰⁴

Chůvy, pěstounky, opatrovnice a ošetřovatelky byly zodpovědné za opatrování nemohoucích osob a dětí. Pokud došlo k jejich zranění, trestaly se služebné za zanedbání povinné péče vězením od jednoho do šesti měsíců, v případě úmrtí těžkým vězením od šesti měsíců do jednoho roku.¹⁰⁵ Stejně byly trestány sloužky, které ponechaly dítě bez dozoru na nebezpečném místě (na ulici, u vody, okna, ohně nebo ostrých nástrojů). Trest byl zpřísněn, snažila-li se služebná neštěstí zatajit. Zakázáno bylo též podávat dětem pro usnutí

¹⁰⁰ *Řád čelední*, §41 – §43, s. 15 – 16; VANKA, August, §42 – §43, s. 46 – 47, resp. 59.

¹⁰¹ Měnová reforma roku 1892: 1 zl. = 2 K; 1 zl. = 100 kr.; 1 K = 50 kr.

¹⁰² LEPAR, Mojmir. *Trestní zákon ze dne 27. května 1852, číslo 117 ř. z.: S dodatky: zákonem o tisku, o robotárnách a polepšovnicích: Novým zákonem o dobytčích nemocech a moru: Podle nejnovějších změn a rozhodnutí c. k. nejvyššího kassačního soudu*. 3. vyd. Praha, 1911, §176, §178, §197 a §202 s. 109 – 111, 119 – 122, 127; VANKA, August, s. 21.

¹⁰³ LEPAR, Mojmir, §183 - §184, s. 113 – 114; VANKA, August, s. 21.

¹⁰⁴ LEPAR, Mojmir, §197 - §199 a § 201, s. 119 – 127; LEPAR, Mojmir, § 320, s. 181 – 182.

¹⁰⁵ LEPAR, Mojmir, §335 a §376, s. 187 – 191, 207; VANKA, August, s. 21 – 22.

odvar z makovic. Tři měsíce si mohla odsedět kojná, která tajila svou nemoc.¹⁰⁶ Tři dny až jeden měsíc ten, kdo si přivlastnil majetek člověka, jenž na nakažlivou nemoc zemřel.¹⁰⁷

Důraz byl kladen na zacházení s ohněm. Služebné osoby nesměly pod trestem vězení od jednoho do tří dnů vkládat k ústí pece topidla, až osm dnů dostaly ty, co vstoupily s nechráněným ohněm do stodoly či stáje. Přísně zakázáno bylo i kouření tabáku na místech ohrožených požárem.¹⁰⁸

Vymyšlená obvinění byla nactiutrhaním a trestala se těžkým žalářem od jednoho do pěti let, pokud se ho ale dopustil čeledín vůči „pánovi“, mohl si odsedět až deset let.¹⁰⁹

Přestupky proti mravopoctnosti vůči nezletilým byly vyšetřovány na žádost zákonných zástupců a tzv. zneuctění dětí zaměstnavatele se trestalo tuhým vězením od jednoho do tří měsíců.¹¹⁰ Stala-li se služebná osoba prostředníkem milostných hrátek čili tzv. kuplířem, byla trestána také tuhým žalářem a to od tří do šesti měsíců.¹¹¹ Tělesné zneužití osoby mladší čtrnácti let spadalo pod zločin zprznění a trestalo těžkým vězením od jednoho do dvaceti let.¹¹²

2.3 Kritika čeledního řádu

Předpisy obsažené v čeledních řádech příliš nepočítaly s postupující liberalizací společnosti a jejich nedostatečná právní regulace umožňovala neomezenou pracovní dobu, zvláštní dozor, tělesné tresty, povinnost přiměřeného oblékání a určeny nebyly ani platové podmínky. Čelední řád formálně omezoval osobní nezávislost a činil z námezdního vztahu mezi služebními a panstvem fakticky zvláštní typ patriarchálně feudálního vztahu. Služka byla pokládána za osobu nízkou a podle dobových právních norem nad ní pán domu po dobu její služby disponoval téměř absolutní mocí. Separace služek uvnitř měšťanských domácností neumožňovala společný postup při řešení problémů služebnictva jako sociální skupiny.

Teprve na počátku 20. století se začalo služebnictvo výrazněji organizovat. Na schůzi služebných děvčat z Prahy, konané na podnět sociálně demokratických žen 20. září 1908 bylo usneseno, aby se na právě zasedající český sněm vydala delegace služebných a předložila spis

¹⁰⁶ LEPAŘ, Mojmir, §377 - §379, s. 207 – 208; VANKA, August, s. 22.

¹⁰⁷ LEPAŘ, Mojmir, §394 - §395, s. 214; VANKA, August, s. 23.

¹⁰⁸ LEPAŘ, Mojmir, §448 - §449, §451 - §452, s. 232 - 233; VANKA, August, s. 22.

¹⁰⁹ LEPAŘ, Mojmir, §209 - §210, s. 129 - 130.

¹¹⁰ LEPAŘ, Mojmir, §504 - §505, s. 267; VANKA, August, s. 22 – 23.

¹¹¹ LEPAŘ, Mojmir, §512 - §514, s. 269 – 270; VANKA, August, 23.

¹¹² LEPAŘ, Mojmir, §128, s. 84 - 85.

proti zastaralým ustanovením čeledního řádu. Mezi poslanci ¹¹³ tehdy nebyli lidoví zástupci a ke zrušení či úpravě řádu nedošlo. ¹¹⁴ Služky požadovaly upravení právních poměrů v pracovních a mzdových rozepřích, které měly přejít z kompetence policie a starostů pod pravomoc živnostenských úřadů, pracovní dobu s právem nedělního klidu a každé dva týdny celodenní volno. Dále zavedení vyučování domácích prací a vaření na měšťanských nebo pokračovacích školách pro dívky do osmnácti let, nemocenské, úrazové a starobní pojištění, spolčovací právo, odstranění soukromých zprostředkovatelen práce a v neposlední řadě změnu služebního poměru na pracovní a tedy odstranění čeledních knížek a jejich nahrazení domovským listem. ¹¹⁵

Ani z a první republiky se zákony pro neustálý pokles počtu služebnictva jejich situací příliš nezabývaly. Těžkých prací v domácnosti ubývalo nebo se přesunulo do kompetence živnostenského podnikání, např. velkého praní prádla, a hospodyně spíš než hrubou požadovaly kvalifikovanou pracovní sílu. V roce 1919 byly zrušeny pracovní a čelední knížky i zákaz zběhnutí ze služby, zatímco čelední řád zůstal nadále v platnosti. Vyučené pracovnice mohly žádat vyšší plat a také po vzoru živnostenských pomocníků volné dny, přesnou pracovní dobu, hodinovou mzdu a placené přesčasy. Některé pokrokové hospodyně novou formu zaměstnávání vyzkoušely v praxi a vyškolené služebné platily obvyklou mzdu dospělého dělníka za pevnou pracovní dobu s hodinovou přestávkou na oběd. ¹¹⁶ Tím odpadla i starost se stravou a ubytováním pro služby, které se postupně stávalo věcí útulen a stravoven.

Nemocenské pojištění služebných původně spadalo do kompetence obecních čeledních pokladen, kam se odváděl snesitelný příspěvek 4 – 5 Kč měsíčně. ¹¹⁷ Nebyly však příliš rozšířeny a později byly převedeny do nemocničních pokladen. Placení nemocenského pojištění, což bylo 10% platu, považovaly služebné dívky za příliš tvrdé. Zaměstnavatelé tak uhrazovali pojištění nejen za sebe, ale i za služebné, čímž se zvýšily náklady na vydržování pracovních sil. Nejvyšší správní soud proto roku 1923 rozhodl, že služebné osoby zaměstnané v domácnosti nebudou podléhat povinnému pojišťování v nemocenských pokladnách. Nemocenské pojištění tak začalo být dobrovolné stejně jako pojištění úrazové a starobní. Zaměstnavatelům tím hrozilo v případě onemocnění služebných nebezpečí povinné úhrady

¹¹³ Mezi 240 poslanci zasedal arcibiskup, 3 biskupové, 70 velkostatkářů, 21 zástupců velkoobchodníků, 43 zástupci velkých českých sedláků, 18 zástupců velkých německých sedláků a zástupci bohatších městských vrstev.

¹¹⁴ ANONYM. Služebná děvčata pro zrušení čeledního řádu. *Ženský list*, roč. 17, č. 40, 1908, s. 1 – 2.

¹¹⁵ ANONYM. Nemůžeme mlčet před zamýšlenou reformou čeledního řádu. *Ženský list*, roč. 21, č. 35, 1912, s. 1 – 2.

¹¹⁶ J. P. O zrušení čeledního řádu. *Šťastný domov*, roč. 14, č. 27, 1917 – 1919, s. 466 – 467.

¹¹⁷ V období první republiky se československá koruna uváděla pod zkratkou Kč.

léčebných výloh do výše 28 dní. Nově byla zřízena Zajišťovací pokladna pracovnic v domácnosti, která za částku 6 Kč měsíčně vybranou od zaměstnavatele a zaměstnaného poskytovala lékařskou pomoc, léky, nemocenskou podporu a ve svém nadstandardním fondu i další výhody jako lázně, doléčení apod.¹¹⁸

K odsouhlasení návrhu úmluvy týkající se nemocenského pojištění průmyslových zaměstnanců a čeledi došlo až v roce 1929, roku 1931 bylo zrušeno ustanovení o soudnictví ve sporech, které se týkaly pracovního a konečně i služebního poměru.¹¹⁹

¹¹⁸ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 18, č. 23, 1923, s. 452 – 453.

¹¹⁹ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služka. Příklad Marie Stejskalové. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří. *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno, 2008, s. 254 - 255.

3 Počty služebnictva

3.1 České země

V českých zemích se počet obyvatelstva pravidelně sledoval od roku 1754. Přesto naráží určení celkového množství domácího služebnictva až do 2. poloviny 19. století na problémy. V klasifikaci obyvatel podle povolání totiž mimo léta 1762 – 1768 kategorie *služebnictvo* chybí. Pravidelně se užívá teprve od roku 1857. Ačkoliv se v roce 1930 přihlásilo k *domácímu služebnictvu* více než 150 tisíc osob, byla tato kategorie od roku 1950 vyřazena a chyběla i v klasifikacích povolání používaných pro zjišťování míry zaměstnanosti v období mezi sčítáními. Tuto kapitolu opět zaměřím na 2. polovinu 19. století.¹²⁰

Početnost domácího služebnictva v českých zemích můžeme sledovat podle statistických údajů pouze během krátké etapy 80 let. První sčítání ve sledovaném období se konalo roku 1857, kdy byla v rámci klasifikace obyvatelstva podle socioprofesionálního zařazení trvale uváděna i kategorie *domácí služebnictvo*, avšak pod různými pojmenováními. Služky bychom patrně našli ve skupině *jini sluhové*, jež následuje po souboru *pomocní dělníci v zemědělství, v průmyslu a v obchodě*. V roce 1869 se již objevila kategorie *osobní služebnictvo* a v zemědělství zároveň nová podskupina *stálí služebníci*, která zřejmě nahradila pojem *čeled'*. Zde je ale obtížné odlišit námezdní pracovníky a pomocné dělníky od zaměstnanců, kteří skutečně pracovali jako sloužící. Tato kategorie se přestala používat při sčítání obyvatel roku 1880, ale nejednotnost klasifikace námezdně pracujících přetrvávala.¹²¹ V letech 1869 a 1880 se nadále používalo třídění obyvatel nikoliv podle zaměstnání, ale podle sociálního postavení. Důraz se tehdy kladl zejména na vyčíslení vyšších společenských vrstev. Klasifikace v roce 1880 se navíc vrací k třídění z roku 1762 a používá: *Duchovní stav, Úřednictvo, Vojsko, Učitelstvo. Zemědělství* bylo uvedeno až na čtrnáctém místě.

Přesto se od roku 1869 v rakouské statistice začal uplatňovat nový pohled na třídění obyvatelstva podle sociálního postavení. Vznikly tři velké společenské třídy rozlišené podle vztahu k jejich povolání. Spatřujeme především snahu po důkladnějším rozlišení osob zaměstnaných v průmyslu.¹²² Do první skupiny nazvané *samostatní* se řadili majitelé

¹²⁰ FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 147.

¹²¹ Nejednotnost lze vyvodit z počtů osob, do těchto skupin zařazených. FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 150.

¹²² Tamtéž, s. 150 – 151.

výrobních závodů nebo jejich nájemci, osoby svobodných povolání, úředníci, dělníci, lidé žijící z rent a podpor, ale také jedinci bez povolání, žebráci a chovanci ústavů. Ne všichni tedy byli z dnešního pohledu ekonomicky aktivní, ale přesto měli samostatný zdroj obživy. Druhou kategorií tvořily osoby závislé na živiteli. Třetí naplňovalo domácí služebnictvo, které bylo dobovou charakteristikou považováno za zcela zvláštní skupinu.

Tato klasifikace se již měnila jen málo. V roce 1890 byla doplněna o nádeníky, roku 1900 o pomáhající členy rodiny a třídění se rozšířilo v roce 1910 ještě o učně. Sčítání lidu postupovalo stejným způsobem i po vzniku ČSR.¹²³ Problém tvoří způsob vyhodnocování údajů rakouské statistiky, která zařazuje osoby do jednotlivých povolání a tříd.¹²⁴ Některé skupiny pomocných dělníků se zřejmě mísily mezi domácí služebnictvo a naopak část služebnictva byla zařazena mezi dělníky. Výsledky statistických údajů je tedy nutné brát s rezervou až do roku 1900, kdy se podařilo tuto nejednotnost minimalizovat, a tak o zaměstnání služebníků můžeme získat alespoň přibližný obraz.

Domácí služebnictvo bylo považováno za samostatnou kategorii, takže se na ně vztahují téměř všechny charakteristiky používané při třídění. Od roku 1880 se jednalo o rozlišování podle pohlaví, roku 1890 přibyl věk a rodinný stav, rok 1900 přinesl náboženské vyznání a etnickou příslušnost¹²⁵ a v roce 1910 se objevilo i členění domácností podle počtu služebnictva. Nejlépe se sleduje skladba služebnictva podle povolání zaměstnavatele.¹²⁶

V roce 1857 bylo do kategorie *jiní sluhové* zařazeno asi 155 tisíc osob. V letech 1869 a 1880 stoupl počet sčítaných v kategorii *domácí služebnictvo* na 300 tisíc. Roku 1890 naproti tomu bylo vyhodnoceno nejméně osob pracujících jako *domácí služebnictvo*, pouhých 136 tisíc. Výkyvy v počtech však jistě nenaznačují rychlé sociální změny ve společnosti, ale právě úpravu v metodice zpracování statistických údajů při sčítání lidu v roce 1890. Tento rok může být považován za jeden z mezníků při sčítání obyvatel. Pro věrohodné srovnávání údajů o povolání obyvatelstva se jako výchozí používá rok 1900, do roku 1930 se počty domácího služebnictva výrazně neodchýlily od počtu 150 tisíc.¹²⁷

O porovnání údajů rakouských a československých statistik se pokusil v roce 1959 Zdeněk Pavlík,¹²⁸ který zjišťoval informace o rozdělení obyvatelstva podle ekonomické

¹²³ Tamtéž, s. 151.

¹²⁴ HORSKÁ, Pavla. Několik poznámek k vývoji socio-profesního kódu rakouské statistiky povolání. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století* 9. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1984, s. 57.

¹²⁵ V letech 1900 – 1910 se zjišťovala podle obcovací řeči, od roku 1921 podle mateřštiny nebo národnosti.

¹²⁶ FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 152.

¹²⁷ Tamtéž, s. 153.

¹²⁸ PAVLÍK, Zdeněk. Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí. In: *Demografie* 1, č. 3, 1959, s. 145 – 155.

aktivity a sociálních skupin. Podle jeho závěru tvořilo od roku 1890 do roku 1930 domácí služebnictvo méně než 2% z celkového počtu obyvatelstva a během následujících let se ještě snížil na méně než 1,5%.

V prvním námi sledovaném období, tj. ve 2. polovině 19. století, se v rámci ekonomicky aktivního obyvatelstva počty domácího služebnictva od sebe lišily, až se ustálily na méně než 3%. Na námi sledovanou skupinu také připadalo stále menší procento osob v zaměstnaneckém poměru. Jejich podíl se od roku 1900 postupně snižoval na pouhých 4,6%. Tato data získaná po roce 1890, resp. od 1900, jsou pro nás samozřejmě věrohodnější. Před vylepšením metodiky zpracování údajů navyšovali počty služebníků dělníci a nádeníci. Tuto skutečnost znázorňuje tabulka 1, která uvádí i celkový počet služebnictva v jednotlivých letech.

Tabulka 1. Služebnictvo v českých zemích v letech 1857 – 1930 a jeho podíl z úhrnu obyvatelstva a z úhrnu ekonomicky aktivních dle Z. Pavlíka.¹²⁹

Rok	Počet domácího služebnictva	Podíl domácího služebnictva		
		z úhrnu obyvatelstva	z osob ekonomicky aktivních	z osob v zaměstnaneckém poměru ¹³⁰
1857	155 400	2,18	6,31	8,15
1869	317 767	4,17	7,77	9,49
1880	314 625	3,79	8,13	11,18
1890	135 920	1,56	3,07	3,88
1900	160 620	1,70	3,51	5,94
1910	152 547	1,50	3,14	5,35
1921	149 668	1,50	3,45	5,23
1930	152 318	1,43	2,99	4,60

Údaje o zaměstnání obyvatelstva podle pohlaví jsou k dispozici až od roku 1880. V domácích službách byly stále častěji zaměstnávány ženy. Počet zde zaměstnaných mužů díky této feminizaci služeb neustále klesal, až v roce 1930 nedosáhl ani 1%. Ještě roku 1880

¹²⁹ Tabulka převzata z: FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 154.

¹³⁰ Osoby v zaměstnaneckém poměru (pracující za mzdu) – úředníci, dělníci, nádeníci, domácí služebnictvo.

přesáhl počet sluhů 70 tisíc, při sčítání o deset let později nepřekročil 5 tisíc. V tomto období se sice prudce snížil i počet služebných z 241 tisíc na 131 tisíc, ale jejich podíl při srovnání s muži naopak stoupl přibližně ze 70% na 96%. Tato skutečnost mohla být zapříčiněna i tím, že v roce 1880 bylo mezi domácí služebnictvo zařazeno velké množství zemědělských dělníků a nádeníků, kteří nebyli rozlišováni podle typu vykonávané práce, takže statistika nemůže být přesná. V úvahu by mohl přicházet i nezkoumaný fakt o možnosti platit ženám nižší mzdu či rozhodující slovo hospodyně v domácnosti, která se jistě obracela zase raději na ženu. V letech 1890 – 1930 se počet mužů zahrnutých do této sociální skupiny pravidelně snižoval po deseti letech zhruba o 1000 sloužících, zatímco počet žen se udržoval okolo 150 tisíc. Fakt zpřehledňuje tabulka 2.

Tabulka 2. Služebnictvo v českých zemích v letech 1857 – 1930 podle pohlaví ¹³¹

Rok	Celkem	Muži	Ženy	Počet mužů na sto žen
1857	155 400			
1869	317 767			
1880	314 625	73 014	241 611	30,22
1890	135 920	4 921	130 999	3,76
1900	160 620	3 495	157 125	2,22
1910	152 547	2 648	149 899	1,77
1921	149 668	1 992	147 676	1,35
1930	152 318	896	151 422	0,59

Pokud jde o rodinný stav, panovaly mezi sloužícími muži a ženami rozdíly, které se během sledovaného období příliš neměnily. Mezi domácím služebnictvem převažovaly svobodné osoby. Přesto podle statistiky muži ženatí alespoň jednou převyšovali počet vdaných žen. Ovšem muži při svém celkově nízkém počtu netvořili významnější sociální skupinu. V roce 1890 bylo ze 4 921 sloužících mužů ještě 75% svobodných a roku 1900 z 3 495 dokonce 84%.

U žen tomu bylo jinak, svobodných zůstávalo plných 90 – 95% služek. Neprovdané převažovaly zejména na venkově, ve městech kromě lepších podmínek pro zaměstnanost žen

¹³¹ Tabulka převzata z: FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 159.

bylo zřejmě i jednodušší najít partnera. V městském prostředí byl zase zřetelně vyšší hlavně podíl vdov, který navyšovaly ženy vracející se do služby po smrti manžela. I tak vdané (1 – 2%), ovdovělé, popř. rozvedené ženy byly výjimkou.¹³²

Klasifikace služebných podle věku vypovídá, že polovina byla mladší 20 let, další třetina byla ve věku 20 – 30 let, zatímco nad 60 let sloužila jen 2 – 3 procenta. Více mladých služek ve věku 11 – 20 let pracovalo na venkově, především v zemědělství, v ostatních oborech byl jejich podíl nižší, stoupal ve prospěch starších dívek. To může být důsledkem skutečnosti, že na venkově byla školní docházka do roku 1918 kratší než ve městech a dívky jistě využívaly i úlevy, tzn. byly uvolňovány z výuky podle potřeb hospodáře.¹³³ Venkov se také vyznačoval nižším sňatkovým věkem, vdaná děvčata pak většinou ze služby odcházela. Z těchto důvodů sloužilo na venkově mnohem méně dívek od 20 do 30 let než ve městě, kde manželství uzavíraly dívky v průměru 25leté.

Služebné zaměstnání bylo tedy jedním z hlavních zdrojů obživy pro ženy, ve věku 20 – 40 let se jím živila přibližně 1/8 žen, ve vyšším věku jejich podíl v počtech sloužících mírně klesal. K výraznějším změnám ve věkové skladbě služebnictva nedošlo až do konce první světové války. Poté se začala snižovat frekvence zaměstnanosti nejmladších dívek do 20 let.¹³⁴

Věk a rodinný stav služebných dokládá, že většina dívek nepovažovala službu za celoživotní poslání, ale za zdroj obživy před sňatkem a přípravu na manželství, na získání praxe ve vedení domácnosti i domu a prostředků na věno. Život služebných se tak ve většině případů neslučoval s jejich vlastním rodinným životem. Ve službě zůstávaly jen ty, které nehledaly nebo nenalezly životního partnera. Službu vyhledávaly také ovdovělé ženy, které zůstaly po smrti manžela bez prostředků. Přestože řada dívek neměla při vstupu do služby žádnou kvalifikaci,¹³⁵ podle statistiky byl o služby stálý zájem. Toto zaměstnání zřejmě doplňovalo společenské postavení domácností středních vrstev.

3.2 Případová studie – Hradec Králové v roce 1900

Pro zjištění počtu služebných v jednom z největších českých měst jsem využila možnosti nahlédnout do sčítacích operátů pro Hradec Králové, které jsou k dispozici

¹³² Tamtéž, s. 162 – 163.

¹³³ Viz kapitola 4 Kvalifikační předpoklady pro službu v domácnosti, s. 40.

¹³⁴ FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 163 – 164.

¹³⁵ Viz kapitola 4 Kvalifikační předpoklady pro službu v domácnosti, s. 40.

v tamějším Státním okresním archivu. Vycházela jsem z dat ze sčítání lidu z roku 1900,¹³⁶ mezi kterými jsem hledala údaje o jednotlivých dívkách pracujících ve služebním poměru. Do připravené tabulky jsem vypisovala ulice s adresami osob zaměstnávajícími služebnou, vztah zaměstnavatelů k domu, úplnost a složení jejich rodin i pracovní zařazení těchto zaměstnavatelů, ze kterého jsem odvozovala jejich sociální status. Dále jsem zaznamenala počet dětí v rodině, počet služek v jedné domácnosti, jejich jména, rok narození a věk, domovskou obec, náboženské vyznání, rodinný stav, národnost, a pokud bylo dostupné i pracovní zaměření služby, tzn. zda pracovala jako chůva, kojná, hospodyně, kuchařka apod.

Výsledky nebylo možné porovnat s následujícím sčítáním obyvatel z roku 1910, protože není v SOkA v Hradci Králové k dispozici. Ani s dalším obdobím nemohu všechny údaje spolehlivě porovnat, neboť další statistika proběhla až v roce 1921, kdy se počet obyvatel města prudce zvýšil, a proto nebylo možno z časových důvodů projít všechny sčítací archy. Rok 1921 navíc nepatří do hlavního sledovaného období. Přesto by komparace obou sčítání byla jistě zajímavá, a proto jsem do některých sčítacích operátů alespoň nahlédla.

Výzkumy v Hradci Králové odhalily několik statistických, geografických a demografických souvislostí, které potvrdily závěry předchozí kapitoly. V roce 1900 žilo ve městě přibližně 10 000 obyvatel,¹³⁷ z toho celkem 551 služebných. Většina sloužila v domácnostech,¹³⁸ ale některé byly registrovány i jako zaměstnanci institucí. Např. Kongregace chudých školských sester de Notre Dame potřebovala 2 služby pro hrubé práce a 2 kuchařky, místní c. k. četnická stanice zaměstnávala vlastní kuchařku, městská nemocnice měla 1 služku, která zde pobývala jako pacientka, a městská věznice evidovala 4 služebné – trestankyně.

Průměrný věk služebných sice činil zhruba 40,5 roku, ale byl vysoký díky malému počtu starších hospodyň a kuchařek.¹³⁹ Sledovaný soubor totiž ukazoval na nižší obvyklý

¹³⁶ SOkA Hradec Králové. Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 1 - 175). Fascikl č. 20; SOkA Hradec Králové. Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 176 - 358). Fascikl č. 21.

¹³⁷ Srov. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005. Počet obyvatel a domů podle obcí a částí obcí v letech 1869-2001 podle správního rozdělení České republiky k 1. 1. 2005*. 1. vyd. Praha: Český statistický úřad v Praze ve spolupráci s nakladatelstvím Daranus, 2006, s. 458 uvádí v samotném Hradci Králové 9 767 obyvatel, s okolními dvaceti městskými čtvrtěmi na ploše 10 561 ha pak 29 310 obyvatel; *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970: Počet obyvatelů a domů podle správního členění k 1. lednu 1972 a abecední přehled obcí a částí obcí v letech 1850-1970*. Praha: Federální statistický úřad, 1978. Díl 1, sv. 1, s. 550 počítá s číslem 10 393 obyvatel ve městě, s přílehlými 13ti čtvrtěmi na ploše 8 228 ha pak s obyvatelstvem v počtu 26 791.

¹³⁸ Zde sloužilo celkem 541 služebných.

¹³⁹ Nad 40 let včetně bylo v Hradci Králové pouze 57 z 551 služebných.

věk, což také potvrdil vážený průměr,¹⁴⁰ ve kterém jsem jako váhy výpočtu použila celkové množství dívek v jednotlivých věkových kategoriích. Tento druh průměru snížil věk služebných ve městě na 25,7 roku. I tak je tento údaj do jisté míry překvapivý, protože podle dobového zvyku měly na místa služebných nastupovat velmi mladé dívky, někdy sotva odrostlé děti. Uvedená věková struktura zřejmě odráží fakt, že měšťanské rodiny si vybíraly domácí personál na základě doporučení podle toho, jak se osvědčily v praxi u venkovského hospodáře či jiné mimoměstské domácnosti. Většina služek také mohla v Hradci Králové již delší dobu pracovat.

Stáří žen na postu služky se pohybovalo v intervalu 13 – 80 let. Nejvíce jich vykonávalo toto povolání v období mezi 15 – 27 lety (popř. 32 lety).¹⁴¹ Od tohoto věku se jejich počet prudce snižoval, v aktivní službě bylo pouhých 11 žen ve stáří 36 let. Nejpočetnější byla skupina dvacetiletých, v roce 1900 jich bylo ve městě 51. Za nimi následovaly služky ve věku 19 let v počtu 44 a 18leté v množství 41 dívek, což jenom potvrzuje předchozí závěr, že službu vyhledaly hlavně dívky mladé, které se zřejmě připravovaly na manželství.

Nejmladším služebným ve městě bylo 13 let. Jedna jménem Marie Pelcová pracovala v rodině učitele se dvěma dětmi. Stejně stará Marie Bašová byla zaměstnána v domácnosti na sociálním žebříčku lépe postavené – inženýra s manželkou a třemi dětmi. S dětmi tady vypomáhala ještě patnáctiletá chůva Marie Nováková. Dívku stejného věku, třináctiletou Marii Lacmanovou, zaměstnali i u c. k. úředníka a jeho manželky. Naopak nejstarší služebnou byla osmdesátiletá Františka Bittnerová, která pracovala s dalšími 11 ženami a 3 sluhy u vrátného biskupství v ulici Na Hradě. V tomto případě se jednalo zároveň o zaměstnavatele s nejvyšším počtem sloužících v Hradci Králové.

Teritoriální původ sloužících dívek ukazuje na geografickou blízkost domovské obce většiny královéhradeckých služek. Pro lepší srozumitelnost jsem umístila obce jejich původu do dnešního krajského zřízení. 348 služebných pocházelo tedy nevyhnutelně z Královéhradeckého kraje, z toho 23 přímo z Hradce Králové. U této skupiny lze vytušit přetrvávající vazby k domovu, jako jsou např. návštěvy příbuzných. Velká část 122 služebných přicházela do služby ze sousedního Pardubického kraje. Pocházely hlavně z vesnic a menších měst, ze samotných Pardubic sloužily v Hradci Králové pouhé 2. Kraj na místě třetím je Středočeský, který dodal do Hradce Králové 26 služebných,

¹⁴⁰ Vážený průměr zobecňuje aritmetický průměr a poskytuje charakteristiku statistického souboru v případě, že hodnoty v tomto souboru mají různou důležitost, různou váhu. Pro výpočet váženého průměru potřebujeme jednak hodnoty, jejichž průměr chceme spočítat, a zároveň jejich váhy.

¹⁴¹ Počet služebných od 15 do 27 let se pohyboval v desítkách, ve věku 28 a 31 let jich pracovalo osm, ve věku 29 let devět a ve věku 30 a 32 let jedenáct. S výjimkou 36 let, kdy jejich počet dosáhl znovu jedenácti, se starší ženy vyskytovaly jen velmi málo.

z Jihočeského pocházelo 18 služek a z Vysočiny jich přišlo 12. Dívky z jižních Čech se do Hradce dostávaly pravděpodobně až po několika letech odsloužených v Praze nebo Středočeském kraji. Vzdálenější kraje jsou zastoupeny minimálně, z jižní Moravy, Slezska, severních a západních Čech se zde objevil statisticky zanedbatelný počet služebnictva.¹⁴²

Zahraničí z dnešního hlediska registrovaly sčítací operáty v roce 1900 na území města šestkrát. Dvě služebné přišly ze Slovenska (Bystrica, Trnava), další dvě z Polska (Opole, Stanislawów), jedna z Rakouska (Víděň) a poslední až z Oltre u Zadaru na území dnešního Chorvatska.¹⁴³ Těto dívce jménem Marie Sorić bylo 19 let a pracovala v rodině se dvěma dětmi. Bohužel ve sčítacích operátech nebylo uvedeno zaměstnání hlavy rodiny.

Zastoupení náboženských konfesí překvapení nepřineslo, drtivá většina služebnictva (539 dívek) byla římsko-katolického vyznání, a to i v evangelických nebo židovských domácnostech. K jiným druhům náboženství se hlásil jen zlomek počtu služebných: 9 k evangelické církvi a vždy po jedné služce měla církev reformovaná, židovská a řecká.

V případě rodinného stavu vykazují sčítací údaje podobné výsledky jako náboženské vyznání, naprostá většina z počtu – 528 služebných – byla svobodná, další skupiny byly zastoupeny minimálně – vdovy v počtu 21 a vdané byly 2.

Etnická příslušnost se začala zjišťovat až při sčítání v roce 1880 a už tehdy se diskutovalo o tom, jak národnost co nejobektivněji zjistit. Rakousko-uherská byrokracie používala jako metodu tzv. obcovací jazyk, tzn. ten, který byl užíván především ve styku s úřady. Hradec Králové patřil mezi česká města, kde i služebné používaly češtinu jako mateřštinu v rozhodujícím množství. Z celkového počtu 551 služebných se pouze dvě přihlásily k německé a dvě k polské národnosti a již zmíněná Marie Sorić uvedla národnost chorvatskou.

Nyní se budu věnovat třídění zaměstnavatelů služebných z hlediska několika kritérií. Jako první uvedu složení zaměstnavatelských rodin, kterých bylo celkem 430. Ze statistik vyplývá, že nejvíce služek pracovalo v úplných rodinách sezdaných párů, těch bylo 342. S velkým odstupem za nimi následovaly jako zaměstnavatelky vdovy v počtu 32, pak svobodní muži – 22 a 18 vdovců. Vdovy zaujímal druhou příčku pravděpodobně proto, že druhý sňatek tolik nevyhledávaly, zatímco ovdovělí muži si brzy našli novou partnerku. Neprovdané ženy (6) si většinou služku nedržely, protože žily společně s příbuznými, popř. si dokázaly domácí práce obstarat samy. V případě nutnosti si mohly pomoc zjednat, např.

¹⁴² Z Ústeckého kraje pracovalo v Hradci Králové celkem 5 služebných, z Plzeňského 4, z hlavního města Prahy 3, ze Zlínského, Jihomoravského a Libereckého kraje vždy 2 a z Olomouckého kraje pouze 1 služebná.

¹⁴³ Všechna města, s výjimkou Opole, které patřilo Německému císařství, se v roce 1900 nacházela na území Rakouska-Uherska.

pradlenu. Při sčítání lidu tohoto města se na pozici zaměstnavatele vyskytli také samotně žijící ženatí muži a vdané ženy, tvořili ale zanedbatelné minimum. U zbývajících sedmi rodin nebyl vzájemný svazek uveden.

Z hlediska počtu dětí v rodině se služebné překvapivě nejvíc vyskytovaly v domácnostech bez dětí (117 rodin). V některých případech mohlo jít o mladé páry, kterým služebná pomáhala se zaváděním chodu nové domácnosti. Ostatní rodiny již děti mívaly. S jedním potomkem žilo 86 rodin, se dvěma 95 a se třemi 74 rodin. V 19. století byl vyšší počet dětí v rodině obvyklý, proto se i roku 1900 v jednom městě setkáme s domácnostmi, kde žily čtyři děti (24 rodin), pět (16 rodin), šest (7 rodin), ale i sedm dětí (6 rodin). Pomyslným vítězem této kategorie se stal královéhradecký barvíř z „Orličného nábřeží“, jehož rodina živila devět dětí, ale zaměstnávala jedinou služebnou. Jednalo se o sedmnáctiletou Marii Hrubou. U zbylých rodin nebyl počet dětí uveden.

Pokud se budeme zajímat o počet služebných v jedné domácnosti, samozřejmě převládají ty s jednou služebnou (353 rodin). Dvě služky mělo 61 domácností a tři 10 domácností. Více služebného personálu shledáváme v jedné rodině jen vzácně, pro zajímavost uvádím čtyři rodiny hostinských. U dvou z nich pracovaly čtyři a u zbývajících dvou pět služebných. Jejich pracovní náplň nespočívala určitě jen v péči o domácnost, ale obnášela i výpomoc v hostinci. Také dozorkyně ústavu pro choromyslné měla na starosti pět služek, v tomto případě však není jasné, zda se nejednalo zároveň o pacientky. Nejvíc, 12 služebných a 3 sluhy, zaměstnával již zmiňovaný vrátný královéhradeckého biskupství. Čtyři pracovaly jako kuchařky, jedna jako hospodyně a zbytku připadla zřejmě na starost obsluha a hrubá práce.

Společenské postavení zaměstnavatelů nám může prozradit, v jakých rodinách dívky nejčastěji a nejráději pracovaly. Kvůli této analýze jsem jednotlivé zaměstnavatele rozdělila do tří sociálních skupin podle vykonávaného povolání. Toto třídění nebude samozřejmě zcela přesné, neboť některá zaměstnání nebyla specifikována blíže. Obtížné bylo zařadit třeba obchodníky, kteří se mohli dostat do všech skupin v závislosti na předmětu obchodu, podobně jako hostinští, jejichž podniky se mohly lišit poskytovanými službami. V některých případech nezbylo nic jiného než použít intuici.

Do první skupiny, která zahrnuje vyšší střední třídu, jsem začlenila příslušníky svobodných povolání – advokáty, lékaře, lékárníky, veterináře, notáře, přední podnikatele – továrníky a ředitele velkých závodů, dále pak středoškolské profesory, církevní hodnostáře a další zámožné osoby. Druhou skupinu, tzv. střední třídu, tvoří úředníci, majitelé středně velkých podniků, vojenští hodnostáři, učitelé, soukromníci a někteří živnostníci – klenotníci,

kožišníci, řezníci, hostinští, vinárníci. Nižší střední třídu pak v Hradci zastupují nejrůznější řemeslníci (barvíři, cukráři, pekaři, perníkáři, klempíři, truhláři, kominíci), obchodníci, penzisté a příslušníci pomocných povolání (školníci, speditéři, povozníci, asistenti v nemocnici).

Podle mého zjištění se nejvíce služek (celkem 249) nacházelo v rodinách střední třídy, která od poloviny 19. století zažívala stálý rozmach. Ne nadarmo si Hradec Králové získal přezdívku „město studentů, úředníků a vojáků“, protože tato „povolání“ zde jednoznačně převažovala. Úsilí o další společenský vzestup s sebou jistě přinášelo požadavek vydržování alespoň jedné služebné. Na druhém místě se z hlediska zaměstnávání pomocného personálu překvapivě umístila nižší střední třída se 167 služebnými. Na vyšší střední třídu potom připadlo „pouhých“ 105 služek, což je jistě důsledek toho, že nebyla tolik početně zastoupená jako nižší sociální kategorie. Zbýlých 30 služebných nebylo možné rozřadit z důvodu neexistujících nebo neúplných údajů o povolání zaměstnavatele. Získané údaje je tedy možné shrnout do úvahy, že vyšší střední třída, i když netvořila většinou součást společnosti, si vydržovala vyšší počet služebníků, zatímco střední a nižší třída, s výjimkou hostinských, si mohla zpravidla dovolit nejvýš jednu nebo dvě služebné. Nejvyššího početního zastoupení dosáhli pomocní zaměstnanci v Hradci Králové ve službách církevních hodnostářů.

Co se týká specializace služebných, u většiny nebyla uvedena. Mezi těmi, které se přihlásily k určité kategorii, převažovaly kuchařky (bylo jich 30) a hospodyně (10). Chův bylo také překvapivě málo (10) a ještě méně dalších služebných profesí – čtyři pokojské, tři pradelny, dvě sklepnice a po jedné vychovatelce a kojné.

Počet mužů mezi služebným personálem byl zanedbatelný. V Hradci Králové se v roce 1900 nacházelo přibližně jen 50 sluhů. Tak malý vzorek neumožňuje podrobnější zpracování. Ženský personál byl zřejmě zajímavější z hlediska nižších mzdových nákladů. Mnoho mužů určitě zůstávalo ve službě i po svém sňatku a ve sčítacích operátech pro Hradec Králové bývali vedeni jako kočí a podomci, kteří mohli uplatnit vyšší nárok na mzdu a bydlení.

Ze zběžného nahlédnutí do sčítacích operátů z roku 1921¹⁴⁴ vyplývá, že během jednadvaceti let početně vzrostla skupina vyšší střední třídy, která se také stala nejčastějším zaměstnavatelem služebných. Naopak během první světové války poklesl zájem o služby ve většině středních domácností, zřejmě v důsledku jejich špatné finanční situace.

¹⁴⁴ SOkA Hradec Králové. Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2686. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 1 - 50). Kart. č. 1415; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 51 - 130). Kart. č. 1416; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 131 - 200). Kart. č. 1417; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 201 - 260). Kart. č. 1418; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 261 - 330). Kart. č. 1419; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 331 - 390). Kart. č. 1420; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 391 - 450). Kart. č. 1421; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 451 - 520). Kart. č. 1422; tamtéž, inv. č. 2686, (čp. 521 - 577). Kart. č. 1423.

4 Kvalifikační předpoklady pro službu v domácnosti

4.1 Vzdělání většiny služebných

Po většinu času existence fenoménu služebných bylo jejich výhodou, že pro své povolání nepotřebovaly žádnou kvalifikaci, potřebné úkony se učily během praxe. Proto se většina z nich mohla při nástupu do služby vykázat jen základními vědomostmi, které společnost v daném čase poskytovala.

Vzdělávací povinnost pro všechny děti od šesti do dvanácti let uzákonil roku 1775 tereziánský Schulpatent. Chlapci i dívky bez rozdílu sociálního postavení i vyznání se většinou vzdělávali v koedukovaných farních, hlavních či normálních školách. Od roku 1805, kdy byl vydán všeobecný školní zákon, se kromě čtení, psaní a počítání zdůrazňovala především výuka náboženství jako nástroje mravní výchovy.

Chudé vrstvy dlouho nechtěly posílat své děti do školy, potřebovaly je pro práci na poli a další formy výpomoci, proto využívaly úlev, které školský patent nabízel pro sirotky a děti v námezdním pracovním poměru. I když české gubernium požadovalo od roku 1778 nezbytnost vysvědčení pro přijetí na řemeslo a poté také do služby, návštěvnost škol se začala zvyšovat až v 1. pol. 19. století, kdy byly opakovaně vydávány dekrety nařizující školní vzdělání. Hasnerova reforma z roku 1869 iniciovala vznik obecných a měšťanských škol a prodloužila vzdělávací povinnost do čtrnácti let, čímž si vysloužila odpor veřejnosti. Požadavku venkova nakonec ustoupila školská novela z května roku 1883 zavádějící několik druhů úlev. Znovu umožnila ukončit školní docházku ve dvanácti letech, v době vrcholných zemědělských prací mohly slabé rodiny požádat o uvolnění dokonce šestileté dítě. Úlevy ve vyučování trvale odstranil až malý školský zákon z roku 1922.¹⁴⁵

Pro chudé dívky, ze kterých se služebné rekrutovaly, po skončení elementární školy dlouho neexistovala možnost dalšího institucionálního vzdělávání, nepočítáme-li nedělní opakovací školu. Mladá děvčata tak pomáhala v hospodářství, v domácnosti, učila se hospodyňským dovednostem, zastupovala matku, hlídala mladší sourozence, pásala husy nebo nosila otcí svačinu na pole. Třebaže se situace postupně mírně zlepšovala, vzdělání dívek z dolních vrstev zůstalo odbýváno a zpochybňováno. Triviální škola brzy nemohla vyhovět rostoucím společenským nárokům na schopnosti a dovednosti ženy.¹⁴⁶

¹⁴⁵ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009, s. 199 – 201.

¹⁴⁶ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 90.

Laxní přístup nemajetné rolnické třídy ke vzdělání byl kritizován ještě na počátku 20. století. Dívky z této vrstvy většinou nevyhodily ani pětitřídní obecnou školu a od května do října byly její návštěvy zproštěny úplně. O domácím vzdělání se nedalo mluvit, noviny se stále považovaly za přepych, knihovna v menších obcích nebyla, a tak vyjma kalendářů neexistovaly další prostředky, z nichž by se rozšiřovalo povědomí o světě a společenský rozhled.

4.2 **Nové požadavky na výkon povolání**

Jak se na přelomu 19. a 20. století modernizoval životný styl, měnily se i představy zaměstnavatelů o služkách. V městských domácnostech se rozšířily technické novinky, zvýšily se nároky na vzdělanost i osobní a domácí hygienu. Mentální rozdíly mezi městem a venkovem se propastně prohloubily, a tak se dívka z venkova setkala ve službě s diametrálně odlišným sociálním a kulturním prostředím.¹⁴⁷ Městské dívky, jimž se dostalo vzdělání, už o službu zájem neměly.

Volání po patřičné hygieně a kvalifikaci služebných, která by zabránila škodám v domácnosti, zaznívala nejen od zaměstnavatelů, ale plnila i stránky dobových ženských časopisů.: „*Naše služky!... Proč jsou nemotorné, nedovedné, neobratné a nechťejí se chopiti práce tak, jak by měly? Na všechny tyto otázky odpovídám: Jen a jedině proto, že pro své povolání nebyly připravovány, že bývají nuceny konati práce, kterých neznají, kterým nerozumějí a o kterých v nejčastějších případech jsou naprosto přesvědčeny, že jsou zbytečné. My dosud jsme snad jediný národ v Evropě, který nemá ještě ani jediné školy, kde by se vzdělávaly dívky na pomocnice v hospodářství domácím.*“¹⁴⁸

O kvalifikaci dívek pro výkon budoucího povolání se na počátku 20. století zajímal i Josef Kafka,¹⁴⁹ který v roce 1916 uveřejnil práci *350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež*

¹⁴⁷ Venkovská děvčata často vyrůstala v nuzných podmínkách, doprovázených nevyhovující hygienou: „*Hliněná podlaha, v koutě stůl se dvěma lavicemi, jediná postel s několika cáry tvoří náplň chudického bytu; v koutě u dveří sporák představuje celou kuchyni. Jedí svou skromnou krmí lžicemi, nožů a vidliček obyčejně neznajíce. Neznají ani ubrusu ani ubrousků, neznají různého jemného porcelánového a křišťálového nádobí. Neznají jemné prádlo, neznají lesklých podlah, neznají bohatého nábytku; a čeho vůbec neznají, to jest minutosní čistota, ve které vzdělanec spatřuje svůj nejvyšší komfort, svou nejvyšší eleganci.*“ (ANONYM. Kapitoly o služkách, *Šťastný domov*, roč. 1, č. 16, 1905, s. 365.)

¹⁴⁸ ANONYM. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 14, 1905, s. 318.

¹⁴⁹ Josef Kafka (1858 – 1929) – přírodovědec, zoolog, kustod Muzea království českého, autor populárních prací o vedení domácnosti a redaktor praktických rubrik *Šťastného domova*.

*připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek.*¹⁵⁰ Zde reagoval na klasická rozhodnutí chudších rodičů ve výběru povolání pro dcery. Ti většinou požadovali, aby se dívka naučila šít, vydělávala si doma, v dílně či bez dalšího učení v továrně. Ta byla často přechodnou stanicí do služby v domácnosti, kam se mohla dostat už i čtrnáctiletá děvčata. Autor situaci kritizoval, neboť dívky se řadu let protloukaly mezi továrnou, domácí prací a službou, často i s nemanželským dítětem, pouze s cílem vdát se. Do života tedy šly bez řádné výchovy pro dobrou matku a hospodyni, které ostatně Josef Kafka řadil mezi ženské profese s potřebou kvalifikace. Děvčata bez rozhledu a vzdělání selhávala nejen jako služebné v domácnostech, kde bylo nutné opatrovat luxusnější předměty jiným způsobem, než jak byly zvyklé doma (jemné prádlo, porcelán), ale i jako chůvy: „*Její sourozenci vyrostli přečasto se smrdutým cumlem v ústech a odkolébali se všichni v kolébce, která jen málokdy byla sucha, o čistotě ani nemluvě.*“¹⁵¹

Aby tedy služky mohly pracovat samostatně bez dohledu hospodyň, což i je zdržovalo od práce, byla navrhována různá řešení. Rozdělení pomocnic do několika kategorií podle požadavků domácností, vykazování se nejen čelední knížkou, ale i lékařským osvědčením, průkazem o zachovalosti a vysvědčením skutečných schopností z nejrůznějších školení např. od členek ženských spolků - služebné měly již během svého učení pracovat za mzdu, nechat se přezkoušet před komisí a podle dosaženého výsledku obdržet příslušné osvědčení. Tato polovičatá řešení nestačila, neboť moderní doba vyžadovala založení speciálních školních institucí pro služebné.¹⁵² Uchazečky o toto zaměstnání měly nadále navštěvovat školy či kurzy a kvalifikaci doplňovat sebevzděláním prostřednictvím literatury. Mohly se tak kromě postavení služebné domoci i hospodyňských povolání vyšší kategorie.

Mimo dům a rodinu pracovala hospodářsko-administrativní správkyně v ústavech a penzionátech, hospodyňka v hotelu, společnice pro dámy, reprezentantka (zástupkyně nepřítomné paní), domácí sestra (úplně zastávala paní domu) a slečna hospodyňka (pro složitější úkony jako nákup, vaření, správkyně, žehlení, dohled nad dětmi, kdežto hrubší práce vykonávala služka). Odborně náročné bylo i postavení komorné, která se musela vyznat v zacházení s drahými oděvy, v šití, česání a kosmetice, balení zavazadel a očekávala se od ní i znalost cizího jazyka a uhlazené, mravné chování. Hlubší vědomosti i zběhlost v rutinních

¹⁵⁰ KAFKA, Josef. *350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek.* Praha: F. Šimáček, 1916. 252 s.

¹⁵¹ ANONYM. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 16, 1905, s. 365.

¹⁵² ANONYM. Kterak opatřiti služkám vzdělání hospodyňské? *Šťastný domov*, roč. 13, č. 11, 1916 – 1917, s. 251 – 254.

pracích potřebovala také majitelka kuchařské školy – paní kuchařka se zvala k přípravě hostin.

Mezi hospodyňská povolání nižší kategorie se řadily: domácí kuchařka (měla na starosti veškeré potraviny v domě a jídelníček sestavovala vzhledem k rodinným poměrům), kuchařka ve veřejném podniku, klíčnice (v hotelech dohlížela na personál a majetek, např. prádlo, kuchyňské potřeby) a pokojská, která v domácnostech navíc posluhovala a v hotelech vedla účty. Za méně čestné se považovalo postavení kredencké, vydávala pokrmy a nápoje v bufetu, pobízela k požitkům, a proto byly tyto „animírky“ často spojovány s prostitucí.

Služka v pravém slova smyslu byla zaměstnána jako „dívka pro všechno“ nebo jako služka pro zvláštní výkony. V domácnosti plnila také úlohu kuchařky, pokojské, kuchyňské i pradelny. V zámožnějších domácnostech se práce rozdělila mezi větší počet personálu, takže služka udržovala pořádek v kuchyni, pomáhala při nákupu, zatápěla a vykonávala hrubší práci. Žádal se od ní smysl pro povinnost, píle, svědomitost, mravnost a oddanost. Za chůvu („děvče k dětem“) se obvykle přijímaly sotva odrostlé dívky bez osvědčení, často fyzicky a duševně nezpůsobilé k výchově dětí.¹⁵³

4.3 Školy a kurzy pro služebná povolání

Z pravidelných nabídek časopisu *Šťastný domov* a příručky Josefa Kafky vyplývá, že na počátku 20. století dokázala síť hospodyňských, kuchařských, průmyslových nebo vyšších dívčích škol a kurzů vesměs pokrýt zájem uchazeček o hospodyňská povolání. Zřizovaly je spolky, ústavy i osoby z veřejných i soukromých prostředků. Ze spolků se nejčastěji zmiňuje Lidmila a Ženský výrobní spolek, z ústavů Vesna a Světlé ve Velkém Meziříčí. Mezi soukromníky vyniká hrabě Pötting,¹⁵⁴ jehož jméno nese ústav v Olomouci. První škola pro výchovu služebných dívek vznikla ve Velkém Meziříčí, další centra ženského vzdělávání existovala hlavně v Hradci Králové, Lounech, Českých Budějovicích, Brně a Kroměříži.¹⁵⁵ Většina institucí požadovala věk minimálně 15 let, zápisné, školné a roční příspěvek na pomůcky. V případě, že škola provozovala internát, vzrostly výdaje za použití nábytku a

¹⁵³ KAFKA, Josef, s. 92 – 99.

¹⁵⁴ Emanuel Pötting-Persing (1819 – 1898) byl šlechtic, mecenáš a katolický kněz. Patřil k zakládajícím členům olomoucké Matice školské, kterou výrazně finančně podporoval. V roce 1895 byl přítomen svěcení *Ústavu hraběte Pöttinga pro výchovu dívek*, který sám založil.

¹⁵⁵ KAFKA, Josef, s. 85.

dalších služeb. Mnohde si žákyně vařily samy i obědy, a to z vlastních surovin, používaly své ložní prádlo a také materiál na ruční práce.¹⁵⁶

Již zaměstnané služky využívaly pravděpodobně několikátýdenní specializované kurzy organizované při odborných školách, vyžadovalo to ovšem uvolnění zaměstnavatelem v době školení. V úvahu přicházely především odpolední či večerní kurzy, které služebné navštěvovaly dva – až třikrát týdně. Například dva pěti – až šestiměsíční kurzy za rok pořádali v Pöttingeu v Olomouci, dohromady tvořily školu kuchařsko-hospodyňskou. Jejich ostatní jednotlivé kurzy běžely od 1. dubna jako letní. Tříměsíční kuchařské školení provozoval ústav Světlé ve Velkém Meziříčí, vychovávací ústav spolku Lidmila v Českých Budějovicích, městská dívčí průmyslová škola v Praze a pražská kuchařská škola spolku Domácnost. Ta dokonce otevírala dva kurzy měsíčně (1. a 15. den) v rozsahu od jednoho do tří měsíců.¹⁵⁷ Zájem byl mezi frekventantkami i o další praktické dovednosti, které nabízely již tradičně tříměsíční kurzy brněnské Vesny, kde se vyučoval jazyk (sestavování dopisů, výklad poštovních a železničních ustanovení, pojmy z domácího a živnostenského hospodářství), počty, zdravotní věda, vedení domácnosti a zavedena byla hospodářská cvičení (zašívání, látání, praní, žehlení, úklid). Kromě řádných žákyň směly na některé předměty docházet i hospitantky. Do tohoto i mnoha dalších kurzů mohly být přijaty dívky už čtrnáctileté po skončení obecné nebo měšťanské školy. Vyučovalo se obvykle od 9 do 13 hodin, někdy i odpoledne.¹⁵⁸

Dívky, jež se chtěly uplatnit v některém z hospodyňských povolání vyšší kategorie mimo rodinu a dům, potřebovaly kvalifikaci, tehdy průkaz způsobilosti – vysvědčení z průmyslové či vyšší dívčí školy nebo z celoroční hospodyňské a kuchařské školy, popř. i z některých kurzů. Veřejné jednorozční hospodyňské školy spojovaly teorii i praxi a poskytovaly výcvik v domácích pracích všeho druhu. Škola, která odstartovala výchovu dívek k lepší službě, vznikla při ústavech Světlé ve Velkém Meziříčí. Přijímala zdravé, bezúhonné a nemajetné stipendistky, které měly alespoň dva roky praxe a zavázaly se sloužit ve Světlé dvanáct měsíců za byt a stravu. Dívky se zároveň zúčastnily stodenních kuchařských kurzů a cvičení z německého jazyka.¹⁵⁹ Školy podobného typu byly zřízeny např. ve Stěžerách u Hradce Králové, v Kroměříži, Německém Brodě, Lounech. Další byla škola kuchařsko-hospodyňská v ústavu hraběte Pöttinga a v Brně v ústavu Vesny. Výše uvedené školy měly

¹⁵⁶ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 19, 1905, s. 437; ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 20, 1905, s. 463.

¹⁵⁷ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 20, 1905, s. 463 – 464.

¹⁵⁸ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 5, 1909 – 1910, s. 130 – 131.

¹⁵⁹ KAFKA, Josef, s. 85.

zájem o žáčky s výstupním školním hodnocením. Pokud chovanka opustila veřejnou školu před delší dobou, musela doložit dobrý zdravotní stav a mravní zachovalost vysvědčením. Ukončení studia nebylo během školního roku možné, protože počet žákyň se omezoval na 20 - 24.¹⁶⁰

Další potřebné know how pro služebná povolání poskytovaly i pokračovací a průmyslové školy. Mezi ně patřila škola v Pardubicích, opět školy u ústavů hraběte Pöttingea v Olomouci, Vesny v Brně a Světlé ve Velkém Meziříčí, spolku Lidmila v Českých Budějovicích a škola Ženského výrobního spolku v Praze s kurzy pro úpravu klobouků a umělé květinářství.¹⁶¹ Pokračovací a průmyslová škola ve Velkém Meziříčí učila i ozdobné vyšívání a malbu jehlou. Většina těchto škol přicházela s nabídkou dvou ročníků o několika odděleních a průmyslových pracovnách, zaměřených hlavně na ruční práce (šití prádla, šatstva, ženských šatů, kreslení stříhů, vyšívání, ozdobné práce a vaření). Průmyslové vyučování mohlo být doplněno specializovanými kurzy jmenovaných oborů, rovněž kurzy tělocviku a tance, krajkářství, modiství, praní prádla a žehlení. Na školách ve Vítkovicích, Brně a Meziříčí připravovali také zájemkyně z řad nejméně sedmnáctiletých děvčat na povolání industriální učitelky,¹⁶² většinou ve specializovaném třetím ročníku.¹⁶³

Za zdokonalováním v domácích pracích zaostávala výchova chův. Zkušené ženy neměly o tuto práci zájem kvůli nízkému ohodnocení.¹⁶⁴ Výuka v tomto oboru se u nás pomalu prosazovala podle vzoru čtvrtletní bezplatné školy zkoušených chův v Paříži (*L'école des bonnes d'enfants diplômées*). Její učební osnova měla tři části: 1. praktická výchova; 2. zdravotnická (hygienická) výchova; a 3. mravní výchova (jak si udržet u dětí autoritu). Praxe probíhala v nemocniční opatrovně, kde se žákyňe staraly o skupinu dětí ve věku patnácti dnů až čtyř let. Na Moravě byla zřízena večerní škola pro chůvy pod záštitou Vesny, později Ženské útulny. Tříměsíční výuka¹⁶⁵ se však opírala jen o teoretické výklady z vychovatelství a zdravotvědy, k nimž se přidružil zpěv (dětské písně) a jazyková cvičení

¹⁶⁰ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 19, 1905, s. 437; ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 20, 1905, s. 463.

¹⁶¹ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 19, 1905, s. 437.

¹⁶² Učitelky ručních prací.

¹⁶³ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 20, 1905, s. 464.

¹⁶⁴ Zdravotnice a pěstounky v mateřských školách a opatrovnách hlavního města Prahy dostávaly 24 K za měsíc, což bylo právě asi tolik, aby neumřely zrovna hladu. (V---SOVÁ. Škola pro chůvy. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 9, 1907 – 1908, s. 194.)

¹⁶⁵ Vyučování zahrnovalo tyto předměty: čeština, vychovatelství, ošetřování a zaměstnávání dětí, hry, zdravotvěda, práce v domácnosti: úklid, praní a žehlení, šití a spravování, vaření, nauka o domácím hospodářství. Během kurzu musely všechny účastnice bydlet v tamější útulně, neboť byly zaměstnány od rána do večera. Školné v roce 1907 činilo 36 K měsíčně. (ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 16, 1907 – 1908, s. 230.)

(říkanky, pohádky). Kurz pěstounek byl rovněž zřízen Vesnou při průmyslové škole v Brně.¹⁶⁶

Pro nedostatek pramenů se neví, do jaké míry byly tyto instituce služebnými navštěvovány, školy se pravděpodobně plnily spíše dívkami z měšťanských rodin. Ne všechny zájemkyně o tento typ vzdělání mohly totiž navštěvovat výuku pravidelně nebo zaplatit poplatky. Obecně platilo, že dívky s vysvědčením chudoby¹⁶⁷ by měly mít nárok na slevu. Např. Vesna přijímala ročně 20 – 25 stipendistek bezplatně do šití šatů, pokud měly náležitou zručnost, aby mohly pracovat pro podporovací odbor, jenž za ně platil školné.¹⁶⁸ Marie Stejskalová,¹⁶⁹ jež navštěvovala hospodyňskou školu brněnské Vesny ve školním roce 1889/1900 napsala: „*Když mi kamarádky vypravovaly, jak je tam krásně a co všechno se učí, nepřála jsem si na světě nic jiného, než abych mohla chodit do Vesny. Prosila jsem maminku, aby mě tam dala, ale ona řekla, že na to nemáme. To bylo pravda, že chodit do Vesny stálo dost peněz:*¹⁷⁰ *přípravy k šití i všechny ostatní školní potřeby si musely kupovat žákyně ze svého, taky se platilo dost velké školné. Slevovalo se jen nejchudším žákyním; bylo i několik míst bezplatných, ale pochybovala jsem, že by se z nich na mne dostalo.*“¹⁷¹ Bezplatně i s příspěvkem na pomůcky a stravu se kurzy domácího hospodářství zřizovaly na deset týdnů nařízením ministerstva pro příslušnice rodin živnostníků a tovární dělnice, jež si nemohly dovolit platit školu. Tyto hlavně odpolední kurzy byly zřízeny při většině městských škol většinou jako kuchařské se základy zdravotní výchovy, stravování dětí a nemocných, jednoduchého vedení domácnosti, látání a šití.¹⁷² Pro jmenované sociální skupiny byly dále organizovány kočovné a večerní kurzy. Večerní kurzy pro zaměstnané dívky, služky a dělnice se konaly na průmyslové škole v Českých Budějovicích, Velkém Meziříčí, při škole Vesny v Hořicích a Brně, při městské průmyslové škole v Kolíně, Táboře, Písku, Prostějově a v Pöttingeu v Olomouci. Kočovné kurzy pořádala Vesna v Hořicích, městská průmyslová škola v Pardubicích nebo zemský výbor na Moravě.¹⁷³

¹⁶⁶ V---SOVÁ. Škola pro chůvy. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 9, 1907 – 1908, s. 193 – 196.

¹⁶⁷ Vysvědčení o chudobě vyhotovoval farní úřad, od roku 1898 starosta obce.

¹⁶⁸ ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 20, 1905, s. 464.

¹⁶⁹ Marie Stejskalová (1873 – 1968) byla hospodyně v rodině hudební skladatele Leoše Janáčka, podle jejího vyprávění sepsala Marie Trkanová knihu *U Janáčků*.

¹⁷⁰ Na tu dobu značný obnos 2 zl. měsíčně, zápisného 1 zl. Žákyně byly také povinny kupovat všechny školní potřeby v obchodě, který k tomu účelu Vesna zřídila.

¹⁷¹ TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčků: podle vyprávění Marie Stejskalové*. Brno: Šimon Ryšavý, 1998, s. 16.

¹⁷² KAFKA, Josef, s. 68.

¹⁷³ Tamtéž, s. 70, 98.

4.4 Příručka pro služky

V 19. století se ještě před zavedením speciálního hospodyňského vzdělání v českých zemích objevovaly populárně psané výchovné spisy pro ženy, jejichž autoři se jim snažili vstřípit normy spojené s posláním matky, manželky a hospodyně. K poučení sloužily především populární příručky, tzv. „domácí hospodyňky“. Jednou z jejich mnoha spisovatelek byla i autorka oblíbené kuchařky Magdalena Dobromila Rettigová¹⁷⁴ a značný počet těchto příruček pro správné hospodyňky vytvořila i Františka Hansgirková. Za všechny jmenuji alespoň její knihu s názvem *Hospodyně našeho věku: krátké naučení o vedení městského i venkovského hospodářství* (1874). Tyto publikace sloužily zejména k výchově žen a dívek ze středních vrstev, kterým stanovovaly vzory ženského chování spočívající v umění ekonomicky hospodařit a vytvářet harmonický domov pro manžela. S praktickými radami do domácnosti se jistě mohly seznámit i služebné.

Samotným služkám byla určena příručka od Lidmily Krásenské¹⁷⁵ *Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech* (asi 1893). Autorka spisku nepovažovala službu za ponižující, ale za výbornou školu k vedení vlastní domácnosti. Příručka se obracela na dívky toužící po zaměstnání ve vznešené společnosti, a proto vyžadovala jisté znalosti a dovednosti. Z dovedností měla dívka ovládat vaření, šití prádla a šatstva, česání a různé úpravy klobouků. Z vlastností nezbytných pro správnou služebnou zdůrazňuje Krásenská skromnost, poslušnost, pracovitost, čistotnost, pořádkumilovnost, poctivost, spořivost, mlčenlivost, trpělivost, pravdomluvnost, zbožnost a slušnost.

Skromná služka se nepyšnila svými dovednostmi a nechala se poučit od zkušenější paní: „*Tedy ihned nejprve na otázky, jaké znáš práce, slušně a skromně odpověz bez vychloubavosti; místo přeceňování vlastního vyslov spíše dobrou vůli, že chceš pozornosti a snahou vyplnití přání a úkoly ti svěřené.*“¹⁷⁶ Skromnost se měla vyjadřovat i řečí, držením těla a způsobem oblékání, tedy nenosit přepychové oblečení, vyvarovat se nápadných barev a nošení zbytečných ozdob: „*Slušná dívka dá si zhotoviti šat z látky pořádné, důkladné, nehoní*

¹⁷⁴ Magdalena Dobromila Rettigová (1785 – 1845) se v roce 1808 provdala za Jana Aloise Rettiga, který ji podporoval v literární činnosti. Za pobytu ve východních Čechách se Rettigová seznámila s královéhradeckým nakladatelem Janem Hostivitem Pospíšilem a stala se členkou neformální vlastenecké družiny. Své popularity využívala k osvětě mezi měšťanskými ženami, které zdokonalovala nejen v obecně respektovaných ženských dovednostech, ale seznamovala je rovněž s českou literaturou. Mezi její nejslavnější publikace patří příručka *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla. Dárek dcerkám českoslovanským* (1840) a *Domácí kuchařka aneb pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české a moravské* (1826).

¹⁷⁵ Pravděpodobně se jednalo o pseudonym.

¹⁷⁶ KRÁSENSKÁ, Lidmila. *Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech*. Praha: Rudolf Storch, [1893], s. 14.

se za modou, nečesá vlasu nápadně a nenavléká na sebe ničeho takového, čím jsou nápadny osoby zpustlé, jimž slušný člověk se vyhýbá.“¹⁷⁷

Poslušnost spočívala v rychlém a přesném plnění zadaných úkolů bez odmlouvání. Dívka, která odešla do služby, na sebe brala závazek, že bude pilně pracovat, aby nabyla požadované způsobilosti a dostala se do lepších domů. Pilná služka nečekala na příkaz, ale sama se snažila poznat zvyky v domě a vykonávat určité práce automaticky.¹⁷⁸

Služebné měly úzkostlivě dbát na čistotu nejen při úklidu pokojů, ale udržovat v pořádku sebe a svůj oděv, aby nebyl pomačkaný a špinavý. Svěřené předměty ukládat na své místo, aby byly vždy po ruce. K pořádku patřilo i rozumné rozdělení času podpořené pravidelným včasným vstáváním.¹⁷⁹

Žádnou služku nesmělo napadnout ošidit paní. Trestem za nepoctivost bylo vždy opovržení a ztráta služby a cti. Kromě krádeží se netolerovalo ani mlsání a ujídání, špatné uložení potravin a dalších věcí podléhajících zkáze, zbytečné zapalování ohně a svíci, nedbalé zamykání, apod. Služebná se měla naučit šetřit, případné zbytky přenechat chudým.

Netolerovalo se pomlouvání zaměstnavatele, roznášení klepů, poslouchání za dveřmi a očeňování spoluslužčících, leda by se tím zabránilo škodě. Spory mezi rodinou a personálem měly zůstat doma.¹⁸⁰ Příkazy měla služka přijímat trpělivě, bez rozmrzelosti, pány nesoudit příliš příkře a uvědomit si, že každý má své starosti. Důležitá byla zbožnost, protože podporovala ctnosti jako trpělivost a vytrvalost. Do zaměstnání si dívka měla přinést modlitební knížku, aby se kromě nedělní návštěvy kostela mohla modlit i v soukromí.¹⁸¹

Pokud se služebná rozhodla pro taneční zábavu, měla ji navštívit v doprovodu známých ve stejném postavení. Tančírny doporučovány nebyly: „*Místo promrhané noci v neslušné místnosti a společnosti daleko větší požitek a užitek mítí budeš, když občas vyžádáš si dovolení a obětuješ si na divadlo. Tam naučíš se slušnosti ve vystupování a v řeči, poznáš svět, který jinak tobě přístupným není.*“¹⁸² Za ušlechtilou zábavu se považovala četba dobré literatury, kterou dívce mohla na požádání půjčit zaměstnavatelka. Krásenská ale varuje před tzv. vášnivými „krvavými romány“.¹⁸³

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 10 – 11.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 12 – 20.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 28.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 31 – 35.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 42 – 43.

¹⁸² Tamtéž, s. 40.

¹⁸³ Např. romány s názvy *Mrtvá ruka; Nevěsta pekla; Papež a jeptiška; Papežův syn; Pražský kat; Skalní duch; Tajemství zpovědnice; Tajnosti inkvizice;* aj. KRÁSENSKÁ, Lidmila. s. 41.

Příručka uděluje služebným praktické rady jak si udržet zdraví, správně zatápět, starat se o nádobí, připravit kávu, uchovat potraviny, hubit hmyz, ošetřit drobná poranění, zmiňuje i jednoduché kosmetické návody na zdravou pleť, jemné ruce apod.¹⁸⁴

Autorka nevynechala ani doporučení pro případ, že služebnictvo mělo na starosti děti. Neměly nikdy být nechány o samotě, na přímém slunci, předčasně stavěny na nohy či jim být podávány opojné nápoje s uspávacím účinkem. Dobrá chůva dále neustupovala rozmarným požadavkům, napomínala za nezpůsobné chování, dítěti zpívala a vyprávěla pohádky, a to výchovné, nikoliv hrůzostrašné.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 51 – 76.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 37 – 38.

5 Vyhledávání služby

5.1 Doporučení, inzerce, dohazovačství

Služka mohla do domácnosti přijít z libovolného regionu, ale obvykle byla získána z blízkého okolí, ať už se jednalo o vyhledávání kolem městského bydliště, nebo v případě středních vrstev v místě letního rekreačního pobytu na venkově či mimoměstském rodišti zaměstnavatele a velkopodnikatelé si přiváděli lidi z okolí svých venkovských majetků.

Nejbezpečnější cestou získání zaměstnání bylo doporučení služebné ze strany příbuzných, známých, jiné měšťanské rodiny nebo již etablované sloužící kolegyně. Informace o volných místech si služky jistě předávaly v době volna, během pochůzek či prostřednictvím dopisů.

Nabídky služby byly také uveřejňovány dobovými deníky a ženskými časopisy. Inzeráty využívaly jak služebné, tak domácnosti, ale zřejmě až jako poslední možnost, protože přijetí nového „člena“ rodiny bylo možno až po důkladném ověření včetně osobního kontaktu a všemožných doporučení. Dívky se zase obávaly skrytého kuplířství¹⁸⁶ či finančního vydání za inzerát a následnou korespondenci.

Místo se dalo sehnat také zprostředkovaně přes třetí osobu. „Dohodit“ službu mohl kdokoli, pokud nevyžadoval odměnu, jak ještě zdůraznil zákon o zprostředkování práce z roku 1903. Profesionální zprostředkovatelé potřebovali koncesi od zemského politického úřadu, proto většina „dohazovačů“ raději pracovala načerno. Stávali se jimi obchodnice, domovnice, trhovkyně, zkrátka lidé ze známého prostředí zaručující kontakty. Zřídka byl využíván způsob podle německého vzoru, kdy práci počestným dívkám sehnali duchovní díky znalosti své farnosti a okolí.¹⁸⁷

Mezi dohazovačkami se vyskytly i kuplířky nebo příživnice, kterým nestačil vyžádaný často neoprávněný honorář. Dívky pak utratily veškeré peníze v době čekání na neexistující místo a musely se živit všelijak, i v nevěstincích. Tyto osoby inkasovaly odměnu nejen od děvčat, nýbrž i od budoucí zaměstnavatelky a svůj příjem si pojišťovaly tím, že lákaly služky na nová místa a při nejmenší neshodě mezi služkou a hospodyní měly připravenou radu: „*Tak tam nebud'te! Co byste si to nechala líbit, zaopatřím vám místo lepší*“.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Kuplířství - trestný čin, jehož se dopustí ten, kdo jiného zjedná, přiměje nebo svede k provozování prostituce, nebo kdo kořistí z prostituce provozované jiným.

¹⁸⁷ FASORA, Lukáš. Služebný personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850 - 1910. In: *Brno v minulosti a dnes* 18, 2005, s. 265 – 266.

¹⁸⁸ ANONYM. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 2, č. 20, 1905 – 1906, s. 462 - 463.

Lehkověrné dívky snadněji uvěřily ženě sobě rovné než zaměstnavateli. Tresty za navádění k odřeknutí služby tedy měly své opodstatnění.

5.2 Soukromé zprostředkování práce

Zprostředkování míst služebných bylo jistě prosperujícím obchodem, jak o tom svědčí počet fungujících firem na území monarchie. V rakouském Předlitavsku připadlo z celkového počtu soukromých výdělečných zprostředkovatelen na samotné rakouské země asi 32%, v Čechách se jich nacházelo kolem 34%, na Moravu připadlo 22% a na Slezsko 21%.¹⁸⁹

Nábor zaměstnankyň prostřednictvím placených služeb kancelářů rostl od 80. let 19. století. Roku 1872 bylo registrováno jen v Praze 20 koncesovaných kancelářů, na které dohlížel magistrát jako ve většině rakouských měst (viz příloha č. 2). Koncesi získávaly zpravidla ovdovělé ženy místo renty, ale mezi provozovateli najdeme i spolky, např. Spolek pro blaho služebných v Praze. Bohužel neexistovaly úředně schválené taxy za poskytované služby, vše se ponechávalo na dohodě stran. Žadatelky obvykle složily zápisné ve výši 10 – 25% budoucího platu, doplatek byl vyšší a lišil se podle získaného zaměstnání v domácnosti, tzn. zda se jednalo o místo služebné, kuchařky, komorné, guvernanky apod. Podobná pravidla platila i pro zaměstnavatele (viz příloha č. 3).

Některé kanceláře oslovovaly klientky pomocí novinové inzerce. S vyplněným dotazníkem a fotografií posílaly venkovanky také zápisné. Tento způsob se nejen prodražil, ale po složení taxy dívka riskovala pozdější výmluvy, že místo je již obsazené, nebo hůř, ocitla se ve vykřičeném domě.¹⁹⁰

Bylo tedy riskantní vyhledat soukromou zprostředkovatelnu, zvláště ve Vídni a Brně, kde bylo toto podnikání ponecháno bez úředního dohledu.¹⁹¹ Obchod se životy venkovských děvčat se stal jedním z ústředních témat společenských debat, o jejich osudy projevovaly zájem mnohé spolky a představitelé církvi.¹⁹² Přesto ještě v roce 1911 poukazoval Rudolf

¹⁸⁹ ENGLOVÁ, Jana. Snaha o řešení problematiky nezaměstnanosti v Čechách na přelomu 19. a 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 112.

¹⁹⁰ ANONYM. Vykoišťování služebných soukromými zprostředkovatelkami míst. *Ženský list*, roč. 23, č. 20, 1914, s. 2.

¹⁹¹ Mezi přední podniky v branži patřila hlavně zprostředkovatelská kancelář Malvíny Kutschenreiterové ve Veselé ulici, v Brně se podle záznamů v adresářích nacházelo ještě 3 – 5 podobných firem. Tento stav byl nejspíš způsoben zaměřením městské zprostředkovatelný práce prioritně na domovský příslušné obyvatelstvo. Brno se sice mohlo pochlubit relativně nízkou nezaměstnaností a úspěšnou činností zmíněné zprostředkovatelný, na druhou stranu se zde ale otevíral prostor pro pokoutní zprostředkovatele.

¹⁹² FASORA, Lukáš. Služebný personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850 - 1910. In: *Brno v minulosti a dnes* 18, 2005, s. 266.

Těsnohlídek ¹⁹³ na brněnský problém shánění práce přes pokoutní kuplíře v soudniče Obchod s otroky: „*Obchod otroky byl dávno sice zrušen, ale takřka jen formálně, kvete a daří se mu dosud znamenitě, vždyť děvče mezi sedmnácti a pětadvaceti lety stojí dle okolností pouze deset až dvacet korun, je velká poptávka a velký odbyt. Nejohrovnější nemoce, alkoholický mor, robotárny a trestnice spotřebují příliš mnoho lidského materiálu, zboží nutno často obnovovat, koupěchtiví rádi tudíž platí bystrým dohazovačům a překupníkům. Čerstvého zboží je vždycky ještě dosti v průmyslových krajích, služky, které jsou delší čas bez práce, a pak poběhlice, plotňačky, jimž je lhostejno, jsou-li žalářovány v nevěstinci nebo v trestnici.*“ ¹⁹⁴

5.3 Veřejné zprostředkování práce

Vedle placených soukromých zprostředkovatelen mohla uchazečka o službu na přelomu 19. a 20. století využít i zpočátku velmi skromně a pomalu se rozvíjející instituce veřejné. Mezistupněm mezi těmito zařízeními byly tzv. stravovny, které se v počtu využití řadily na druhé místo za výdělečnými. Zřízeny byly podle vzoru Švýcarska, Holandska či německého Württemberska, kde ale fungovaly soukromě, zatímco v Rakousku šlo o instituce veřejné správy. V Čechách byly stravovny uzákoněny zemským sněmem v roce 1895. ¹⁹⁵

Jejich původním cílem bylo poskytnout pomoc těm, kteří se ocitli bez zaměstnání a prostředků, dalším oddělit tuláky a povaleče od poctivců. Proto byly pro návštěvníky stanoveny přísné podmínky. Museli prokázat, že za poslední dva měsíce pracovali alespoň dva týdny, ukázat cestovní a pracovní průkaz a předložit průvodní list. V jedné stravovně mohl návštěvník pobýt až 18 hodin (za špatného počasí) a přijmout dvě denní jídla, jejichž kalorická hodnota nedosáhla ani poloviny porce dělnických jídel. ¹⁹⁶ Platil zákaz konzumace alkoholu, naopak byl příchozí povinen vykonávat jednoduché kuchyňské,

¹⁹³ Rudolf Těsnohlídek (1882 - 1928) - český spisovatel, básník, dramatik, novinář a překladatel. Vystudoval filozofickou fakultu v Praze a v roce 1902 vydal první knihu lyrických próz, nazvanou „Nenie“. V roce 1906 se přestěhoval do Brna, kde krátký čas pracoval v redakci Moravského kraje. Od roku 1908 zajišťoval zpravodajství ze soudní síně pro Lidové noviny. Později psal i jiné útvary, např. v roce 1912 byl válečným dopisovatelem v Srbsku a Albánii za války s Tureckem.

¹⁹⁴ PERNES, Jiří. *Svět lidových novin 1893 – 1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky*. Praha, 1993, s. 35. Lidové noviny, 21. 5. 1911.

¹⁹⁵ ENGLOVÁ, Jana. Snaha o řešení problematiky nezaměstnanosti v Čechách na přelomu 19. a 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 112.

¹⁹⁶ Snídaně se skládala z půl litru polévky a 250 g chleba. Podávala se mezi šestou a sedmou hodinou. K obědu, který byl mezi jedenáctou a třináctou hodinou, se podávala polévka (půl litru), příkrm a 200 g chleba. K večeři dostali návštěvníci mezi osmnáctou a dvacátou hodinou příkrm bez polévky a 250 g chleba. Pouze o Vánocích bylo poskytováno přilepšení v podobě dvojnásobné porce stravy. (ENGLOVÁ, Jana. Zprostředkovatelny práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století. In: PEŠEK, Jiří; LEDVINKA, Václav. *Documenta Pragensia XVI*. 1. vyd. Scriptorium: Praha, 1998, s. 92.)

úklidové či zahradní práce. Průměrná vzdálenost mezi zařízeními byla 15 km, aby lidé hledající práci mohli trasu ujít za den. Zemský výbor Království českého nařídil roku 1897¹⁹⁷ stravovným zabývat se kromě charity také informováním o volných pracovních místech, a tak se stravovny v Čechách brzy podílely na zprostředkování práce asi 30 procenty. Ženy ale byly jejich hosty ojedinele.

Mimo stravovny byly veřejné zprostředkovatelné práce do začátku 20. století zastoupeny velmi málo a nízké bylo i procentuální zastoupení zprostředkování na trhu práce. Roku 1896 šlo v Čechách jen o 5,76%, na Moravě 5,72% a Slezsko mělo 8,91%.¹⁹⁸ V Praze se nacházely jen dva takové ústavy, ale přesto jeden z nich, podle reklamy: „*Bursa práce – ústřední podpůrný spolek pro dělnictvo a služebnictvo práci a služby hledající*“, založený roku 1886, měl širokou působnost a získával práci „*nezaměstnaným řádným osobám obého pohlaví*“.¹⁹⁹ Po zaplacení 10 kr. evidovala burza uchazeče po tři měsíce. Nezaměstnaným pomáhala i živnostenská společenstva a spolky, ale převrat znamenalo schválení zákona o veřejnoprávním zprostředkování práce v Království českém zemským sněmem roku 1903.²⁰⁰

Jednalo se o první zákon tohoto druhu nejen v Rakousku, ale i v celé Evropě. Měl systematicky a bezplatně vyrovnávat nabídku a poptávku pracovních sil prostřednictvím státní správy a konkurovat soukromému dohazovačství. To se však nikdy úplně vymýtit nepodařilo. Na základě instrukce zemského výboru²⁰¹ byla vybudována struktura zprostředkovatelen tří typů. Pro lokální zprostředkování sloužily základní ústavy 1. kategorie. Do ústavů 2. kategorie spadaly okresní ústředny, které zprostředkovávaly práci v přidělených 3 – 9 zastupitelských okresech. Byla využita i dosavadní síť stravoven, jejichž správce měli vykonávat zprostředkovatelskou agendu okresu. Zemské ústředny ve 3. kategorii vyrovnávaly pracovní nabídky mezi 42 zastupitelskými okresy a jejich působnost pokrývala celé Čechy. Pod každou spadalo okolo 50 úřadoven práce. Finance k budování husté sítě zprostředkovatelen poskytl zemský výbor, pouze hlavní město Praha a město Liberec vše

¹⁹⁷ Oběžník Zemského výboru království Českého ze dne 14. října 1897 č. 60 667.

¹⁹⁸ ENGLOVÁ, Jana. Snaha o řešení problematiky nezaměstnanosti v Čechách na přelomu 19. a 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 113.

¹⁹⁹ V roce 1907 hledalo práci jejím prostřednictvím 16 342 osob a zprostředkována byla místa 2 534 mužům a 3 389 ženám. (ENGLOVÁ, Jana. Zprostředkovatelné práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století. In: PEŠEK, Jirí; LEDVINKA, Václav. *Documenta Pragensia XVI*. 1. vyd. Scriptorium: Praha, 1998, s. 89.)

²⁰⁰ Zákon o veřejnoprávním zprostředkování práce v Království českém ze dne 29. března 1903 č. 57/1903 z. z. *Zákoník zemský a Věstník vládní pro korunní zemi Českou*. Praha: C. k. místodržitelství, 1903, s. 113 – 114.

²⁰¹ Zemský výbor byl v letech 1861 - 1918 výkonný orgán zemského sněmu, který také sloužil jako nejvyšší instance územní samosprávy v zemích Rakouského císařství.

hradily ze svých prostředků. Aktuální informace o nabízených místech urychlilo i telefonní spojení.²⁰²

Počet hledajících zaměstnání prostřednictvím veřejného zprostředkování rostl rychle. V roce 1904 se v Čechách hlásilo o práci pomocí této sítě 73 038 uchazečů, roku 1913 už 221 698. Účinnost těchto institucí se pohybovala okolo 70%. Ve vedených statistikách byli klienti rozděleni do 7 skupin. První tvořilo dělnictvo v maloživnostech a řemeslné výrobě, druhou čeleď a zemědělské dělnictvo, třetí domácí služebnictvo. Následovali tovární dělníci, pátí byli nádeníci, šestou skupinu tvořila ostatní povolání a poslední, sedmou, učni.

Podíl služebnictva v počtu žadatelů o místo a v úspěšnosti jeho získání byl vysoký. Např. v roce 1904 se umístili mezi hledajícími práci se 40% na 1. místě, v získávání míst byli druzí za dělníky v maloživnostech. Po 10 letech působnosti zákona, roku 1913, si domácí služebnictvo udrželo své první místo uchazečů o práci a první byli i mezi obdrženyými místy s cca 35%. Jejich celkové procentní zastoupení mezi uchazeči ale kleslo, zřejmě z důvodu téměř trojnásobného nárůstu počtu všech žadatelů. Při obsazování volných míst měli přednost lidé místní a manželé. Cestovné na vzdálená pracovní místa zpravidla platil zaměstnavatel, také železnice poskytovala pro tyto účely slevy jízdného. Omezil se počet dívek hledajících práci mezi soukromými dohazovači.²⁰³

V prvních letech platnosti zákona však mnoho paní a služek těmto ústavům nedůvěřovalo. Hospodyně si mysleli, že bezplatné ústavy poskytují služebné nejnižší kategorie, které nemohou sehnat jiné místo. Tyto instituce totiž služku nedoprovázely, aby ji jako dohazovačka zaměstnavatelce vychválily, nýbrž ji vyslaly se služební knížkou a lístkem, na němž paní měla potvrdit, zda služebnou přijímá, a to vše bez poplatku. Proti pochybnostem se postavil ženský časopis *Šťastný domov*, jehož dopisovatelky vybízely čtenářky k podpoře těchto ústavů tím, že se do nich přihlásí, pokud potřebují služebnou, upozorní své známé, a také přijmou děvče do služby. Zároveň měly přestat zaměstnávat služebné, které nejméně půl roku nesetřvaly na jednom místě, aby se služby naučily vytrvalosti ve službě. Pokud místo nebylo volné, měla hospodyně upozornit na bezplatné zprostředkování práce. S lístkem na adresu ústavu bylo děvče z venkova úspěšnější, než pokud si zaměstnání hledalo samo a skončilo u dohazovačky.²⁰⁴

Jako příklad popisují činnost jednoho z ústavů pro bezplatné zprostředkování práce, zřízeného roku 1898 vrchním ředitelstvím chudinského ústavu v Praze ve „Staré rychtě“

²⁰² ENGLOVÁ, Jana. Snaha o řešení problematiky nezaměstnanosti v Čechách na přelomu 19. a 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 114.

²⁰³ Tamtéž, s. 115 – 116.

²⁰⁴ VLASÁKOVÁ, Julie. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 2, č. 20, 1905 – 1906, s. 463.

na rohu Rytířské ulice a Můstku. Vyhledával bezplatně službu nejen v Praze a jejích předměstích, ale i na venkově a v sousedních zemích. Osoby, které získaly zaměstnání na venkově, mohly na cestě počítat se zaopatřením v okresních stravovnách. Kancelář ústavu financoval pražský magistrát, byla rozdělena na mužské a ženské oddělení, které poskytovaly práci oběma pohlavím. Továrník, řemeslník, soukromník a další zaměstnavatelé shánějící pomocnou sílu se mohli bezplatně přihlásit na adrese ústavu. Kancelář úřadovala denně od 8 do 11 a od 15 do 17, v neděli a ve svátek od 9 do 11 hodin.²⁰⁵

Bohužel i bezplatné ústavy se potýkaly se zneužíváním. Objevil se nový druh služek – těch, které se chodí do služby pouze podívat. Dívky, kterým dosud každá výpověď způsobila výlohy, si nyní zvykly na bezplatné zaopatření služby třeba jen na den, dávaly výpověď hned po nastoupení nezajímavé služby, méně slušná utekla třeba druhý den bez záznamu ve služební knížce. Neměla-li peníze, šla posloužit na pár hodin a noc věnovala zábavě. Napomáhala tomu liknavost zaměstnavatelek, které si nepřidělávaly práci se zapsáním služby²⁰⁶ na policejním nebo obecním úřadě hned po nástupu.²⁰⁷

Přesto se ústavy pro bezplatné zprostředkování práce těšily oblibě a zvláště opatrování práce ženám doznalo značného rozmachu. V letech 1904 – 1908 stoupl počet umístění v oboru ženské práce ze 16 589 na 50 137. Největšího počtu dosáhla místa nižších kategorií (domácí služebnictvo, hospodářská čeleď), zatímco opatrování míst vyšších kategorií zůstávalo z velké části v soukromých rukách. To bylo příčinou, že se řada pražských i venkovských dámských korporací obrátila s peticemi na zemský výbor s žádostí o zřízení vlastní zemské odborné poptavárny pro ženská povolání vyšších kategorií. Požadavku bylo vyhověno a roku 1910 byla ve Spálené ulici²⁰⁸ v Praze otevřena Zemská umíst'ovací kancelář pro ženská povolání vyšších kategorií. Jejím úkolem bylo umisťovat ženské síly s vyšším odborným vzděláním – vychovatelky, učitelky, bony, guvernanky, včetně cizinek, také úřednický, písařský a obchodní personál a samozřejmě domácí služebnictvo vyšších kategorií (společnice, reprezentantky, předčitatelky, hospodyně, přijímací dámy aj.)²⁰⁹

Umisťování tímto ústavem bylo sice bezplatné, avšak počet uchazeček byl vyšší než počet nabízených míst. Mezi léty 1910 – 1913 se přece jen zmenšil rozdíl mezi nabídkou a poptávkou. Roku 1913 bylo nabízeno 703 míst, o zaměstnání se ucházelo 821 zájemkyň a

²⁰⁵ ANONYM. Směs. *Ženské listy* 26, č. 3?, 1898, s. 50.

²⁰⁶ Viz kapitola 6 Ve službě, s. 57.

²⁰⁷ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 215.

²⁰⁸ Jinde se uvádí v Myslíkové ulici.

²⁰⁹ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 18, 1909 – 1910, s. 492.

práci získalo 439 žen. Většinou zde ale nacházela uplatnění necelá polovina žen.²¹⁰ Činnost ústavu podléhala jak dozoru zemského výboru, tak i dozorčí komise, složené ze zástupkyň předních ženských organizací.

Na pomezí mezi soukromým a veřejným zprostředkováním stála spolková činnost. Ta se dá demonstrovat na jednacím řádu Spolku pro blaho služebných z roku 1871. Z pověření ředitelství spolku byli vysíláni na uvedené adresy důvěrníci a sháněli na dívky reference u obecních úřadů, na policejním ředitelství, u zaměstnavatelů či duchovních. Kolonka vhodné dívky byla označena křížkem, méně vhodné kolečkem, v případě nedostatku informací zůstala kolonka prázdná. Vybranou služebnou poslali k zaměstnavateli, který v případě zájmu potvrdil prohlášení o souhlasu, zaplatil poplatek a poté obdržel doklady své nové pomocné síly. Pokud vyměnil služku doporučenou spolkem bez udání důvodu, přestal mu ústav poskytovat služby. Žádná zájemkyně nebyla spolkem zaregistrována, jestliže nepředložila výkaz domovské příslušnosti. Při evidování nové klientky hrálo roli i její poslední zaměstnání. Služby se poskytovaly v zimních měsících od října do března v úředním čase od 8 do 12 a od 14 do 17 hodin. Protože největší frekvence žádostí o službu nastávala od dubna do září, úřadovala kancelář od 7 do 15 a v neděli a svátek od 14 do 17 hodin.²¹¹

²¹⁰ ENGLOVÁ, Jana. Zprostředkovatelný práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století. In: PEŠEK, Jiří; LEDVINKA, Václav. *Documenta Pragensia XVI*. 1. vyd. Scriptorium: Praha, 1998, s. 98.

²¹¹ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služba v domácnosti - specifický druh námezdní práce v 19. století. In: *Historická demografie* 34, č. 1, 2010, s. 79.

6 Ve službě

Žádná služba nebyla stejná, protože požadavky jednotlivých rodin na domácí personál se lišily. Je tedy obtížné popsat typický den sloužících děvčat, ale na základě dobových pramenů můžeme sestavit přehled nejběžnějších denních povinností i požadavků na chování sloužících.

6.1 Příchod do služby

Služka, které se podařilo získat zaměstnání, přicházela do nové domácnosti v tradiční nebo ujednanou hodinu. Někdy ji doprovázela doporučující osoba (dohazovačka, domovník, rodinný přítel), aby dívka byla představena a popř. vychválena. Považovalo se za slušné, když zdvořile pozdravila, políbila „pánům“ ruce a předložila jim služební knížku s vysvědčením. Popis osoby v knížce se nemusel shodovat s realitou, neboť hodnocení vzhledu sloužících prováděl jediný úředník a posudek mohl být subjektivní. Vysvědčení věrnosti, způsobilosti, pilnosti a mravnosti se většinou považovalo pouze za informativní, spolehlivost naznačila délka předchozích služeb.

Důležitý byl první dojem, služka měla být oděna slušně a prostě v nenápadných, ale čistých šatech, které poukazovaly na skromnost a pokoru nastupující. Poté zodpověděla několik otázek ohledně svých dovedností, věku, dřívější služby, z jakých poměrů pochází a čím se živí členové její rodiny. Někdy dotazy směřovaly na existenci případných milenců, jejichž přítomnost nebyla vítána.²¹²

Pokud se služebná dobře uvedla a měla s sebou osobní věci, mohla hned nastoupit. Hospodyně směla zkontrolovat její zavazadla, aby se přesvědčila, že nepřináší do domu něco kradeného, protože se u ní nedalo předpokládat vlastnictví cenností. Převažovaly věci denní potřeby, z větších kusů většinou po jednom – šaty, boty, zástěry, kapesníky, šátky, košile, ručník, zrcátka a hřeben.²¹³

Poté zaměstnavatel nahlásil novou služku do tří dnů u starosty obce, v Praze na policejním ředitelství. K úřednímu výkonu se mohla dostavit i samotná služebná nebo jiná zmocněná osoba s čelední knížkou, potvrzením o přijetí do služby s podpisem zaměstnavatele a udáním bydliště. Nemělo-li děvče potřebné dokumenty, obdrželo pro svého zaměstnavatele prozatímní lístek a úřady se postaraly o vydání nové služební knížky.²¹⁴

²¹² Srov. KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 64, 68 – 69, 73 – 74; ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909, s. 52 – 57.

²¹³ KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 67 – 69, 75.

²¹⁴ *Řád čelední*, §35, s. 13 – 14; VANKA, August, §35, s. 17 – 18, resp. 58.

6.2 Požadavky na chování

Jedním z cílů služby bylo „vycepování“ venkovského děvčete. Po nástupu do zaměstnání se totiž dívka stala dalším „členem rodiny“. Byla seznámena s poměry v domácnosti i novými pravidly, která byla nucena dodržovat spolu s nařízeními čeledního řádu.²¹⁵ Pokud byla paní zvyklá oslovovat personál jiným jménem, dala služce jednoduše nové, na které si musela zvyknout. Stejně tak se paní mohla rozhodnout, jestli bude služebné tykat, nebo si od zaměstnankyně udržet odstup a použije vykání. Ujasnila jí také, za jakých okolností může přijímat své návštěvy,²¹⁶ s kým se může stýkat a kdy, a jak má požádat o dovození ohledně opuštění domu.

S osobním volnem nemohla služka příliš počítat, její pracovní doba byla prakticky neomezená. Musela být stále k dispozici a často pracovala i více než 12 hodin denně, většinou od 5 do 23 hodin s jedním volným dnem v týdnu nebo měsíci, to záleželo na místních zvyklostech.²¹⁷ V českých zemích se povinná dovolená služebných vztahovala na 1 den týdně, ale ne vždy byla zaměstnavateli dodržována. Někteří udělovali volno na pár hodin v neděli odpoledne, další jednou za 14 dní, např. od 15 do 19 hod., ale povolená doba vycházky se nesměla překročit.²¹⁸ Neodkladné záležitosti rodiny musela služka řešit i ve sváteční dny, přitom musela stihnout pravidelné bohoslužby.

Čelední řád zaměstnavateli mj. nařizoval, aby služce nejen vyplácel mzdu, ošetřoval ji v době nemoci, ale také vedl k mravnému a slušnému chování v domě i mimo něj, a nabádal k nedělním i svátečním návštěvám kostela.²¹⁹ S postupující sekularizací společnosti se však na zbožnost přestal klást důraz, rozhodnutí se ponechávalo na jednotlivých osobách. Občas sami zaměstnavatelé potřebovali mravní pokárání, jsou známy např. případy svádění služek. Kritizovat zaměstnavatele však služebnictvu nepříslušelo.

Sloužící nesměli být fyzicky přetěžováni, zaměstnavatelé je však mohli napomínat a při častějším provinění trestat podle pravidel domácí kázně. Políčkování se neodsuzovalo, avšak tvrdé údery do hlavy, které mohly způsobit zranění oka nebo zubů, se podle trestního zákona zakazovaly.²²⁰ Ostatní „nápravné prostředky“ závisely na „pánovi“, nesměl ale použít

²¹⁵ Viz kapitola 2 Služka a legislativa, s. 20.

²¹⁶ Čelední řád obsahoval ustanovení o tom, že sloužící nemohou přes zákaz svých zaměstnavatelů přijímat žádné návštěvy, natož je v jejich domě nechat přenocovat. *Řád čelední*, §12, s. 6; VANKA, August, §12, s. 20, resp. 51.

²¹⁷ FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 120.

²¹⁸ Srov. KOSZTOLÁNYI, Dezsö. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 74; ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909, s. 61 – 64.

²¹⁹ *Řád čelední*, §16, s. 7.

²²⁰ VANKA, August, §17, s. 23. resp. 52; Tělesné tresty byly zrušeny zákonem č. 131/1867 ř. z.

odpírání stravy a strhávání mzdy. V případě kárání čelední řád zvýhodňoval zaměstnavatele, protože sloužící se vyměřeným trestům jen těžko bránili. Jedinou možností byla úřední stížnost nebo odchod ze služby.

Protože k pracovní náplni personálu patřilo vítání hostů, obsluhování u stolu a vykonávání pochůzek, musel ovládat alespoň základní pravidla etikety. Mezi ně patřilo i správné oslovení zaměstnavatelů a návštěvníků domu jako milostpaní či milostpane, vaše milosti, milostivá paní, slečno a používal se i titul – pane doktore, pane profesore, paní radová, paní baronko, Vaše Excelence. Sloužící se slušně dotazovali „Smím, mám, je libo, co ráčíte, poroučíte, poroučí, milostpaní?“ a odpovídali také s přidáním náležitého titulování „Ano, ne... pane“, ale také „K službám!, Prosím!, Půjdu hned! Jak ráčíte poroučeti!“. Ráno a večer zdravili „Přeji dobré jitro, dobrou noc! Ruku líbám!“ a podle poměrů v domě bylo někde skutečně zvykem políbit ruku.

Vcházejícímu hostu odebrali a pověsili v předsíni plášť, převlečník nebo deštník, a příchozí pak byl otevřením dveří a slovy „prosím“ či „račte dál“ vpuštěn. Neznámá osoba mohla být tázána „Koho mám, prosím, ohlásiti? Smím prositi o ctěné jméno?“ Nenacházel-li se zaměstnavatel v přijímacím pokoji, byl na návštěvu upozorněn ústně nebo navštívenkou na tácku. Pokud nemohla být návštěva přijata, své pány sloužící omlouvali frázemi „Milostpán, milostpaní není doma, je churav(a), omlouvá se, je jim líto – nemůže nyní návštěvu přijmout“, popř. „Račte se zatím posaditi!“²²¹

Během obsluhy stolu se služka čistě oblékla, oděv doplnila bílou zástěrkou a ubrouskem přes ruku, kterým odebírala nádobí nebo utírala pokapané okraje, pokud je kuchařka při nalévání umazala. Servírovala z levé strany, aby si host mohl nabrat pravou rukou. Jídlo nabízela mlčky dvakrát dokola a upozornila na ně tichým prosím, když probíhala diskuse. Nesměla se stolujících dotknout, ušpinit je a nevhodné bylo brát jejich sklenice za okraj. Pořadí obsluhování určila paní domu.²²²

Služebná také povstala, vstoupila-li paní do místnosti, bez vyzvání se nezapojovala do rozhovoru, v případě oslovení vše vyslechla a teprve pak odpověděla. Jestliže šla s paní po ulici, tak vždy pár kroků za ní, při vstupu jí otevřela dveře a poodešla stranou. Pokud paní venku s někým hovořila, služebná ustoupila dozadu, mluvila-li zaměstnavatelka s ní, šla po její levé ruce. Když svítila na cestu, šla první a světlo držela stranou, aby doprovázená osoba viděla, kudy jde. K slušnosti patřilo také tiché chování.²²³ Dobrá služka

²²¹ KRÁSENSKÁ, Lidmila, s. 44 – 45.

²²² Tamtéž, s. 25, 30.

²²³ Tamtéž, s. 46 – 48.

byla vždy po ruce, ať už na ni paní volala nebo zvonila, ale nevystupovala do popředí. „Vzorná služka vpraví se do každé domácnosti, dovede se řídit povahou a libůstkami své paní a není třeba, aby se stala tím pokryteckou, falešnou. Tím se také nezhazuje a neponižuje, jak by si někdo pyšný myslil, když zachová slušnost, skromnost a úslužnost.“²²⁴

6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování

Mzda byla služebnictvu vydávána zpravidla jednou za čtvrt roku, pokud služební vztah trval rok, jinak každý měsíc.²²⁵ Čeledi na venkově se navyšoval plat v letních měsících, protože narostl i počet zemědělských prací.²²⁶ Údaje o jeho výši jsou různé, závislé na lokalitě, postavení rodiny a jejím přístupu k zaměstnancům, na hospodářských podmínkách i na pohybující se hodnotě měny. Situaci zemědělské čeledi v 80. letech 19. století popsala Antonie Šálková²²⁷ tak, že se „dřelo za dva až čtyři zlaté měsíčně bez nároku na jediný den volna“.²²⁸ I první číslo *Ženského listu* kritizovalo „vlastenecké velkostatkáře“, kterým se zdál plat námezdné ženy v zemědělství 20, 25 či 30 krejcarů za den příliš vysoký a raději najímali ženy ze Slovenska, které pracovaly za nižší mzdu.²²⁹

Služebné na venkově dostávaly nižší plat než ve městě, v roce 1912 asi 6 K měsíčně, nejvýše 12 – 20 K. Pro městskou služku v roce 1905 počítal časopis *Šťastný domov* s měsíčním platem 10 – 14 K, a „méně než 100 K“ za rok.²³⁰ Za první republiky se jedna hospodyně tomuto listu svěřila, že své služce vyplácí 46 hal za hodinu, tj. mzdu dospělého dělníka.²³¹ Roční období se platů sloužících ve městě netýkala.

Součástí mzdy byly i naturálie, nepeněžní složku tvořila strava, ubytování, ošacení a případně praktické dárky, získávané u příležitosti narozenin, svátku, odchodu či za vykonané služby. Tyto dárky neměly být započítány do mzdy a nenesly s sebou žádný závazek, že je dívka obdrží i v budoucnu. Stejně tak se dalo o část platu přijít, když zaměstnavatel trval

²²⁴ Tamtéž, s. 50.

²²⁵ Čelední řád stanovoval, že výše, způsob platby i doba výplaty, se ponechávají na dohodě. Nebylo-li nic vymíněno, dostával sloužící takový plat, jenž se na daném místě obvykle dával. Pokud v místě nebyly žádné obvyčeje zavedeny, vyplácela se mzda při celoroční službě jednou za čtvrt roku, jinak jednou za měsíc. *Řád čelední*, §18, s. 8; VANKA, August, §19, s. 24 – 25, resp. 52 – 53.

²²⁶ Například čeledinové najatí pro hospodářské práce na venkově, dostávali v 70. letech 19. století čtvrtletní plat tímto způsobem: za měsíce leden, únor a březen po 20 kr., za měsíce duben, květen a červen po 25 kr., za červenec, srpen a září po 30 kr., za měsíce říjen, listopad a prosinec po 25 kr. (VANKA, August, s. 24 – 25.)

²²⁷ Antonie Šálková (?) - formou krátkých každodenních zápisků z let 1884 - 1894 zachytila tato pozdější komunistická veřejná pracovnice a žurnalistka své vlastní zkušenosti z doby, kdy pracovala jako služebné děvče.

²²⁸ ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služby*. Praha: Lidová knihovna, 1952, s. 7.

²²⁹ MÁCHOVÁ, Karla. Žena v zemědělské práci. *Ženský list*, roč. 1, č. 8, 1901, s. 2 – 3.

²³⁰ ANONYM. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 16, 1905, s. 365; ANONYM. Zrušení celibátu žen samostatných. *Šťastný domov*, roč. 2, č. 13, 1905 – 1906, s. 342.

²³¹ J. P. O zrušení čeledního řádu. *Šťastný domov*, roč. 14, č. 27, 1917 – 1919, s. 466 – 467.

na náhradě poničených věcí. Získat hodnotnější pozornost mohla služka zcela výjimečně, třeba jako odkaz nebo financování vyšší kvalifikace.²³²

Pro služby bylo obtížné období velkých svátků, prázdnin, tzv. mrtvých sezón, kdy zaměstnavatelé opouštěli městský byt a všechen personál s sebou nebrali. Sloužící nejen, že nedostávali plat celé měsíce, ale často jim nebylo dovoleno ani bydlení v prázdném domě, a tak, bylo-li to možné, se vraceli domů nebo čekali na návrat rodiny u přátel.²³³

O stravě čelední řád nařizoval, že má být zdravá a její porce dostatečné k nasycení dospělé osoby. Další nároky si však zaměstnanci nemohli činit, přiděly navíc, např. dvakrát denně kávu či sklenici piva k večeři, bylo nutné si vymínit smluvně.²³⁴ Služka jedla většinou totéž, co její páni, zejména chleba se najedla do sytosti. Snídala obvykle hrnek kávy a housku nebo zapraženou polévku. V některých domácnostech bylo stanoveno, že maso dostane pouze dvakrát do týdne a moučník jen v neděli.²³⁵ Ovšem Františka Hansgírgová v domácích příručkách hospodyňkám doporučuje nahrazovat městskému služebnictvu nedostatek čerstvého vzduchu alespoň masitými a moučnými pokrmy a mlékem, protože taková strava „dodává pracujícím lidem síly a veselé mysli, aniž by hospodyně mnohem větších útrat učinila“.²³⁶ Autorka vítězného příspěvku do *Šťastného domova* „Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou“ Marta Vašířová radila: „Nevař pro služku zvlášť, ale dávej jí to, co jíš ty a tvá rodina, do sytosti, nebo věz, že zpravidla potřebuje více než ty. Chléb vždy jí ponech dle libosti. Neodbývej jí napřed uschovanými zbytky jídel a potom třeba polozkaženými. Aspoň okusit jí dej i pamlsků.“²³⁷ V prostředí, kde počet čeládky převyšoval členy rodiny, se pro služebnictvo vařilo zvlášť, často ze zkažených potravin.²³⁸

Oblečení se mělo ztotožňovat s potřebami „sloužícího lidu“, ale nebýt moc luxusní. Dnes jsme ovlivněni předválečnými filmy či literaturou s postavami služek v uniformě,

²³² Např. hlavní hrdinka románu „První služka“ Antonie Podlešáková obdržela od svých zaměstnavatelů za precizně vykonávané služby granátové náušnice. Dívka je však odmítla. (ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909, s. 118 – 119); případné zaplacení školného na výuku šití nabízela zaměstnavatelka služce v románu: KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 72.

²³³ FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 120.

²³⁴ *Řád čelední*, §19, s. 8; VANKA, August, §20, s. 25, resp. 53.

²³⁵ Srov. KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 72; ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909, s. 71.

²³⁶ HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku*. Praha: I. L. Kober, 1874, s. 37 – 38.

²³⁷ VAŠÍŘOVÁ, Marta. Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou, *Šťastný domov*, roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 204.

²³⁸ Srov. LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 396; na stravu si ve Francii stěžovala i panská služka Celestina: „Pro služebnictvo není žádná jídelna, jíme v kuchyni na stole, kde se kuchařka obírá vším tím svým svinstvem (...). Dostali jsme k jídlu slaninu se zelím a smrdutý sýr. K pití kyselý mošt. Nic jiného.“ (MIRBEAU, Octave. *Deník komorné*. 1. vyd. Praha: Svoboda-Libertas, 1993, s. 26); nebo „Samota znamená, že žijete u lidí, kteří vám dávají nepotřebnou veteš anebo zkažené zbytky. ‚Tuhle hrušku můžete sníst, je nahnílá.‘ ‚Dojezte si to kuře v kuchyni, nějak zapáchá.‘ (tamtéž, s. 87.)

naškrobené zástěrce a s bílým čepečkem na hlavě, ale obléknout služebnictvo do stejnokroje si mohly dovolit pouze bohatší domácnosti. Naproti tomu vídeňský čelední řád obsahoval ustanovení týkající se livreje, která se skládala z kabátu, vesty, spodků, obuvi, punčoch a klobouku. Sloužícím se půjčovala s podmínkou, že bude udržována v čistotě. Po roce služby se stala jejich vlastnictvím kromě slavnostně nazdobené uniformy pro výjimečné události.²³⁹

Na venkově si sloužící opatrovali šaty sami, služby ve městech se musely přizpůsobit požadavkům zaměstnavatele. Většinou nosily černé pepitové či kartounové šaty s bílou zástěrou, v zimě si oblékaly punčochy, dlouhou vlněnou sukni, teplou blůzku a soukenné rukavice, přes ramena někdy přehazovaly pléd.²⁴⁰ Nosit klobouk nebylo ve službě dovoleno, byl vyhrazen měšťankám a služebné si ho mohly nasadit pouze v době volna. Vlasy se zakrývaly šátkem nebo sítkou, na kterou s úsměvem vzpomíná Marie Strettiová:²⁴¹ „Vypadaly zcela stejně (služky), snad byly sestry. Starší, ze široka, opásány bílými zástěrami, uzel tmavých vlasů visel v síťce, ‚v netzu‘ se říkalo a byla to móda, kteréž bylo dávno odzvoněno.“²⁴² Také čepce sneslo veřejné mínění nejvýš u kuchařky nebo panské. Není proto divu, že v revolučním roce 1848 daly služby najevo touhu po rovnoprávnosti právě nošením čepců.²⁴³

Bydlení poskytovala rodina zaměstnavatele. Podle čeledního řádu nemělo být zdravotně závadné. Dívka spala většinou v kuchyni, pokoje pro služku, běžné v západoevropských městských domech, se v Praze objevovaly až na přelomu století.²⁴⁴ To znamenalo ztrátu soukromí, protože kuchyň navštěvoval nejen personál, ale i členové rodiny. Někde služebná bydlela v komůrce pod střechem nebo malém, nevytápěném pokojíku.²⁴⁵ V Evropě jsou známy i případy, že spala ve sklepě nebo u nohou své paní, aby byla připravena posloužit.²⁴⁶

²³⁹ VANKA, August, s. 26.

²⁴⁰ Srov. KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 66, 75; ŠIMÁČEK, M. A. *První služka*. 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909, s. 52 – 53, 56, 63.

²⁴¹ Marie Strettiová (1876 - 1953) – pravnučka Josefa Jungmanna, která se s rodiči (její otec byl právník) přestěhovala do Kostelce nad Černými lesy, ale několikrát do roka přijížděla i do Prahy. O tehdejších životě, lidech a dobových zvycích v Praze, ale i v poklidném Kostelci napsala v roce 1939 vzpomínkovou prózu "O starých časech a dobrých lidech".

²⁴² STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 4. vyd. Praha: Topičova edice, 1940, s. 267.

²⁴³ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009, s. 109.

²⁴⁴ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 396.

²⁴⁵ Srov. SCHNELL, Robert Wolfgang. *Jak mě služka vychovala*. 1. vyd. Svoboda: Praha, 1977; „Píšu tyhle řádky ve své světnici, v malé špinavé komůrce v podkroví, kterou profoukne vítr, kam v zimě může mráz a v létě sálající vedro. Veškeré zařízení tvoří mizerná železná postel, bidná almara z měkkého dřeva, které se nedovírá. Vůbec nevím, jak do ní naskládám své věci...“ (MIRBEAU, Octave. *Deník komorné*. 1. vyd. Praha: Svoboda-Libertas, 1993, s. 29.)

²⁴⁶ FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 120.

Na venkově nocovala služebná s ostatní čeledí na seně, v zimě ve stáji i na peci, lepší lůžko získávali ti rychlejší.

Po ukončení smlouvy musela služka neprodleně opustit byt rodiny, nájemní smlouva jí byla vypovězena. Zdráhala-li se odejít, mohl bývalý chleboďárce podat žádost o vykázní osoby na policejním ředitelství. Zde také musel služebnou povinně odhlásit, aby se vyhnul případnému postihu.²⁴⁷ Služka byla rovněž nucena dovolit zaměstnavateli případnou prohlídku zavazadel za přítomnosti svědka, aby se mohl přesvědčit, že byly vráceny všechny zapůjčené věci.²⁴⁸

6.4 Každodenní povinnosti

Domácí práce byly ještě v 19. století tolik náročné, že i chudší měšťanská domácnost s dětmi se bez výpomoci neobešla. V domech, kam se musela donášet voda i topivo, představoval třeba běžný úklid náročnou fyzickou práci. Náročnější rodiny továrníků nebo advokátů disponovaly specializovaným personálem, ale služka nižších, zvláště řemeslnických kruhů, musela zvládat mimořádnou rozmanitost prací, a to nejen domácích, proto se také služebným zapojeným do chodu živností říkalo „holky pro všechno“.

Některé činnosti nám dnes mnoho neřeknou, ale souhrnně se v průběhu dne, týdne a měsíce jednalo o zatápění, přípravu snídaně, stlaní postelí, úklid, pochůzky, nákupy, vaření, prostírání stolu, mytí nádobí, klepání šatů, cídění bot, praní, žehlení, šití lůžkovin a povlečení, přešívání, látání, pletení a háčkování pro malé členy rodiny, prášení matrací a klepání kobereců, větrání peřin, plnění slavníků, čištění a plnění lamp, draní peří, zametání, drhnutí a voskování podlah, mytí oken, uvádění hostů, výpomoc v dílně atd.

Rady, jak práce vykonávat, přinášely příručky pro ženy. Třeba jak si poradit s úklidem se v *Hospodyní našeho věku* zabývala Františka Hansgirková a ve *Vzorné služce* Lidmila Krásenská. Radily, jak dbát na vzornou čistotu, přinášely recepty na čištění předmětů, nádobí, skvrn, ale i uchování potravin, přípravu jídel a nápojů atp. Důkladný úklid probíhal dvakrát do roka. Správná služka uklízela při otevřeném okně, podlahu „vysmýčila“ i pod nábytkem a s ohledem na to, zda je dřevěná, lakovaná či voskovaná. Po zametání služka otřela prach a proklepala čalouněný nábytek. Pokud ho vynesla ven, pokračovala „smýčením“ stěn, mytím oken a dveří a oprášením ozdob peroutkou. Ke správnému pořádku patřilo, aby předměty položila na původní místo. Nesměla nahlížet do listin a dopisů zaměstnavatelů nebo něco

²⁴⁷ VANKA, August, s. 27.

²⁴⁸ *Řád čelední*, §14 - §15, s. 7; VANKA, August, §15 – §16, s. 26, resp. 52.

bez dovolení vyhodit, závady oznamovala hned. Rozsah úklidu závisel na typu domácnosti, snadnější byla práce na venkově, kde se používalo méně textilií a nábytku, ale zase byla potřeba pečovat o čistotu dvora, sklepa a půdy.²⁴⁹ Důraz na čistotu domácnosti rostl s rozvojem medicíny, vzorně uklizený byt se stal vizitkou pro ženy středostavovských, ale i řemeslnických vrstev. Tak se služčinou rekvizitou stala bílá zástěrka, aby nepošpinila povlečení, a ubrousek, kterým mohla při prostírání utírat skvrnky.

Obsluhování začalo již ráno, kdy poté, co služka zatopila, připravila podle zvyku domácnosti kávu nebo čaj. Někde servírovala služebná, jinde nalévala paní domu sama. K obědu a večeři dávala na talíř chléb, žemle a složený ubrousek. Celý příbor umístila napravo od talíře, jen lžičky na zavařeninu a kompot se pokládaly před talíř. Při pořádání hostin bylo nutné naaranžovat na stůl květiny, stojany na cukroví i ovoce a misky se zavařeninou, na větším stole nesměly chybět slánky a cukřenky, láhve s vodou, vínem a šťávou a několik druhů sklenic. Přípravu i takto honosné tabule byla služka povinna zvládnout.²⁵⁰ Neslušelo se, aby musela být, třeba zvoněním, k obsluze vyzývána. Časově náročná byla příprava oslav, znamenala nákupy, vaření i úklid. Neexistovaly polotovary, suroviny se musely zpracovávat doma, také těstoviny a pečivo se připravovaly podomácku.

Zásobování vodou patřilo k těžším povinnostem sloužících. V domácnostech stály v kuchyni, předsíni nebo na pavlači štoudve s vodou, které sloužily k pití, mytí, vaření i jako provizorní chladnička. Pro vodu služka chodila s putnou na zádech ke kašně, jejíž okolí bylo zároveň místem setkávání služebnictva. V zimě se občas nosila horká voda z pivovaru,²⁵¹ v létě zde bylo možné získat led.²⁵² Některé domácnosti si nechaly vodu donášet.²⁵³

Největší spotřebu vody vyžadovalo praní, které představovalo celodenní, před svátky i několikadenní dřinu. „Velké prádlo“ připadalo ve většině měšťanských domácností na pondělí, v létě se pralo jednou až dvakrát za měsíc, na venkově každý týden, v zimě se intervaly prodlužovaly. Při velkém prádle se často ani nevařilo, protože praní množství ložního prádla a rozsáhlé výbavy bylo fyzicky náročné. V domácnostech, kde nebyla stálá

²⁴⁹ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 315.

²⁵⁰ KRÁSENSKÁ, Lidmila, s. 24 – 30.

²⁵¹ V 80. letech 19. století se za putnu horké vody platil čtyřák a ušetřilo se za topení. VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, s. 124.

²⁵² LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 124.

²⁵³ Například maminka Marie Strettiové platila v Červeném Kostelci 2 kr. za putnu, později 3 – 4 kr. Budila tím však pohoršení místních hospodyň, že kazí a zhýčkává personál. STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 5 vyd. Praha, 1947, s. 241 – 242.

služebná, se zvala na výpomoc nájemná prادلena.²⁵⁴ Nejprve bylo nutné nanosít vodu, nejlépe měkkou dešťovou nebo říční, protože lépe rozpouštěla mýdlo. Večer před praním se šaty namáčely. Druhý den si hospodyně se služkou přivstaly a ohřály vodu. Na valše a s pomocí kartáče prádlo vydrhly, vyvařily v pradelním hrnci, několikrát vymáchaly, naškrobily a vyždímaly.²⁵⁵ Kde to bylo možné, přeneslo se prádlo k řece nebo rybníku. Sušilo se venku na slunci, případně na půdě domu. Následovalo žehlení, popř. odnášení velkých kusů na mandl.²⁵⁶ Na závěr se prádlo proložené levandulí naskládalo do pradelníku.²⁵⁷ Zašívání a dalším ručním pracím se služka věnovala odpoledne.

Závěr 19. století zaznamenal rozvoj domácích přístrojů – praček, ledniček, šicích strojů a všemožných kuchyňských strojků. Přivedení vody do domů a budování prádelen mnohde ulehčilo práci a umožnilo zmenšení ženské výbavy, ale ještě na přelomu 19. a 20. století si dokonce i v Praze vodovod či elektřinu a telefon mohly dovolit jen bohaté rodiny. I tak se pomalu vzorem stávala americká domácnost se zjednodušováním domácích prací, v Evropě se práci žen pro rodinu dosud nepřičítala hodnota. Trend modernizace pozastavila první světová válka.²⁵⁸

Za války se zvýšily životní náklady. Úkolem hospodyně i služebné bylo naučit se šetřit a používat náhražky. I pozdější přechod na mírovou výrobu znamenal po dlouhou dobu nedostatek spotřebního zboží a peněz. Stavby služebných se snižovaly kvůli úsporám, plyn a elektřina usnadnily přípravu jídla, ve 20. letech se sériově začaly vyrábět pračky, zvolna se prosazovalo ústřední topení. Ženy lépe plánovaly svůj čas, snažily se obejít bez služek kvůli domácímu rozpočtu. Navzdory stoupající zaměstnanosti žen služebných v domácnostech ubývalo. K moderní ženě ale patřil odpočinek, proto se měla alespoň v létě poohlédnout po domácí pomocnici.²⁵⁹

6.5 Péče o zdraví

Druhá polovina 19. století přinesla důraz na čistotu domácnosti, těla i oděvu. Hygiena se zařadila mezi výchovné cíle reformovaného školství, stala se ústředním tématem diskuze

²⁵⁴ Nájemná prادلena buď prala ve svém příbytku, nebo docházela v předem dohodnutou dobu do domu. Nicméně hospodyně si ponechala vrchní dozor.

²⁵⁵ Jako prací prostředek se používala soda, jádrové mýdlo, někdy i louh nebo borax.

²⁵⁶ Při žehlení se muselo na žehličku hodně přitlačit, aby se lněné plátno narovnal a získalo patřičný lesk.

²⁵⁷ VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha: Svoboda, 1996, s. 124 – 125.

²⁵⁸ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století.* 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 126 – 127.

²⁵⁹ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století.* 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 316 – 317.

českých lékařů i mnoha příruček určených laické veřejnosti. Spisy uváděly řadu argumentů, proč má být člověk čistotný, proč se musí koupat a popisovaly náležitosti domácí lázně. Odborní publicisté prosazovali výstavbu veřejných lázní v každém městě či větší vesnici. Agitace lékařů a učitelů došla postupně sluchu i v menších městech, avšak dodržování osobní hygieny bránil nejen nedostatek vody a její nedostupnost, ale i tabu nahoty. Hluboko do 20. století patřilo ke každodenní hygieně jen mytí rukou a obličeje. O zlepšení podmínek však nepřestali lékaři usilovat, poukazovali na nezbytnost očisty především u nemajetných vrstev obyvatelstva, žijících v pavlačových nájemních domech bez koupelen. Návody na správné dodržování hygieny a bezpečnosti práce se tak nevyhnuly ani dívkám ve službě.

Pokud se služka při práci zranila, měla si poranění ihned ošetřit podle dobových zvyklostí, jejichž příklady pro zajímavost uvedu níže. Hlubší rány nebo závažnější choroby se oznamovaly zaměstnavateli, který byl v případě nutnosti povinen zavolat lékaře. K základním receptům na udržení dobrého zdraví patřilo dýchání čerstvého vzduchu nezkaženého voňavkami. Služka měla pravidelně otevírat okna, zvláště v ložnicích, ne však, když byla upocená, aby se nenachladila. Při jídle se doporučovala střídmost a důkladné rozkousání potravy. Pokažený žaludek se neměl dráždit dalším přísunem potravin, nýbrž nechat v klidu. Při ručních pracích se služebná neměla hrbít, ale sedět rovně a zrak šetřit na denním světle.

Pokud se dívka spálila či opařila, měla si postižené místo posypat navlhčenou solí, aby zabránila vzniku puchýře. Bolest mírnila studená voda, olej nebo nastrouhaný brambor, spálenina se obložila mázdrou z rozklepnutého vejce a následně potírala bílkem, puchýře se měly propichovat. Řezné rány se vymývaly ve vodě a potíraly lihem, na krvácení pomáhala vata namočená do horké vody.²⁶⁰

Hygienu služebných byla dlouho choulostivým tématem. Ovšem jak stoupaly jejich požadavky na zvýšení platu, rostly i nároky zaměstnavatelů na jejich čistotnost. Protože služky většinou kromě mytí obličeje a rukou nevěděly, co je koupel a vystavovaly okolí kožním chorobám, objevovala se na přelomu 19. a 20. století v časopisech doporučení lékařů, jak udržovat osobní hygienu.²⁶¹ Služkám se radilo, aby si alespoň jednou týdně umyly celé tělo, nejlépe každou sobotu před spaním. Dívky se však ohrazovaly, že jim rodina zaměstnavatele nedovolí vykoupat se v domácí koupelně kvůli možné nákaze a na návštěvu doporučených lidových lázní jim nezbyvá čas a peníze. Další variantou bylo vykoupat se v neckách po velkém prádle.

²⁶⁰ KRÁSENSKÁ, Lidmila, s. 52 – 54, 58.

²⁶¹ ZUNA, Otakar. Domácí lékař: Hygienu služebných děvčat I. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 1, 1909 – 1910, s. 14 – 15.

V čistotě měly služky udržovat viditelné části těla, zvláštní důraz byl kladen na ruce. Rukama, mnohdy rozmáčenýma, děvčata přikládala dříví do kamen. To mohlo mít za následek trhlínky, zánět či otok rukou. Spásným prostředkem byl tehdy glycerin, který však ruce vysušoval. Lépe se pořídilo s vazelínou nebo olivovým olejem a služebná také měla mít na vhodném místě vlastní umyvadlo.²⁶²

Příručka *Vzorná služka* nabádala i k ústní hygieně. Ve městě bylo zvykem čistit zuby kartáčkem, dřevěným popelem nebo zubním práškem a používat ústní vodu – ředěný líh. Mnoho venkovanek se s péčí o zuby setkalo právě až v městské domácnosti. To dokládá vzpomínka Marie Strettiové na služku Frantinu: „*Jednou vstoupila do pokoje, když si tatínek čistil zuby, udiveně se naň dívala. Jen vyšel ze dveří, chopila se Frantina jeho kartáčku a zkoušela to také. Velmi se lekla, když jí maminka řekla, že se to nesmí, ale její úžas stoupl, když jí maminka slíbila, že jí opatří kartáček, a že si dokonce přeje, aby ho používala. ‚Ten bude můj, jen můj?‘ Nikdy neslyšela, že by se zuby čistily a měla krásné, neporušené.*“²⁶³ Dívky si také měly dávat pozor na konzumaci horkých nápojů nebo tvrdých věcí. Zkažený zub se měl vytrhnout, aby se infekce nerozšířila.

Mezi základní hygienické návyky patřilo i pravidelné mytí vlasů. České služky si libovaly v moderních účesech s pomádami a oleji. To mohlo vyvolat nadměrnou tvorbu kožního mazu, což mohlo dále vést ke svědění, vypadávání vlasů a množení vši. Služebná si měla vlasy umýt jednou za čtrnáct dní, nejlépe před spaním a na noc je zavinout do šátku. Vlasy se pročesávaly denně hustým hřebenem, neměly být zatěžovány přípravky, ale zastříhovány, stačilo jednou za měsíc. Doporučovány byly vzdušné účesy, které dovolily večer vlasy rozplést a ukryt pod plátěný šátek v duchu přísloví: „Nohy v teple, hlavu v studeně, celé tělo v čistotě.“

Vedle čistoty těla se měla služka zajímat o čistotu oděvu. O velké nedbalosti svědčilo roztrhané prádlo a špinavá obuv. Každý utržený knoflík nebo dírka se měly hned zašít. Připomínalo se střídání prádla a používání kapesníku, protože některé služky si utíraly nos do oblečení.²⁶⁴

Největší kritiku vyvolávaly v kuchyni umístěné postele služebných, které se ráno pouze překryly tabulí, na níž se během dne pracovalo. Hospodyně se o čistotu lůžek služebných nezajímaly, takže se mohly stát líhni cizopasníků.²⁶⁵ Ložní prádlo se mělo

²⁶² ZUNA, Otakar. Domácí lékař: Hygiena služebných děvčat II. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 2, 1909 – 1910, s. 42.

²⁶³ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 5. vyd. Praha, 1947, s. 276 – 277.

²⁶⁴ KRÁSENSKÁ, Lidmila, s. 21 – 23.

²⁶⁵ ZUNA, Otakar. Domácí lékař: Hygiena služebných děvčat III. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 3, 1909 – 1910, s. 68 – 69.

převléknout jednou za měsíc, lůžko vyvětrat a ustlat. Příručka ještě nabádala služky:
*„Nenapadne ti snad, abys v té ‚jupce‘, v níž jsi spala a se česala, šla vařit snídani.“*²⁶⁶

²⁶⁶ KRÁSENSKÁ, Lidmila, s. 28.

7 Soužití

Služebný personál měla na starosti hospodyně. Od služek očekávala diskrétnost, slušnost a poctivost, služebná zase vlídnost a spravedlivé zacházení. Avšak postoje zaměstnavatelů se různily. Někde byla najatá dívka takřka členkou rodiny, v níž mohla sloužit od dospívání po zralý věk, jinde se stala „sociálním nepřítelem“.

7.1 Doporučení služkám a hospodyním

Jedno z nejstarších poučení pro zaměstnavatele o vzájemném soužití rodiny a pomocného personálu vydal roku 1871 neznámý autor pod názvem *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*.²⁶⁷ Tvrdí, že mnozí zaměstnavatelé se nedokázali smířit se zrušením poddanství a s postupem emancipace, díky níž služebné požadují méně práce, osobní volno, lepší nakládání a vyšší mzdu. Příčiny sporů podle něj tkví v historii, kdy panovala bezvýhradná podřízenost služebných vůči vrchnosti, a stížnosti služek považuje z větší části za oprávněné. Nicméně podotýká, že ve služebním svazku je nutné svědomité plnění povinností oběma stranami. Se svými pomocnicemi prý nejhůř nakládaly bývalé služky, naopak šlechta si měla zachovat dostatečnou humanitu a personál zaopatřovala. Příručka je však napsána pro hraběte ze Zedtwitzů,²⁶⁸ lze tedy předpokládat, že pisatel byl v tomto směru ovlivněn.

Ke svému služebnictvu se měla strana poskytující službu chovat přísně i láskyplně, snažit se o jeho vzdělání a výchovu podle rčení „Jaký pán, takový sluha“, které napovídá, že zaměstnavatelé se posuzovali podle chování personálu. Důležité bylo získat si náklonnost podřízených vlídným zacházením, jít příkladem, správně formulovat své požadavky a nenechat se unášet hněvem. Mladé dívce měla paní nahradit matku, pokoušet se jí radit a získat úctu bez toho, aby se k ní chovala příliš důvěrně. Podporovala její snahu šetřit na věno a sama něčím přispěla do výbavy.²⁶⁹

Autor spisku často zmiňuje Bibli a službu lidem považuje za Boží vůli. Služka se měla smířit se svým údělem: „*Kdož v tomto duchu pojme svůj stav a v oddanosti k Bohu a v trpělivosti podrobí se svému osudu, ten i v službě dovede býti spokojen a naučí se živitelům*

²⁶⁷ ANONYM. *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*. Praha: Spolek pro blaho služebných; V komisi Dr. Grégra a Ferd. Dattla, 1871. 28 s.

²⁶⁸ Kliment Zedtwitz (?) – hrabě, poslanec sněmu Království českého a předseda Spolku pro blaho služebných v Praze.

²⁶⁹ ANONYM. *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*. Praha: Spolek pro blaho služebných; V komisi Dr. Grégra a Ferd. Dattla, 1871, s. 5 – 16.

svým co svým přirozeným představeným a dobrodincům k vůli Bohu svému v poslušnosti a věrnosti sloužiti ochotně a radostně.“²⁷⁰

O tři roky později vyšla kniha Františky Hansgirkové *Hospodyně našeho věku* s kapitolou *O chování se hospodyně k čeládce*. Podle ní špatné vztahy zaměstnavatelů a personálu pocházejí z oboustranného odcizení, dříve se totiž služebnictvo považovalo za součást rodiny. Hospodyně si měla všimnout povah služebníků, chválit jejich dobré vlastnosti a kárat mírně: „*Domluva i hana včasná, mírná, i bez všelike náruživosti pronešená, dovede více, než prudké osupování se a surové lání. Tiché i povážlivé počínání sobě hospodářů zjedná jim zajisté vážnosti u čeledi.*“²⁷¹ Pokud se zaměstnavatelé radami řídili a pomocníkům vysvětlili jejich povinnosti, byli spravedliví, vypláceli jim slušnou mzdu, poskytovali náležitou stravu i odpočinek, předešli nesnázím. Za důležité se považovalo i zajištění volného času k návštěvě nedělních a svátečních bohoslužeb. Dobré také bylo, když hospodyně vstávala brzy a dobře se vyznala ve svém hospodářství, aby v případě potřeby služebnictvu poradila. Neměla být ale příliš důvěřivá a raději zamykat cennosti, skříně, spižírnu i počítat vypůjčené věci.

Autorka radila i při výběru chůvy nebo kojné. Matka měla dohlížet na stravování kojné a sledovat, zda mléko kojenci svědčí. Chůva byla pouze matčinou pomocnicí a nesměla zůstat bez dozoru.

Podobné poradenství poskytovaly i ženské časopisy. *Šťastný domov* dokonce vypsal soutěž na téma „Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou“,²⁷² *Naše domácnost* zase otiskla „Deset přikázání paní vůči služebné“.²⁷³ Vítězkou soutěže *Šťastného domova* se stala Marta Vašířová, která radila hospodyním, aby zacházely se služebníky tak, jak by chtěly, aby bylo nakládáno s jejich dětmi ve službě. Neměly dovolit svým dětem služku urážet, také ji nesměly přetěžovat, naopak dopřát oddech, nejlépe v odděleném pokoji, a občas ji potěšit vycházkou či dárkem. Vašířová ani nepokládala za nutné zamykat vybavení, aby se služka nedomnívala, že je předem považována za zlodějkou. Pokud se něco ztratilo, nebylo hned nutné podezřívat služku. Té se měla služba stát školou do života, kde se naučila pořádku, jednání s dětmi a lidmi vůbec. Laskavá hospodyně pečovala i o dívčin rozhled a půjčovala jí knihy a časopisy. Neponižovala ji kvůli víře, národnosti, společenskému postavení a citům. Nemocná služka potřebovala soucit a odpočinek, do nemocnice ji zaměstnavatelka posílala

²⁷⁰ Tamtéž, s. 17 – 20.

²⁷¹ HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku*. Praha: I. L. Kober, 1874, s. 37.

²⁷² VAŠÍŘOVÁ, Marta. Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 204.

²⁷³ ANONYM. Deset přikázání paní vůči služebné. *Naše domácnost*, roč. 1, č. 37, 1928, s. 1.

teprve po poradě s lékařem. Správná hospodyně po celou dobu služby usilovala o to, aby se se služkou rozešla v dobrém, popřípadě jí vystrojila svatbu ze svého domu.²⁷⁴

Podobné rady se objevily v *Naší domácnosti*. Nechybělo upozornění, že služebná není stroj, který vykoná všechny práce v co nejkratší době. Uznalá rodina se k ní měla chovat vždy stejně a důsledně. Nikdy si neměla zvat návštěvy v době velkého prádla nebo v neděli odpoledne, kdy měla služka volno, případně se dokázat obsloužit sama. Kárání mělo probíhat mezi čtyřma očima a možná výpověď navrhnout hned bez křiku a vzájemných urážek. Hospodyně se měla také zamyslet, zda není neshodami sama vinna.²⁷⁵

Šťastný domov na počátku 20. století pravidelně otiskoval rubriku *Kapitoly o služkách*, která se zabývala společným soužitím těchto dvou sociálních skupin. Mezi vlastnosti, nezbytné pro služebné, zařadila smysl pro povinnost a slušnost. Hospodyně měla svoji pomocnici taktně vést ke kladům, kterých se jí ještě nedostávalo. Pokud ale majitelce domácnosti chyběla trpělivost, časopis jí předhodil, že nebude způsobilá kromě služebnictva ovládat ani své vlastní děti. Navíc, pokud se s dívkou hádala, ubírala jí chuť k práci a také přicházela o důstojnost.

7.2 Zranitelnost profese

Práce služebné byla zejména měšťanskými ženami považována za podřadnou a tak s nimi bylo také zacházeno. V mnoha domácnostech se objevovaly konflikty, plynoucí z nižšího sociálního postavení zaměstnanců i jejich časté neschopnosti vyhovět nárokům na reprezentaci a chování. Dále, jak už bylo řečeno, znamenala služba absolutní podřízenost, nedostatek volného času i soukromí, psychicky vypjaté prostředí, mizivé platy, nedostatek právní ochrany, den rozplánovaný do detailu a mnohdy i špatné zacházení.

S rozvojem ženského hnutí začal být vydáván *Ženský list*,²⁷⁶ první dělnický časopis pro ženy, který zveřejňoval případy nelidského zacházení, neoprávněného propuštění, zadržetí mzdy či špatného zastání u soudu. Sexuální obtěžování se obvykle nahrazovalo termínem „nebezpečí mravní nákazy“, protože mohlo končit nemocí, nemanželským dítětem a bídou. Ženy měly uvěřit, že jejich situace se zlepší, budou-li se angažovat ve spolcích,

²⁷⁴ VAŠÍŘOVÁ, Marta. Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 204.

²⁷⁵ ANONYM. Deset příkázání paní vůči služebné. *Naše domácnost*, roč. 1, č. 37, 1928, s. 1.

²⁷⁶ *Ženský list* (1892 - 1922) - časopis pracující třídy ženského pohlaví s mottem „I ženy žádají svou důstojnost lidskou“ začal vycházet v Brně roku 1892. Po osmi letech se redakce pod vedením významné představitelky dělnického hnutí Karly Máchové (1853 – 1920; redaktorkou 1904 – 1914) přesunula do Prahy. *Ženský list* od roku 1920 redigovala Marie Majerová (1882 – 1967). Postupně se transformoval z časopisu „žen sociálnědemokratických“ v „komunistický týdeník“ a od roku 1922 nesl název „Komunistka“.

stranách a odborech. Konkrétní příklady hrubého zacházení měly služebnictvo vyburcovat. Protože časopis patřil mezi agitační dělnické tiskoviny sociální demokracie, některé z článků zřejmě přehánějí, přesto si lze podle nich vytvořit názor o postavení sloužících.

Nelidské zacházení si podle mínění redakce prožila řada služebných slečny Lilly Vilhelm, vydržované císařským radou Horským na Královských Vinohradech, která je tloukla a políčkovala. Poté, co služky podaly výpověď, zamkla slečna jejich šaty, křičela sprosté nadávky, dokonce je vybízela ke skoku z okna. Když jedna napadená pohrozila žalobou, zavřela ji ve spižírňě a dlouho věznila. Nakonec se služka přece jen dostala na policii, ale slečna se nechala zastupovat advokátem, který vše popřel. Policejní komisař rozhodl, aby zaměstnavatelka zaplatila dívce zbylou mzdu a propustila ji. Slečna však slíbila, že po zbytek služby s ní bude zacházet lépe, to ale vydrželo pouhý den. Při výplatě mzdy pak strhla služce útratu za advokáta.²⁷⁷

Surovým zacházením, nedostatkem jídla a nesplnitelnými úkoly byla v Praze známá i „baronka podskalská“ paní Kateřina Forejtová, žena poštovního oficiála z Podskalské ulice.²⁷⁸ Na podobné chování mohly některé slabší povahy reagovat až sebevraždou, jak se stalo neustále podezříváné tříadvacetileté Anně Maňasové, sloužící v rodině profesora Novotného v Pštrossově ulici. K sebevraždě použila tehdy běžný fosfor seškrábaný ze sirek.²⁷⁹

Redakce uveřejnila také případ šestnáctiletého děvčete, které sloužilo u manželky berního úředníka pouze týden. Když nepřinesla své paní ihned to, co žádala, chytla ji a silou mrštila do kuchyně. Namočené prádlo jí o půlnoci rozházela po místnosti. Prát musela od 3 hodin ráno na mrazivé chodbě, kde jí při stírání podlahy přimrzal hadr k dlaždicím. Promočená nosila celý den vodu, se kterou zaměstnavatelka plýtvala, po večerech zase mléko či pivo z druhého konce města. Místo odpočinku paní masírovala. Když se teta děvčete snažila zaměstnavatelce domluvit, pohrozila jí vězením na 24 hodin za svádění ze služby.²⁸⁰

Pracovně přetížená byla teprve šestnáctiletá Růžena H., která sloužila u doktora Nováka na Žižkově. Měla na starost úklid čtyř pokojů, opatrovala dvě děti a sama se starala o praní prádla. Když paní odjela na letní byt, musela denně jezdit poklízet i tam. Poté, co podala výpověď, obdržela kromě nadávek i kopanec od pána. Na policii se s pochopením nesetkala.²⁸¹

²⁷⁷ ANONYM. Hlídka služebných dívek. *Ženský list*, roč. 21, č. 25, 1912 s. 5 – 6.

²⁷⁸ ANONYM. Hlídka služebných dívek. *Ženský list*, roč. ?, č. 20, s. 5 – 6.

²⁷⁹ ANONYM. Hlídka služebných děvčat. *Ženský list*, roč. ?, č. 9, s. 4.

²⁸⁰ ANONYM. Hlídka služebných dívek. *Ženský list*, roč. ?, č. 20, s. 6.

²⁸¹ ANONYM. Zájmy služebných děvčat. *Ženský list*, roč.?, č. 33, s. 6.

Právní předpisy umožňovaly jen omezený způsob ochrany, takže se služebné bránily vlastním způsobem. Pomocný personál, který byl obeznámen s rodinnými vztahy a finanční situací rodiny, se mohl stát hrozbou pro její pověst. Poté mohlo být východiskem rozvázání pracovního poměru s eventuálním odstoupným. V některých případech si za přetěžování mohly služky samy. V nabídce práce značně přeháněly, aby se zaměstnavatelce zalíbily. Zadané úkoly pak musely plnit i jejich nástupkyně.

7.3 Sexuální obtěžování

O mužských členech rodiny, kteří se k děvčatům chovali nevhodně, se zmiňoval už časopis *Šťastný domov*. Dívky musely občas snášet pohlazení a lichotky, které v nich mohly vzbudit plané naděje: „*Toto bagatelisování služky jako ženy mělo by rozhodně ustati a jako si nedovolí žádný muž podobné lichotky vůči slečně z rodiny, neměl by si jich dovoliti ani vůči služce; poněvadž v zásadě má se věc stejně – obě jako ženy jsou rovnocennými.*“²⁸² Stávalo se také, že služebná dívka byla najata k tomu, aby mladý pán mohl získat první sexuální zkušenosti bez návštěvy nevěstince. Mezi zaměstnavatelkami panoval názor, že mravnost služebných je pochybná, neboť každá čtvrtá až pátá dívka z prostředí nádeníků či domkářů mívala nemanželské dítě. Sloužit bylo riskantní pro dívčinu čest, protože navázat mimomanželský vztah bylo ve službě snazší. Mnoho venkovských rodin navíc trvalo na tom, aby si dívka udržela místo, tedy si nechala mnohé líbit, jak uvádím níže.

Například v roce 1914 byla šestnáctiletá služka, pracující ve Vídni u kupce Sonnenfelda, obtěžována jeho osmnáctiletým synem. Aby se odstěhoval ze sousedícího pokoje, rozhodla se ho vystrašit fingovaným vloupáním. U výslechu vše přiznala a byla za klamání úřadů odsouzena na 48 hodin do vězení.²⁸³ Kdyby chlípníka žalovala, nebyla by podle zákona žaloba uznána, protože služebná neměla svědky.

O obtěžování ze strany zaměstnavatele se zmiňuje i deník Antonie Šálkové: „*Pán přišel do kuchyně a líbal na čelo kuchařku Rézi. Réza sebou ani necukla. Trochu zrudla a přijala dědovy polibky jako otcovské požehnání. Já jsem se ihned zdejchla. Předešle mne to políbené místo na čele studilo celý den, jako by mne objímal umrlec. V duchu pohrdám životem služky a na služby posílám všechny hromy.*“²⁸⁴

V rodině lékaře Haledy si zase služebné musely dávat pozor na jeho syna, studenta medicíny: „*Nadává nám potěr, a přijdeme-li mu některá do rukou za rohem, tu beze studu a*

²⁸² POTOCKÁ, Józsa. Paní a služka. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 23, 1909 – 1910, s. 623 – 624.

²⁸³ ANONYM. Hlídky služebných dívek. *Ženský list*, roč. 23, č. 1, 1914, s. 5 - 6.

²⁸⁴ ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: Lidová knihovna, 1952, s. 63 – 64.

ohledu dopouští se tak neslušných hmatů, že je nutno volat. To se naší služce Andě nevyplatilo. Když ji mladý pán ve sklepě tlačil do kouta, začala pískat a on ji ze zlosti odstrčil tak prudce, že upadla přes nějaké harampádí a vykloubila si koleno. Za to jí ještě spílal: „Ty potěře, kam jsi to tam lezla, teď budeš lenořit, zasloužila bys, aby tě papá vyhnal.“²⁸⁵

Jestliže dívka ve službě otěhotněla, byla při nejbližší příležitosti propuštěna, jako se stalo služebné Terezce opět z vyprávění Antonie Šálkové: „Milostpaní Terezku vyslychá jako soudce. Terezka, dobráčka – díky dresuře ve službách – neví, co by řekla, je v rozpacích a milostpaní to zlobí. Pohrozila jí vyhozením, bude-li pravda, co se o ní mluví... Chudák Terezka, dostala od milostpaní ‚vandrbuch‘.“²⁸⁶ Ustaraná, uzel šatů zavěšený na ruce, loučí se s námi a jde ke svému otci.“²⁸⁷

Většina neprovdaných těhotných služek se dostávala do těžké ekonomické a sociální situace. Byla odsuzována okolím, někdy i otcem dítěte a vlastní rodinou, čímž přišla o důležité zázemí. Mohla se pokusit o potrat, ale toto tzv. „vyhnání plodu ze života“ bylo podle trestního zákoníku z roku 1852 zločinem a souzen mohl být i ten, kdo tomu, ať už s vědomím ženy nebo bez něj, napomáhal.²⁸⁸ Přesto se o to dívky pokoušely nejrůznějšími metodami – pitím lektvarů, koupáním ve vařící vodě apod.²⁸⁹ Potrat se snadněji utajil v městském prostředí, kde mohly pomoci víceméně kvalifikované porodní báby. Ty zákaz provozování této placené činnosti většinou nebraly vážně, jak dokazuje četná inzerce v tisku. I v praxi byly tresty poměrně mírné – matka byla často osvobozena úplně a bába odsouzena na šest týdnů do vězení. Jejich činnost byla tolerována zřejmě i z důvodu zákazu nabízení antikoncepce, zdůrazněného místodržitelským oběžníkem z roku 1899. V krajním případě se matka uchýlila k vraždě novorozence. Trestným činem bylo i jeho odložení, ale trest byl nižší, pokud dítě bylo objeveno včas.²⁹⁰ Beztrestné bylo zřeknout se ho v porodnici nebo využít sirotčinec.²⁹¹

²⁸⁵ Tamtéž, s. 97.

²⁸⁶ „Vandrbuch“ – čelední knížka.

²⁸⁷ ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: Lidová knihovna, 1952, s. 73, 77.

²⁸⁸ §144 - §148 trestního zákoníku z roku 1852. Žena, která se snažila o vyvolání interrupce, byla trestána vězením mezi šesti a dvanácti měsíci. V případě úspěšného potratu ji čekal trest od jednoho do pěti let. Stejnou dobu mohl strávit v žaláři i ten, kdo těhotné v tomto činu napomáhal či bez ženina vědomí potrat sám úmyslně vyvolal. Jestliže zároveň ohrozil na životě i budoucí rodičku nebo ji přivodil zdravotní komplikace, mohl být odsouzen na pět až deset let žaláře.

²⁸⁹ KOSZTOLÁNYI, Dezső. *Služka*. 1. vydání. Bratislava: Obzor, 1969, s. 180 – 181.

²⁹⁰ §149 - §151 trestního zákoníku z roku 1852. Pokud bylo dítě odloženo tam, kde ho stěžil mohl někdo objevit včas, hrozil pachatelce trest od jednoho do pěti let, a pokud dítě zemřelo, mohla být odsouzena na pět až deset let vězení. Trest byl zmírněn na šest až dvanáct měsíců, jestliže dítě bylo opuštěno v místech, kde bylo zřejmé, že ho někdo nalezne a ujme se ho.

²⁹¹ LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009, s. 574 - 575.

Jen ojediněle poslal zaměstnavatel služku do porodnice a zaplatil ošetřovně. Pokud hrozil jeho rodině skandál, snažila se najít těhotné služce manžela, jenž se postaral i o dítě. Když se však žena rozhodla po letech vymoci finanční podporu od pravého otce, většinou neuspěla.²⁹² Aby uživila dítě, o něž se otec odmítl starat, musela začít pracovat brzy po porodu. Skloubit službu a péči o dítě bylo obtížné, nepočítaje v to, že „padlou“ dívku nikdo nezaměstnal. Pokud potomka neodložila, svěřila ho příbuzným nebo nájemné osobě. Z prací se jí nabízela špatně placená domácí švadlena, nájemná kojná, pak továrna a poslední variantou byla prostituce.

Prostituce chudších vrstev byla nezastíraným problémem. Časopis *Ženský list* v roce 1910 dokonce navrhl zřídit ve Vídni útulek pro české služky, které vlivem okolností, např. z neznalosti jazyka, takto skončily. Na mravní zkaženost služek si stěžovala dobová ženská publicistika. Kořeny hledala ve volných půldnech, které narušovaly výchovné působení zaměstnavatelky na „svěřenou osobu“.²⁹³ Berme v úvahu, že dívky žily v cizím prostředí bez citového zázemí, často vystavené hrubému zacházení. Volno trávily se zkušenějšími kamarádkami, třeba v zábavních podnikcích, kde se vyskytovali potencionální klienti.²⁹⁴ K nim patřili i příslušníci armády, kteří služky vyhledávali hned po prostitutkách.

Mezi nevěstky se uchylovaly vyhnané, neplacené nebo svedené služky, ale i naivní venkovanky, které hledaly službu u dohazovačky-kuplířky nebo v klamných inzerátech typu „hledá se komorná nebo sekretářka pro vznešenou dámu v cizině“.²⁹⁵ Kuplířky čekaly na bezradné oběti u nemocnic či nádraží a poskytovaly ubytování, ošacení a stravu. Cílem bylo oběť zadlužit a prodat do nevěstince. Např. dohazovačka Anna Šebestová dodávala v 70. letech 19. století ženy do veřejných domů od Prahy po východní Čechy. Stávalo se také, že rodiče poslali dceru do Prahy a nevědomky ji svěřili kuplířce. Za tento čin byla roku 1894 odsouzena na 8 dnů „švadlena“ kuplířka z Královských Vinohrad Josefína Rottová, která prodala teprve čtrnáctiletou dívku. Ojediněle se vyskytl případ, kdy se kuplířství skrývalo za zprostředkovatelnou práci. Tak dodávali roku 1893 manželé Červinkovi z České Lípy prostitutky do Lipska. Po jejich odsouzení nařídila roku 1907 rakouská vláda zprostředkovatelnám vlastnit koncese.²⁹⁶

²⁹² Tamtéž, s. 569.

²⁹³ Tamtéž, s. 397.

²⁹⁴ Tamtéž, s. 616.

²⁹⁵ LENDEROVÁ, Milena. *Chytila patrola, aneb, Prostituce za Rakouska i republiky*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002, s. 134.

²⁹⁶ Tamtéž, s. 182 - 183.

Někdy byla pro služby hlavní finanční motivace, prostitutka si vydělala víc, než posluhovačka, fabrička²⁹⁷ či kvalifikovaná síla. Lze předpokládat, že k tomuto přivýdělku se obracely především dívky (i zámožnější) z venkova, kde panovala uvolněnější sexuální morálka. Naopak měšťanský konstrukt „ženských ctností“, založený na cudnosti, bránil městským děvčatům stát se prodejnou ženou.

7.4 Příčiny konfliktů

Příčiny vzájemných neshod spočívaly jak na straně zaměstnavatelů, tak na straně služebnictva a ne vždy byla vinna strana, která se stala terčem kritiky. Na přelomu 19. a 20. století začala poptávka po služebnictvu převyšovat nabídku a dívky si byly své ceny vědomy. Tím se zvyšovala z hlediska zaměstnavatele nevýhodná fluktuace služebných, kterou podporovala činnost dohazovaček a bohužel i zprostředkovatelen práce. Zaměstnankyně běžně místo opouštěly po půl roce, výjimkou nebyly ani služby kratší než měsíc. Příčinou byl nejasně vymezený pracovní vztah určený zastaralými čeledními řády, který umožňoval odchod z místa za ne vždy reálnou představou snadnějšího žití v jiné rodině. Častá změna zaměstnavatelů neunikla veřejnosti. V sociálně zaměřené beletrii se dokonce objevil nový literární typ – naivní venkovská služka se neustálými změnami pracovních míst i prostředí změnil v protřelou chytračku, která sama ohrnuje nos nad nemoderními venkovankami. Najdeme ji například v knize²⁹⁸ Josefa Skružného.²⁹⁹ Na základě jedné dochované čelední knížky se Nad'a Machková-Prajzová pokusila rekonstruovat průběh pracovní kariéry služebné, která může posloužit jako zobecnění pro řady podobných případů.

Anna Štěrbová se narodila v roce 1859 v Rakovníku. O vydání čelední knížky zažádala v osmnácti letech, první zápis v ní je ale uveden až o čtyři roky později. V této době, pokud sloužila, zřejmě měnila místa tak často, že zaměstnavatelům nestálo za to zápis do knížky učinit. V květnu 1881 začala pracovat u cukráře Horáka v Praze II. Po třech měsících nastoupila jako chůva u kupce Kašpárka, také na Novém Městě. Za osm týdnů již sloužila u paní Černé, kde setrvala čtyři měsíce a poté ještě kratší dobu strávila u hostinského Poskavce na Vinohradech. Necelý měsíc pak pracovala u obchodníka Bondyho na Starém Městě pražském a další čtyři týdny ve stejné čtvrti u lakýrníka Rotta. Nejdéle, půl roku,

²⁹⁷ Fabrička = tovární dělnice.

²⁹⁸ SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934.

²⁹⁹ Josef Skružný (1871 - 1948) - český spisovatel, scénárista a novinář. Vyučil se kameníkem, ale stal se redaktorem *Humoristických listů*, politického satirického časopisu, do kterého přispíval krátkými povídkami a kresbou. Za první republiky se stal populárním autorem dramatických a satirických románů.

vykonávala práci posluhovačky u zedníka Singleho. V rozmezí pěti let tak vystřídala deset míst na pozici služky či chůvy.³⁰⁰

Koncem 19. století ale začala ustupovat absolutní závislost sloužících na zaměstnavateli a povolání se postupně transformovalo do formy posluhovaček, které na pracoviště pouze docházely. Tato teze také částečně vysvětluje počínající úbytek služebných a jejich fluktuaci v řadě rodin.

Pokud se v domácnosti něco ztratilo, padlo často první podezření na služku, která se nemohla účinně bránit. Následovalo policejní vyšetřování, psychické trápení, ostuda po zbytek života a propuštění ze zaměstnání. A pokud se obvinění neprokázalo, nebylo nutné se dívce omlouvat. Kdyby se krádeže dopustila zaměstnavatelka, společnost by ji považovala za kleptomanku, tudíž za osobu nemocnou.

Že se zaměstnavatelé krádeže ze strany sloužících obávali, opět dokládá dobová literatura. Například kniha Dezidera Kosztolányiho *Služka* přináší obrázek podezřívavé hospodyně, která na služku líčí nejrůznější pasti, aby se přesvědčila o její poctivosti – peníze na stole, bankovku na podlaze, zapomenutý prsten na pohovce, otevřenou skříň. Dokonce celý týden nezavřela komoru a poté zkontrolovala zásoby podle podrobného soupisu, zaměřila se hlavně na kávu a cukr, na které služky rády chodily.³⁰¹ Podobné metody užívala paní z humoristického románu Josefa Skružného na služku Kačenku. Kvůli kontrole dokonce zavřela do krabic od mandlí a rozinek živé mouchy.³⁰²

Články s touto tematikou opět přinášel časopis *Ženský list*. Jedna událost se týkala rodiny architekta Pospíšila z Vinohrad a jejich služebné Antonie. Tu poslali se svícem do sklepa posvítit uhlířům. Paní pak pohřešila dva prsteny, položené údajně na podstavci svícnu. Druhý den služka podstoupila výslech na policejním komisařství, prohlídku osobních věcí a ještě tři dny ve vazbě. Po propuštění ji komisař znovu odvedl na policii, tentokrát jen na noc. Když se proti ní opět nenašel žádný důkaz, vrátila se na pracoviště pro své věci a doplatek mzdy. Dveře bytu otevřel pan architekt a napadl ji, slovně i pěstmi. Rozhodla se proto hledat ochranu u policie, ale úředník ji obvinil ze lhaní a vykázal ven.³⁰³

List rovněž informoval o odsouzení dvou služebných dívek za krádež. První dostala po pražském soudním líčení měsíc těžkého žaláře, druhá byla odsouzena v Liberci na čtyři měsíce. Byly obviněny z odcizení obnošeného prádla v ceně několika korun. Trestní právo

³⁰⁰ MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Nad'a. Služba v domácnosti - specifický druh námezdní práce v 19. století. In: *Historická demografie* 34, č. 1, 2010, s. 76.

³⁰¹ KOSZTOLÁNYI, Dezsö. *Služka*. 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969, s. 96.

³⁰² SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934, s. 125.

³⁰³ ANONYM. Hlídka služebných dívek. *Ženský list*, roč.?, č. 5, s. 4 - 5.

totiž stanovilo, že jakákoli krádež spáchaná na zaměstnavateli se pokládá za zločin, u jiné osoby než sloužící se jednalo o přestupek.³⁰⁴

Případ křivého obvinění uvedl *Večerník Práva Lidu* roku 1913: „*V pondělí večer pobíhala rozčileně a plačíc na Dvořákově nábřeží u mostu Svatopluka Čecha 28letá služka Josefína N. ze Žebráku a konečně se chtěla vrhnout do Vltavy. Policejní strážník ji včas zachytil a předvedl ji na strážnici, kde se N. dozнала, že se chtěla utopiti. Rozčílilo ji, že jí dcera zaměstnavatelky vinila z krádeže, kterou nespáchala.*“³⁰⁵ Některé služby se skutečně pokusily pro křivé obvinění o sebevraždu a v mnoha případech se veřejnost nedozvěděla proč. Zaměstnavatelé měli totiž podle čeledního řádu právo vznést jakékoli obvinění a služka se v případě konfliktu považovala za lhářku. Pokud se odvážila k žalobě, probíhalo vyšetřování velmi pomalu. Předvolání přišlo za dlouhý čas a většinou dopoledne, kdy dívka měla nejvíc práce. Byla-li předvolána několikrát po sobě, mohla být propuštěna.

Asi nejobávanější komplikací bylo onemocnění personálu. Čelední řád nařizoval zaměstnavateli, aby se o nemocné sloužící postaral. Léčení probíhalo podle závažnosti onemocnění doma nebo v nemocnici. Jestliže nemoc nebyla vážná, směli služku ošetřovat příbuzní. Podstatné bylo, zda nemoc zavinil zaměstnavatel, služebná nebo nikdo z nich. V prvním případě se o léčení staral výhradně zaměstnavatel, jenž hradil náklady za ošetřování až do úplného uzdravení. Nesměl nic strhnout z dívčiny mzdy a popř. jí nahradit způsobenou škodu.³⁰⁶ Zvykem bylo pečovat o nemocnou dva týdny, roku 1857 byla tato doba prodloužena na čtyři týdny. Vznikla-li nemoc z viny služebné, výlohy se uhradily z její mzdy a po uplynutí čtyř týdnů mohla být propuštěna a odkázána na své úspory.³⁰⁷ Mnoho služebných tak nemoc skrývalo, aby nepřišlo o místo. Práceschopné dívky bez naspořených peněz mohly padnout do rukou obchodníků s děvčaty.

Léčení v pražské všeobecné nemocnici se řídilo guberniálním nařízením z roku 1829. Cena denního ošetřování závisela na rozdělení pacientů do tříd. Za nemocné služby platil léčení zaměstnavatel podle ceníku třetí třídy.³⁰⁸ Po propuštění nemocné musel zaplatit minimálně měsíční náklady za ošetřování.³⁰⁹ Rozhodnutí, zda se služkou rozváže pracovní poměr a výši částky věnovanou na její léčení, musel oznámit v písemném sdělení, jinak zaplatil pokutu. Stejnou zaplatil i zaměstnavatel, který služku propustil a nezařídil její přijetí

³⁰⁴ ANONYM. Zájmy služebných děvčat. *Ženský list*, roč.?, č. 33, s. 5 – 6.

³⁰⁵ ANONYM. Hlídky služebných dívek. *Ženský list*, roč. 22, č. 51, 1913, s. 5.

³⁰⁶ *Řád čelední*, §21 - §22, s. 8 – 9; VANKA, August, §22 – §23, s. 27, resp. 53 – 54.

³⁰⁷ *Řád čelední*, §20, s. 8; VANKA, August, §21, s. 28, resp. 53.

³⁰⁸ Denní ošetřování obnášelo v roce 1872 pro 1. třídu 2 zl., pro 2. třídu 1 zl. a konečně pro 3. třídu 39 kr. pro domácí obyvatelstvo a 62 kr. pro cizince.

³⁰⁹ V roce 1872 činily měsíční náklady za ošetřování 10 zl. a 92 kr.

do nemocnice.³¹⁰ Byla-li služka pro nemoc propuštěna, bylo nutné ji hned úředně odhlásit z místa služby, aby zaměstnávající nemuseli platit veškeré léčebné výlohy.

Jestliže zaměstnavateli chyběly finanční prostředky, potřeboval potvrzení podepsané farářem a otcem chudých.³¹¹ Potom za léčbu zaplatila domovská obec. Bezplatnou lékařskou pomoc měl poskytnout městský okresní lékař. Když se ale zaměstnávající rodina o ošetření své pomocnice nepostarala, a to v zákonné lhůtě, byla stíhána podle trestního zákoníku.³¹²

Zvýšenou pozornost měli také zaměstnavatelé věnovat tomu, s kým se služka stýká, protože 90% z nich si na vycházkách a pochůzkách našlo partnera. Vysoké procento důvěřivých děvčat každoročně plnilo městské nemocnice kvůli léčení pohlavních chorob, získaných od svých „vážných známostí“. Většina dívek ani o nemoci nevěděla: *„Byl jsem volán k děvčeti služebnému, které stěžovalo si na bolesti v krku a nemožnost polykání. „Snad má nějakou angínu“, zápal v krku, soudila dobromyslná paní. Když jsem děvče vyšetřil, seznal jsem, že běží o mokvavé pláty sliznice ústní, jazyka i hltanu – o stykem tak přenosnou druhotnou příjici (syfilis), o níž děvče služební nevědělo a jež pak naprosto se dokázala i jinak. A děvče to s chorobou v ústech a krku skoro čtrnáct dní trávilo v domácnosti, v níž byly děti, s nimiž do styku přišla a se mazlila, v domácnosti, kde dopoledne napila se třeba ze sklenice, do níž k obědu přinesla pivo pro členy rodiny...“*³¹³

³¹⁰ Pokuta obnášela 2 zl.

³¹¹ Otec chudých – byl volen obyvatelstvem příslušného panství, zajišťoval organizaci chudinské péče, pracoval jako pomocník faráře a vydával vysvědčení o chudobě. Roku 1803 byli „otcové chudých“ prohlášeni po dobu výkonu funkce za veřejné činitele.

³¹² VANKA, August, s. 28 – 31.

³¹³ ZUNA, Otakar. Domácí lékař: Hygiena služebných děvčat IV. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 4, 1909 – 1910, s. 97.

8 Podpora služebných

Nezáviděníhodné postavení služebných se dostalo do centra pozornosti moderních filantropů i kritiků společnosti. Sociální „zranitelnost“ venkovských děvčat zajímala dobročinné organizace, ženské spolky i některé městské rady, protože bylo nutné odstranit příčiny prostituce, kriminality a marginalizace výchovně zanedbané ženské mládeže vůbec.

8.1 Záštitá pracujících dívků

Roku 1893 vystoupila v Měšťanské besedě Marie Červinková-Riegrová³¹⁴ s referátem *Záštitá pracujících dívků a ženy*. V něm tato známá zastánkyně žen upozornila pražské dámy na mravní a fyzické osamocení mladých služek, které do městských rodin přicházely z venkova. Řeč zahájila úvahou nad proměnou doby, která s sebou přinesla nové problémy, žádající řešení. V minulosti se žena věnovala pouze své rodině, ale v této době měla část svého času věnovat i ochraně pracujících dívek a péči o jejich hospodyňské vzdělání, protože se stále objevovaly stížnosti na nespolehlivost a nemravnost služebných. Marie Červinková-Riegrová prohlásila, že společnost má takové služebnictvo, jaké si sama vychová a které se tak následně stává zrcadlem vyšších vrstev. Dříve bylo v domácnosti více práce, hospodyně pomáhala služce s úklidem a díky tomu se mezi nimi vytvořilo pevnější pouto. Výchova dívků se pokládala za křesťanskou povinnost rodiny, služka se s ní dokonce stravovala u jednoho stolu. Ale důvěrný vztah se postupně změnil v obchodní poměr v duchu hesla: „já platím, ty pracuj!“ Takže děvče, které se cítilo k rodině připoutáno, začalo nově pociťovat solidaritu se sobě rovnými a vnímat rozdíl mezi sociálními třídami. A když prostá dívka viděla kolem sebe bezstarostný život, zatoužila po něm, což mohlo vést k mravnímu pádu.

V zahraničí, ve Švýcarsku, Německu i Anglii, ženské organizace problém vnímaly a zakládaly dobročinné instituce, útulny a školy pro praktickou výuku služebných. Marie Červinková-Riegrová se však obávala o osud českých dívek, které v životě nebyly dál než v sousedním městě a náhle byly omámeny jízdou po železnici a dojmy z velkoměsta. S důvěrou vyšly vstříc první osobě s přívětivým vystupováním.³¹⁵ V Praze patřily k neohroženějším tovární dělnice, domácí švadleny a pradleny, posluhovačky, prodavačky a

³¹⁴ Marie Červinková-Riegrová (1854 – 1895) – česká spisovatelka, vnučka Františka Palackého, dcera Františka Ladislava Riegra a Marie Riegrové-Palacké. Byla to první česká žena-historička, libretistka Dvořákových oper, překladatelka operního libreta Čajkovského *Evžena Oněgina*, sama hudebně mimořádně nadaná, „múza“ riegrovského salonu, pokračovatelka filantropických snah své matky a bojovnice za práva padlých dívek.

³¹⁵ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. *Záštitá pracujících dívků a ženy: přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové dne 15. března 1893 v Měšťanské besedě v Praze*. Praha: Záštitá, 1893, s. 1 – 17.

samozřejmě služby. První spolek, pečující v Praze o dívky ve služebném postavení, byl německý *Mägdeheim*, který vedl útulnu a zaopatřoval místa nezaměstnaným služkám německé národnosti. Podobné služby poskytovaly církevní spolky *Dcery božské lásky* a *Milosrdné sestry*.³¹⁶ Společnost *Dcer božské lásky* působila v Rakousku od roku 1868 a měla trojí úkol: vychovávat sirotky a opuštěné dívky, opatřovat službu práci hledajícím dívkám a ubytovat ty, které nemohly pracovat ze zdravotních důvodů.³¹⁷

Jejich činnost byla záslužná, ale nedostačující vzhledem k neustávajícímu přílivu venkovské mládeže. Tímto problémem se zabývaly sociální komise pražské obce i obcí sousedních, které spolupracovaly se zástupci *Domoviny*³¹⁸ a *Ústředního spolku českých žen*,³¹⁹ aby zvýšily počet útulen. Dívky přicházející z venkova hledaly totiž levné noclehy v soukromých bytech a hospodách. Mohlo se stát, že se večer opozdily venku a byly sebrány policií jako poběhlice, strávily noc na strážnici a poté byly poslány šupem³²⁰ do domovské obce, což mohlo znamenat celoživotní hanbu. Paní Riegrová proto navrhla založit *Záštitu*: „*Myslím, že by především bylo třeba poskytnouti ochranný útulek dívkám do města přicházejícím, zaopatřiti jim práci, sledovati dále osud mladé, pracující dívky okem pečlivé lásky, přátelskou pomocí a dohledem osobním, míti na paměti, aby vzdělání dcer našeho lidu se rozšířilo na praktické obory domácího hospodářství, a chrániti ženy a dívky před bídou nejzoufalejší zaopatřením práce.*“³²¹ Členky *Spolku sv. Ludmily*³²² a *Amerického klubu dam*³²³ tak založily spolek *Záštitu*, jehož cílem byla ochrana a ubytování venkovských dívek. Roku 1893 otevřel spolek „útulnu“ pro dívky v bývalé průmyslové škole v Platněřské ulici

³¹⁶ Dcery božské lásky sídlily v Ječné ulici a Milosrdné sestry na Smíchově.

³¹⁷ V letech 1873 – 1881 poskytly Dcery božské lásky každoročně útočiště asi 44 dívkám ve Vídni a 93 mimo Vídeň; kromě toho bylo v pracovnách spolku zaměstnáno 1000 děvčat a 1500 služek získalo azyl a zaopatření. Pražský ústav v Ječné ulici přechovával průměrně 30 – 40 dívek.

³¹⁸ Domovina („spolek pro záchranu hynoucích žen a dívek“) byl český spolek, který se zaměřil na záchranu dívek a mladých žen, jež propadly v Praze prostituci. Spolek existoval v letech 1886 – 1911 a spolupracovala s ním i Charlotta Masaryková.

³¹⁹ Ústřední spolek českých žen byl založen na prvním sjezdu československých žen v roce 1897. Charakterizoval pojetí emancipace jako humanistické hnutí s ohledem na sociální spravedlnost, stejná práva pro ženy a muže v oblasti vzdělání, politiky a společenských povinností. Tiskovým orgánem sdružení se stal časopis „Ženský svět“.

³²⁰ Proti lidem bez příjmů, kteří se toulali nebo hledali práci mimo svou domovskou obec, byl namířen zákon č. 88/1871 ř. z., o postrku, který je umožňoval „postrkem“ či „šupem“ vykázat zpět do domovské obce.

³²¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. *Záštitu pracující dívky a ženy: přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové dne 15. března 1893 v Měšťanské besedě v Praze*. Praha: Záštitu, 1893, s. 24.

³²² Spolek sv. Ludmily byl založen v roce 1851 a v jeho čele stála hraběnka Kristina Schönbornová. Spolek hmotně podporoval nemajetné ženy, vdovy a rodiny, které neměly v Praze domovské právo. Pro chudé dívky organizoval kurzy šití, malby na sklo a porcelán.

³²³ Americký klub dam vznikl v roce 1865 z iniciativy Vojty Náprstka, jenž se chtěl s českými ženami podělit o poznatky, zážitky a dojmy ze svého pobytu v Americe. V domě „U Halánků“ pořádal kromě osvětových přednášek i praktické lekce pro moderní hospodyně. Zájem byl značný, členství v klubu patřilo k dobrému tónu tehdejší české vlastenecké společnosti a k jeho členkám náležela většina ženské populace významných českých rodin.

na Starém Městě. *Záštit*a se zároveň stala jakýmsi prvním dívčím internátem v Praze. Ze začátku využívala v prostorách zapůjčených městskou radou ložnici pro služebné, kuchyni, jídelnu a pokoj pro správkyňu útulny. Od roku 1893 poskytovala ubytování ženám bez ohledu na sociální postavení a její návštěvnost den ode dne stoupala. Již za prvních 14 dní – v říjnu – zde přenocovalo 72 dívek, v listopadu jejich počet stoupl na 366 (průměrně 12 denně) a do března dalšího roku jich bylo 1 445. Služebných zde bydlelo v prvním roce 84, ve druhém 107, v dalším 165 a roku 1896 jich bylo 171, ovšem některé se vracely vícekrát.

Chovanky se musely podrobit přísnému domácímu řádu. Za přístřeší odváděly mírný poplatek, ale pobyt si mohly také odpracovat ve spolkové prádelně. Zcela chudým byl nocleh poskytován bezplatně. Do *Záštit*y vstupovaly i osiřelé pražské dívky, cizinky či studující nezámožné venkovanky. Většinou navštěvovaly školu *Ženského výrobního spolku českého* nebo kuchařskou školu spolku *Domácnost*, učitelský ústav, měšťanské, obchodní i pokračovací školy. Při vzrůstající poptávce o přijetí však nemohlo být z kapacitních důvodů všem dívkám vyhověno.

Přes veškeré zdražování v hlavním městě setrval spolek při nepatrném poplatku 30 K na měsíc, k tomu se platily ještě 2 K zápisného a 10 K režijního příspěvku na celý rok. Počátkem 20. století otevřel spolek vlastní večerní hospodyňskou školu.³²⁴ V roce 1895 byla také zřízena zvláštní „hostinská síň“ pro mimopražské ženy a dívky, které se po dobu své návštěvy chtěly vyhnout pobytu v hostinci.³²⁵ Bohužel roku 1895 byla budova *Záštit*y demolována, proto ji městská rada přestěhovala do bývalých kasáren v Lazaretské ulici a později do účelové zřízené budovy v Hradební ulici, kde se postupně rozšiřovala a mohla tak poskytnout kromě vzdušné ložnice s ústředním topením pro 150 dívek i světlé pracovny a moderní umývárny. Vedle bytů pro chovanky bylo vybaveno i sedm hostinských pokojů pro ženy a mládež z venkova.³²⁶ Internátní ubytování se *Záštit*a snažila nabídnout všem dívkám, ale jejich sociální postavení se odrazilo v poskytovaných službách. Chovanky, platící vyšší nájem, obývaly lépe zařízené pokoje, v ložnici jich bylo méně a měly privilegium stolovat s ředitelkou *Záštit*y. Budovu využívaly i studentky prvního dívčího gymnázia Minerva: *Šli jsme do třetího patra, do velké ložnice pro 30 chovaneček. V každém patře byly dvě takové ložnice, pak menší pro 12 chovaneček (ty platily 30 zlatých) a jedly v přízemí s ředitelkou, úplně*

³²⁴ Vyučování se poskytovalo zdarma, ale všechny dívky musely odvést 10 kr. poplatek na nákup pokrmů, v jejichž úpravě se cvičily a které byly podávány při společné večeři.

³²⁵ ROSICKÁ, Marie. *Záštit*a chudých dívek pracujících. *Ženské listy*, roč. 26, č. 2, únor 1898, s. 26 – 29.

³²⁶ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 20, 1907 – 1908, s. 471.

něco jiného než my. Také tu byla koupelna, ale za koupel se muselo zaplatit. Ve čtvrtém patře bydlely služky a na půdě jsme měly uloženy kufry.“³²⁷

Po dobu svého trvání se spolek nedovolával pomoci veřejnosti, nepořádal sbírky ani slavnosti, ale snažil se zabezpečit chod prostřednictvím placené ženské práce. Ve školním roce 1908/1909 však *Záštita* nemohla poskytovat bezplatná místa ani slevy, aby zlepšila své finanční poměry.³²⁸

8.2 Útulna na Moravě

Péče o služby a žákyně z nemajetných rodin se na Moravě ujal spolek *Vesna*,³²⁹ který dosud působil v oblasti dívčího školství. Snahy o opatření míst absolventkám pokračovací školy vyvíjel z počátku pod záštitou Matice školské, Dobročinného komitétu či vlastních institucí. Z iniciativy jednatelky Elišky Machové³³⁰ otevřel v roce 1888 vlastní kancelář v Brně a z této tzv. poptavárny postupně vznikla *Ženská útulna*, určená především pro služebné.³³¹

Útulna začínala skromně s dvěma pokoji a kuchyní, které si od roku 1899 pronajala na Klášterním náměstí. Jedna místnost byla vyhrazena sirotkům, ve zbylých prostorách se nacházela poptavárna po pracovních místech a noclehárna pro služby. Jak informoval tisk, k náplni služeb této *Útulny ženské* patřila také veřejná knihovna s čítárnou, výuka pro budoucí chůvy, kuchařky a domácí služby i možnost přenocování žen a dívek z venkova. Na podporu útulny byly od veřejnosti získávány finanční prostředky, brněnské Národní divadlo např. uspořádalo představení opery *Dalibor*. Radnice ale považovala stabilnější vedení. Proto roku 1900 rozhodla valná hromada o založení spolku *Moravská ústřední útulna ženská*. Eliška Machová vypracovala osnovy a jednatelkou byla zvolena představitelka ženského hnutí Marie Steyskalová,³³² která v roce 1901 vedení útulny převzala.

³²⁷ Vzpomínka Marie Hrnčířové-Marklové na ubytování v Záštitě v letech 1908 – 1914, in: SMĚŘIČKOVÁ, Helena (ed.). *První české dívčí gymnázium: sborník k 100. výročí založení [1890 - 1990]*. Praha: Ústřední ústav pro vzdělávání pedagogických pracovníků: Minerva, 1990, s. 57 – 58.

³²⁸ ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 20, 1907 – 1908, s. 471.

³²⁹ *Vesna* byla založena v roce 1870 jako pěvecký spolek, brzy se však přeměnila v ženskou vzdělávací jednotu (1872), v roce 1888 fungovala jako Ženský vzdělávací a výrobní spolek.

³³⁰ Eliška Machová (1858 – 1926) působila jako učitelka. Do spolku *Vesna* ji v roce 1882 přivedl zájem o prosazení vzdělávání žen. Stala se jednatelkou *Vesny*, zřídila českou dívčí pokračovací školu a snažila se zlepšit existenční podmínky pracujících žen. Po roce 1908 se věnovala organizační práci v ženském hnutí v Praze. Po celý život byla literárně činná a své myšlenky vyjadřovala v dobovém tisku.

³³¹ KALINOVÁ, Alena. *Dcerám českým: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870 – 1920*. 1. vyd. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007, s. 19.

³³² Marie Steyskalová (1862 – 1928) se vyučila švadlenou, ale pracovala jako učitelka v Uherském Brodě, kde se postarala o zřízení večerních kurzů ručních prací, pořádala besedy, pěstovala lidové zvyky a tance, organizovala výstavy. Kvůli zdravotním problémům se posléze usadila v Brně, kde ji oslovila E. Machová s nabídkou práce

Velkorysé plány však narážely na permanentní nedostatek finančních prostředků.³³³ Spolek tedy pořádal dobročinné akce, sbírky a prodeje ručních výrobků, další zdroj příjmů plynul z půjčování národních krojů a obchodování s pamětními cyrilometodějskými mincemi. První subvenci ze zemských prostředků získal roku 1901, což umožnilo rozšířit jeho činnost. Kromě poptavárny, která zajišťovala pracovní místa, knihovny a noclehárny pro služky, zde nově otevřeli denní útulek a stravovnu pro děti, hřiště na zahradě, kolébárnu pro nemluvňata, rozběhly se další denní, večerní a prázdninové kurzy, na objednávku se peklo, pralo a žehlilo do cizích domácností a ještě v roce 1901 byl otevřen nový penzionát v Měšťanské ulici.³³⁴ Byl určen především služkám a ženám navštěvujícím kurzy pořádané Vesnou. Útulna také roku 1903 vyvěsila se svolením drah na větších stanicích plakáty, aby děvčata hledající službu věděla, kam se obrátit. Obeslala i obecní úřady a každý měsíc vydávala letáčky, seznamující veřejnost s činností útulny.

Po požáru roku 1906 se zařízení přestěhovalo do třípatrového domu ve Falkensteinerově ulici a polepšilo si o dvoranu s jevištěm pro divadelní a taneční představení, hudební pokoj pro výuku hry na nástroje, dámské noclehárny a dětské pokoje pro sirotky, dílny na šití, žehlírnu, penzionátní pokoje a byt kurzistek. Od roku 1907 byla činnost obohacena o kurzy pro opatrovnice dětí a posluhovačky. Úspěch vykázal již rok 1906, kdy útulnu využilo 735 služek (část stravného uhradily prací v prádelně a úklidem) a 829 domácností se zde přihlásilo o pomocnici.³³⁵ Potíže nastaly ve chvíli, kdy útulna poslala na žádost některé ze svých mecenášek do služby děvče, které se neosvědčilo. Taková dívka mohla útulnu poškodit u veřejného mínění i sponzorů.

8.3 Spolek pro blaho služebných v Praze

Nejstarší dobročinnou organizací pro služky byl *Spolek pro blaho služebných v Praze* z roku 1844. Přihlášky nových členů i mecenášů se přijímaly v úředních místnostech na Karlově náměstí v domě „U Maternů“. Podle stanov z roku 1868 měl spolek vést pražské sloužící k mravnosti a zbožnosti, oddanosti a pracovitosti. Toho chtěl dosáhnout uznáním a

v ženské útulně. Ve funkci ředitelky Ženské útulny se zaměřila na péči o sirotky a opuštěné děti, snažila se zajišťovat jejich výchovu, vzdělání a materiální zabezpečení při jejich vstupu do života.

³³³ Do začátků byla použita skromná částka 61 zl.

³³⁴ KALINOVÁ, Alena. K sociální úloze brněnských ženských spolků (Vesna a Moravská ústřední útulna ženská do roku 1920). In: *Folia ethnographica 41, Scientia sociales XCII*, 2007, s. 69 – 81.

³³⁵ ANONYM. Útulna ženská v Brně. *Šťastný domov*, roč. 3, č. 10, 1906 – 1907, s. 225 – 226.

odměnami za věrné služby, zřízením ústavu pro vyhledávání služeb a útočiště pro dívky hledající službu, nakonec i zajištěním osob neschopných další služby.³³⁶

První odměnou byla pochvala a obdržely ji dívky po nepřetržité tříleté službě. Udělovala se veřejně se slavnostním předáním pochvalného lístku. Pokud permanentní služba trvala šest let, obdržela služka veřejnou pochvalu s certifikátem zaručujícím nárok na peněžitou prémii, kterou získala za další čtyři roky služby. Po deseti letech oddanosti zaměstnavateli získala spořitelní vklad s úroky včetně čestného vysvědčení od spolku. Peněžitá odměna se znovu navýšila po patnácti letech služby. Pokud si sloužící odměnu nakonec nezasloužila, byl certifikát prohlášen za neplatný a vklad připadl pokladně spolku. Při zvláštních příležitostech jako byla výjimečná obětavost nebo záchrana života se vyznamenání udělovalo bez ohledu na odsloužená léta.

Poprvé spolek udělil odměny v roce 1859. Do roku 1871 obdaroval 40 mužů a 267 žen, tedy 307 sloužících částkou 6 345 zl.³³⁷ Pro srovnání, v roce 1905 bylo odměněno 125 služebných částkou 1 914 K, 73 čestným vysvědčením, 27 obdrželo stříbrné medaile a 17 bronzové.³³⁸ Sto služebných bylo spolkem vyznamenáno roku 1923 v Praze na Staroměstské radnici za služby v délce 10 – 50 let u jednoho zaměstnavatele.³³⁹

Nevýhodou systému bylo, že čas služby bylo nutné strávit u jedné, popř. spřízněné rodiny v Praze. Pokud byla služba přerušena ze závažných důvodů, např. úmrtí, byl čas přerušeni i dříve odsloužená léta započítána do služby následující.

V obecním domě na staroměstském Malém náměstí poskytoval od roku 1871 spolkový *Ústav pro zaopatřování služeb* útočiště služebným, pokud se prokázaly vysvědčením o mravnosti, odváděly mírný poplatek a plnily zadané práce.

Spolek pro blaho služebných se staral o sloužící, kteří pro pokročilý věk nebo nemoc nemohli povolání vykonávat. Nárok na zaopatření měli pouze ti, co odsloužili bez stížností alespoň dvacet let. Vysloužili sluhové tehdy dožívali ve veřejném ústavu nebo u spolehlivých osob, finanční prostředky poskytovala pokladna spolku.³⁴⁰

O osudy služebných se zajímaly také ženské spolky, filantropické organizace i obce v rámci chudinské péče. Podporu služkám v tísní poskytovala ze svého fondu *Jednota pracovnic v domácnosti*, založená čs. národní demokracií. Vedla i vlastní zprostředkovatelnu

³³⁶ ANONYM. *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechtným lidumilům*. Praha: Spolek pro blaho služebných; V komisi Dr. Grégra a Ferd. Dattla, 1871, s. 24 - 29

³³⁷ ANONYM. *Starejte se o své služebné!*, s. 25.

³³⁸ ANONYM. *Ze ženského světa. Šťastný domov*, roč. 1, č. 6, 1905, s. 135.

³³⁹ ANONYM. *Ze ženského světa. Šťastný domov*, roč. 18, č. 1, 1923, s. 12.

³⁴⁰ VANKA, August, s. 44 – 46.

práce ve Vodičkově ulici a útulnu pro praceneschopné ženy.³⁴¹ Také hlavní město udržovalo na Starém Městě pražském v Radniční ulici útulnu. V roce 1905 se zde poskytovalo ženám hledajícím službu zaopatření za denní příplatek 30 hal. Za těchto podmínek sem docházely i služby v době prázdninové nepřítomnosti zaměstnavatelů.³⁴²

Na problémy moravských sloužících poukazoval *Odborný spolek sloužících* se sídlem v Brně založený roku 1910. Jeho cílem bylo udělování podpory v nezaměstnanosti a ve stáří, usilování o zlepšení pracovních podmínek, zakládání nocleháren pro ženy bez služby, zprostředkování práce a řešení problémů týkajících se právní ochrany, protože služební nepodléhaly řádným soudům, ale policii, což minimalizovalo úspěšnost ve sporech. Mimoto spolek dbal na další vzdělávání svých přispívajících členek prostřednictvím přednášek, vydáváním tiskopisů a zakládáním knihoven. Členy³⁴³ se mohly stát všechny osoby podléhající čelednímu řádu, přesto již roku 1925 byla instituce vymazána ze spolkového katastru, protože pro pokles počtu služebných po první světové válce nevyvíjela žádnou činnost.³⁴⁴

³⁴¹ ANONYM. *Ze ženského světa. Šťastný domov*, roč. 17, č. 11, 1922, s. 213.

³⁴² ANONYM. *Ze ženského světa. Šťastný domov*, roč. 1, č. 21, 1905, s. 496.

³⁴³ Členové platili 50 hal. měsíčně nebo 11 hal. týdně.

³⁴⁴ MACHKOVÁ-PRAJZOVÁ, Nad'a. Služka. Příklad Marie Stejskalové. In: *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno: Centrum demokracie a kultury, 2008, s. 260 – 261.

9 Životní osudy služebných

Popsat vztahy mezi zaměstnavateli a jejich služkami není snadné, s výjimkou Marie Stejskalové a Antonie Šálkové, jimž jsem věnovala převážnou část této kapitoly, se žádná autobiografie služebné nedochovala. O personálu v domě rodičů se zmiňuje ve svých pamětech Marie Strettiová a kusé útržky vzpomínek na sloužící děvčata se objevily i v korespondenci Boženy Němcové.³⁴⁵ Aby bylo možné udělat si obrázek o fungování společné domácnosti, tedy členů rodiny a jejich pomocnice, a různorodých vztahů, panujících mezi nimi, nabízím nejprve pohled do nitra dvou rodin očima zaměstnavatelů a poté do dalších, tentokrát prostřednictvím pamětí několika služebných.

9.1 Služebné z pohledu zaměstnavatele (příklad Marie Strettiové a Boženy Němcové)

V případě Marie Strettiové, která zpětně popisuje dobu svého mládí a služebnictvo v jednotlivých domácnostech vlastní rodiny, se jedná o svědectví dítěte. Výpovědní hodnota Mariiných zápisků nemůže být zcela objektivní, protože se jedná pouze o fragmenty vzpomínek, které jsou zkreslené dlouhou dobou mezi skutečností a vlastní písemnou výpovědí. Jsou však zajímavým pohledem na služebné dívky očima dítěte. Vzpomínky jsou veskrze pozitivní, Strettiová se nezmiňuje o ničem, co by kazilo charakter služby či laskavý přístup rodiny k personálu. Je otázkou, zda se problémy se služebnictvem řešily mimo doslech dětí nebo se u těchto zaměstnavatelů skutečně nevyskytovaly.

Marie Strettiová si se služkami z domácnosti své babičky v Praze spojovala vzpomínky na šťastné dětství. Pamatovala především služebnou Pepičku, která pracovala v kuchyni. Přišla asi půl roku před Mariiným narozením a po sedmnácti letech služby se provdala. Strettiová ji popisuje jako hřmotnou, vysokou, s tmavýma, živýma očima, vždy veselou a pokaždé naladěnou na dovádění s dětmi, např. když malou Marii téměř spící odnášela s úsměvem od večere do postele. Před sv. Josefem, kdy slavila svátek, se dokonce bílila kuchyň, pekla bábovka a na návštěvu přišly příbuzné a přítelkyně z jejího rodiště.³⁴⁶

³⁴⁵ Božena Němcová (1820 – 1862) - česká spisovatelka, jedna ze zakladatelů moderní české prózy, autorka venkovských povídek a pohádkových sbírek. Roku 1837 se provdala za Josefa Němce, který pracoval jako komisař finanční stráže. Jejich manželství nebylo šťastné a Němcová se společně se čtyřmi dětmi přestěhovala do Prahy, kde okamžitě navázala styky s literárně činnými vlastenci. Živila se praním, úklidem a příležitostným psaním, často žila na dluh.

³⁴⁶ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 2. vyd. Praha: Topičova edice, 1940, s. 54 – 55.

Vzpomínala také na silnou služebnou Karolinu, která každou středu dopoledne přiváděla na návštěvu slepého hejtmana Schmida. Když starý pán nemohl do schodů, vynesla ho v náručí. V kuchyni u Pepičky potom malá Marie naslouchala jejich veselým příběhům.³⁴⁷ Když se rodina přestěhovala do Kostelce, zaměstnala v kuchyni služku Fany. Byla zřejmě organizačně schopná, po sedmi letech si vzala hrobníka a po jeho smrti sama vedla správu hřbitova. Po narození Mariiny sestry Jarmily dostala dítě na starost dvacetiletá chůva Frantina, původem ze zapadlé vesničky, kde sloužila za směšně nízkou mzdu u sedláka. Nevycházela z údivu nad vším, co v domácnosti viděla: „*V kuchyni se smáli jejím naivním otázkám... Zdálo se jí u nás vše jako v pohádce; ptávala se, je-li vše ze zlata a slonové kosti.*“³⁴⁸ Frantina však byla bystrá a průvodkyní novým světem se jí stala právě malá Marie. U rodiny zůstala až do své svatby. V tomto prostředí byla tedy služebná nepostradatelnou součástí domácnosti i členem rodiny, dívky opouštěly službu jen z důvodu sňatku.

Příklad Boženy Němcové je poněkud jiný. Spisovatelka odhaluje svůj pohled na služebnictvo z pozice zaměstnavatelky ve vlastní korespondenci. Vyjadřuje aktuální emoce, beznaděj při shánění peněz na výplatu zaměstnankyni, reflektuje rodinné hádky i napjaté vztahy s personálem. Její výpověď je objektivnější, protože se nejedná o vzpomínky, ale o přímé svědectví. Poukazuje na to, že pracovní poměr mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem nebyl nikterak jednoduchý a přinášel s sebou řadu těžkostí. Domácnost Boženy Němcové se bez služby neobešla, ale potýkala se s finančními problémy a vnitřními rozpory mezi jednotlivými členy rodiny. Služebná musela snášet jejich příkazy, měnící se nálady a zvyknout si i na nevyplacení mzdy v daném termínu, což s sebou přinášelo životní obtíže. Časté hádky mezi oběma stranami nebyly ojedinělé, nýbrž na denním pořádku.

V této nelehké pozici se ocitla i Marie Votová, pracující v rodině Boženy Němcové v letech 1850 – 1856. Se spisovatelkou se seznámila v Nymburce, odkud služebná pocházela. Svě zaměstnavatelce sloužila s velkou oddaností, až na neshody s jejím manželem Josefem Němcem kvůli nevyplacené mzdě. „*Co se Marie týče, je s Vámi těžká věc, když jste už do sebe zahryznutý. Až přijdu domů, bude vše dobře, neboť nebudu od nikoho klepy poslouchat ani žaloby, já bych zase první dni zlostí se roznemohla.*“³⁴⁹ píše Němcová svému muži. Hádky mezi ním a služebnou zřejmě vycházely z přání, aby se domácnosti zdarma ujala

³⁴⁷ Tamtéž, s. 83 – 84.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 265.

³⁴⁹ B. N. Josefu Němcovi, 18. 10. 1855; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 191.

jeho jediná dcera Theodora, pro kterou však spisovatelka naplánovala dráhu učitelky.³⁵⁰ Když se služka Marie chtěla roku 1856 vdát za zahradnického učně Pilce a v březnu dala výpověď, musela nedoplatek mzdy ve výši 30 zl. vymáhat soudně. Po ostré kritice Josefa Němce se obrátila na jeho manželku, která se snažila sehnat peníze: „*Byla jsem u Kounicové (Eleonory Kounicové, již autorka věnovala Babičku) a ona mi dala 15 f.,³⁵¹ tak jsem mohla Marii na ten první termín polovic dát a že máme na živobytí přes svátky. Pak nevím, kde si ty peníze vypůjčím, to víš, že je činže, uhlí, mlíkařka a co víc...*“³⁵² Celý dluh se jí podařilo uhradit až v září. Zdá se však, že i ona ztratila s bývalou služebnou trpělivost. Synovi Karlovi píše: „*Milý Karle, mám velkou starost s penězi, táta potřebuje na cestu a ještě je nemám pohromadě, a k tomu mi ještě přišla Marie s druhým termínem; nechtěla-li jsem mít ostudu, musela jsem jí dát poslední groš, to mě strhlo, 35 f. není maličkost; ale nyní jsme kvit a já jsem také ráda – Ten Pilc je blázen, že se nechá od ní tak za nos vodit, ona s ním hraje jako kočka s myší.*“³⁵³ Ani později na ni nevzpomínala spisovatelka v dobrém: „*O Pilcovi jsem dlouho neslyšela, beztohože mu Marie zakázala k nám chodit, to je mrcha, a on je hloupě do ní zamilován.*“³⁵⁴

I přes špatné zkušenosti a neustálé finanční problémy Němcovi služebnou potřebovali. Od dubna do října 1856 u nich pracovala Marie Klasná, která čekala nemanželské dítě. Dcerku porodila v domě zaměstnavatelky³⁵⁵ a Němcová jí byla za kmotru. V srpnu oznámila synovi smutnou zprávu: „*Marjánka je ještě u nás; Boženka jí umřela; půjde ale záhy do Děčína sloužit.*“³⁵⁶ Poté nastoupila u Němcových dvacetiletá Marie Langhammrová z Domažlic, na kterou si opět zaměstnavatelka stěžuje v dopise synovi: „*Služku mám hroznou troubu a nevím, jestli se s ní budu dlouho zlobit.*“³⁵⁷

³⁵⁰ ÚLEHLA, Vladimír. *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*. 1. vyd. Jičín: Knihovna Václava Čtvrtka, 2007.

³⁵¹ 15 florinů. V letech 1753 – 1857 platila tzv. konvenční měna, kdy 1 florin = 60 kr.; 3 kr. = 1 groš. V letech 1857 – 1892 byl po měnové reformě 1 florin za 100 kr. Od roku 1892 se přešlo na korunovou měnu, 1 K = 100 haléřů.

³⁵² B. N. Karlu Němcovi, 10. 5. 1856; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 227.

³⁵³ B. N. Karlu Němcovi, 23. 9. 1856; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 284.

³⁵⁴ B. N. Karlu Němcovi, 4. 11. 1856; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 301.

³⁵⁵ Patrně se nechtěla uchýlit do porodnice na Horním Novém Městě pražském, dnešní porodnice U Apolináře, protože porod v porodnici byl v této době obvyklý jen pro chudé či svobodné ženy. Pokud tam rodily zadarmo, byly povinny buď kojit další děti, nebo odvést jinou práci.

³⁵⁶ B. N. Karlu Němcovi, 28. 8. 1856; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 267.

³⁵⁷ B. N. Karlu Němcovi, 4. 11. 1856; ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004, s. 301.

V této rodině byly vztahy zaměstnavatelů a služebných rozporuplné, dívky si zřejmě důvěru musely zasloužit vysokou obětavostí, ale soucit s lidmi v bezvýchodné situaci určitě nechyběl, vždyť přijali neprovdanou ženu ve vysokém stupni těhotenství. Uvedené příklady mohou být podkladem pro generalizaci, podobně služba zřejmě probíhala i v jiných rodinách.

9.2 Marie Stejskalová

Marie Stejskalová pracovala dlouhá léta v rodině hudebního skladatele Leoše Janáčka. Deníkové záznamy si vedla v kuchařské knize a modrém sešitku pod názvem *Paměti a Kronika mého života*, jejichž originály se nezachovaly. Na jejich podkladě byla s odstupem několika desetiletí diktována Marii Trkanové kniha s titulem *U Janáčků*,³⁵⁸ která nebyla původně zamýšlena jako próza autobiografická, ale jako vzpomínka na Leoše Janáčka³⁵⁹ a jeho rodinu. Kniha není přímým svědectvím služebné, protože její soukromé zápisky byly editovány osobou Marie Trkanové. Do jaké míry autorka život služky v rodině Leoše Janáčka idealizuje a do jaké míry se jedná o skutečnou výpověď a prožitky Marie Stejskalové není z knihy úplně patrné. Přesto se jedná o velmi důležitý pramen osobní povahy, který obsahuje cenné informace o každodenním životě služebné v české domácnosti.

Marie Stejskalová se narodila roku 1873 v Jamné u Jihlavy jako druhorozené z pěti dětí Josefa a Kateřiny Stejskalových. Rodiče vedli hostinec a kupectví, ale kvůli zhoršování materiálních podmínek v důsledku opakovaných vloupání se rodina přestěhovala do Brna, kde si otec pronajal hostinec. Otec, který děti vedl k četbě, vzdělávání se a vlastenectví, zemřel v roce 1883 na zápal plic. Matka se provdala znovu za nevzdělaného truhláře Petrana, s nímž měla dalších pět dětí. Tím došlo k poklesu životní úrovně rodiny, nedostatek se projevil zejména v ošacení.

Marie vychodila obecnou školu a chtěla nastoupit na měšťanku, aby mohla pokračovat v dalším studiu a stát se učitelkou. Pro nedostatek peněz však musela ve čtrnácti letech nastoupit jako učednice do závodu v Křenové, kde se šilo bílé prádlo. K šití projevila vlohy, ale vadil jí jednotvárný pracovní rytmus, a tak po dvou letech prosila maminku, aby jí umožnila nastoupit do dívčí pokračovací školy Vesna. Její přání splnil až starší bratr Hubert, jenž si po absolvování gymnázia sám vydělával a mohl zaplatit školné. Marie se zde učila ve školním roce 1889/1890 a toto období považovala za jedno z nejkrásnějších v životě.

³⁵⁸ TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčků*. 2. vyd. Praha: Panton, 1964. 171 s.

³⁵⁹ Leoš Janáček (1854 – 1928) byl světově uznávaný český hudební skladatel klasické hudby. V roce 1881 se oženil se svojí šestnáctiletou žákyní, dcerou ředitele brněnského pedagogia Emiliana Schulze, Zdenkou Schulzovou (1865 – 1938). Za rok se jim narodila dcera Olga (1882 – 1903).

Pak se opět živila šitím košil v Křenové a týdně dostávala tři zlatky, které posílala domů. V roce 1894 se v jejich domě objevila matčina známá se zprávou, že Janáčkoví hledají služebnou. Marie se jejím prostřednictvím nechala Janáčkovým představit a po prázdninách roku 1894 nastoupila. Bylo jí 21 let.

O práci služebné zřejmě usilovala hned z několika důvodů. Nejpodstatnějším z nich byl pravděpodobně vyšší výdělek spojený se stravováním a ubytováním. V tak početné rodině, z jaké pocházela, se musela dělit nejen o těžce vydělané peníze, ale uskromnit se také v jídle a nárocích na ošacení. Za takových podmínek se služba jevila jako nejlepší východisko. Marie se při pohovoru do zaměstnání mohla pochlubit jistou kvalifikací z brněnské Vesny, odstěhovat se a ulevit domácímu rozpočtu. K vyššímu platu získala zdarma stravu i ubytování a zároveň postoupila na společenském žebříčku. Služba u Janáčků představovala prestižní záležitost, slibovala zajištění základních životních podmínek, sociální kontakty i našetření úspor. Marie Stejskalová je dokladem toho, že pro dívky z chudých poměrů byla služba vyhledávaným a perspektivním zaměstnáním.

Leoš Janáček bydlel s rodinou na Klášterním náměstí v Brně ve druhém patře pavlačového domu, kam se z mlýnského náhonu táhli potkani. Služebné z jednotlivých bytů každý den zametaly schody, pavlač i chodbu. „*Nebyla tam koupelna, ba pro celý ten velký dům nebyla dlouho ani prádelna. V každém patře jen jeden vodovod na chodbě, společný pro všechny nájemníky, právě tak klozet. Z toho jediného vodovodu jsem nosila všechnu vodu na vaření, mytí, praní a koupání do kuchyně, špinavou jsem zase v putnách vynášela ven. Také spížírnu jsme měli až na chodbě vedle dveří do bytu. Tam stávala i vana na koupání.*“³⁶⁰ Z předsíně vedly dveře do pokoje Janáčkovy dcery Olgy, do kuchyně a do jídelny, která byla centrem bytu. Z ní se vcházelo do skladatelovy pracovny a do salónu. Protože v celém domě chyběla elektřina i plyn, topilo se kachlovými kamny.

Svědectví Marie Stejskalové obsahuje jedinečný popis celodenní práce služebné. Stereotypní pracovní rytmus pravděpodobně zažívala celá řada dalších dívek. Vybočení z každodenních zaběhnutých aktivit přinášely jen svátky, návštěvy, období prázdnin nebo velkých úklidů.

Do práce byla nová služebná zapojena již v den nástupu a její povinnosti se s monotónní pravidelností denně opakovaly. Vstávala v pět hodin ráno, na šestou chystala snídani – většinou kávu se smetanou, buchty nebo domácí pečivo, pro Olgu makový rohlík. V době snídani musela rychle uklidit nepořádek ve skladatelově pracovně. Před osmou odcházela Olga do školy a paní na trh, Marie uklízela zbytek bytu, což obnášelo vytírání

³⁶⁰ TRKANOVÁ, Marie, s. 21.

podlah, klepání koberců na dvoře, v zimě nošení dřeva a zatápění ve třech pokojích a kuchyni. Když na ni přišla řada, musela stihnout setřít i schody na chodbě.

S úklidem byla hotová kolem desáté hodiny, kdy se vracívala zaměstnavatelka z nákupu a společně připravovaly oběd. Paní dělala maso, služka moučnick a přílohy. Skoro každý den vařily hovězí polévku a dušené hovězí. Dámy k němu měly nejraději zeleninu, skladatel omáčky, zvláště koprovou a pažitkovou. Vařila se i zvěřina, zejména daňčí, pekly tvarohové koláče i závin, palačinky a koblihy. Ve svátky, např. 3. července, kdy měl Leoš Janáček narozeniny, byla k obědu husa se zelím, jako dezert se podával dort a cukroví. Oběd končil černou kávou, kterou servírovala služebná. Po obědě myla s paní nádobí a odpoledne se společně věnovaly zašívání šatů a ručním pracím.

Ve čtvrtek si dala Marie na úklidu víc záležet a myla i okna, protože na tento den připadal u Janáčků „žurfix“, pravidelné setkávání měšťanských žen. K svačině se podávala káva s bábovkou a v létě zmrzlina. Cukroví služebná nepekla, kupovalo se u Tomanů v Měšťanské ulici. I v neděli vstávala Marie brzy, protože v půl deváté začínala v klášteře studentská mše a do té doby musel být hotový úklid i sváteční oblékání. Po mši chodívali Janáčkoví na procházku a služka se vracela domů namáčet prádlo, které se pralo v pondělí. Oběd se v neděli nevařil, chystala ho matka Zdenky Janáčkové, paní Schulzová. Po procházce a večeři šla služebná hned spát.

K prádlu, které představovalo nesmírně namáhavou práci,³⁶¹ bylo nutné vstát už v půl jedné ráno, aby do deseti hodin dopoledne byla kuchyň volná na pondělní vaření. Zatímco Marie uklízela kuchyň, věšela milostpaní prádlo. Mnoho času zabralo žehlení: *„Na dámském a ložním prádle, na zástěrkách a záclonách bylo plno vyšívaných volánků, ty se musely do hladka vyžehlit a potom ještě zvlnit, jak se říkalo ‚nakulmovat‘. Nejvíce toho bývalo před velkými svátky; to se praly všechny pokrývky, výšivky a záclony, chodila jsem je máchat do řeky za naším domem, aby byly pěkně jasné.“*³⁶²

Od počátku prosince se peklo až sedmnáct druhů cukroví. Skoro všechno se rozdalo dětem známých, studentům Leoše Janáčka, brněnské útulně, koledníkům a návštěvám. O prázdninách odjížděli Janáčkoví na Hukvaldy, služebná zamkla byt a odjela ke strýci Jakobovi Stejskalovi do Matějova u Žďáru nad Sázavou. Vracela se však dřív, aby připravila byt na návrat rodiny. Podobně jako jiným služebným, nebylo zřejmě ani Marii dovoleno obývat byt v nepřítomnosti rodiny. Zatímco pro mnoho dívek představoval odjezd

³⁶¹ Viz kapitola 6.4 Každodenní povinnosti, s 64 - 65.

³⁶² TRKANOVÁ, Marie, s. 36.

zaměstnavatele nečekaný problém,³⁶³ měla Marie tu výhodu, že se mohla uchýlit k příbuzným.

Plat dostávala měsíčně, šest zlatých, a poloviční příspěvek na důchod,³⁶⁴ druhou polovinu si platila sama. Oproti šití košil si ve službě vydělala dvojnásobnou mzdu. Celá řada dalších dívek se tak „vysokým“ výdělkem rozhodně chlubit nemohla. Zejména na venkově se musela spokojit s pouhou polovinou toho, co dostávala Marie.³⁶⁵ Ani na stravu si služebná u Janáčků nemohla stěžovat. Jedla stejně jako její zaměstnavatelé, dokonce u společného stolu.³⁶⁶ Měla nárok na snídani, obědvala s rodinou, a přestože na večeři dostávala dva zlaté měsíčně, paní Janáčková jí dávala v kuchyni na talíř dřív, než se neslo ostatním do jídelny, a nalila sklenici piva. Její ubytování nepředstavovalo žádnou výjimku oproti ostatním sloužícím.³⁶⁷ Spala v kuchyni, kde stála pouze kredenc, stůl, dvě stoličky a postel. Zde si po příchodu uložila věci z domova a šaty pověsila do skříně v předsíni: *„Tenkrát žádnému staviteli ani nenapadlo, že by při velkém bytě měl být pokojik pro služku; každá musela být ráda, když spala aspoň v teplé kuchyni.“*³⁶⁸ Janáčkovi jí vyšli vstříc, i pokud šlo o osobní volno, a to každou neděli odpoledne mezi druhou a šestou hodinou, kdy chodila na hřbitov k otcovu hrobu, potom na návštěvu ke známým nebo s přítelkyní na procházku do Obřan. Podobně jako mnoho dalších služek neměla volno celý den, jak nařizoval čelední řád, ale jen čtyři hodiny, které věnovala odpočinku, rodině a přátelům. V českých zemích bývalo zvykem poskytovat volno jen na pár hodin v neděli, avšak některé dívky s ním nemohly počítat vůbec.³⁶⁹

Přes optimální podmínky služby si Marie do noci přivydělávala vyšíváním, petrolej do lampičky si kupovala z vlastních peněz. Raději obětovala několik hodin spánku, aby našetřila peníze navíc a mohla vypomoci sourozencům, které potkal smutnější osud. Snažila se přispět bratru Karlovi v učitelském ústavu poté, co otčím promrhal dědictví po tatínkovi, bratr Hubert byl na vojně a její sestra s matkou zemřely. Ani Janáčkovi neměli peněz nazbyt. Podporovali české podniky, přispívali na vlastenecké sbírky, kupovali noty i knihy a pomáhali chudým.

Vzájemné vztahy byly oboustranně vstřícné, Leoše Janáčka si Marie naklonila, když mu sama od sebe nalakovala černé sváteční boty a našila košile do zásoby. Rozverný Janáček ji

³⁶³ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 61.

³⁶⁴ Bohužel není uvedeno, zda služebná příspěvek ukládala do spořitelny, spolkové pokladny či jiné instituce.

³⁶⁵ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 60.

³⁶⁶ Srov. kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 61.

³⁶⁷ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 62 – 63.

³⁶⁸ TRKANOVÁ, Marie, s. 22.

³⁶⁹ Viz kapitola 6.2 Požadavky na chování, s. 58.

familiárně oslovoval Mářo. Když měla svátek, dostala od něj a jeho manželky praktický dárek, většinou zástěru do kuchyně. Jejich dcera ji podarovala dopisním papírem. Tyto dárky byly pro služebnictvo zcela typické.³⁷⁰ Olgu měla Marie nejradši, říkala jí „ona“ a „slečí“, sama obdržela přezdívku „fěfka“.³⁷¹ Povídal si spolu ráno v kuchyni, odpoledne sedávaly v Olžině pokoji u ručních prací a veřejně hrály loutkové divadlo na dobročinných akcích Vesny. Olga ale trpěla srdeční vadou, kloubním revmatismem, dokonce prodělala tyfus. Na smrtelném loži³⁷² odkázala Marii brilantové náušnice, ale služebná tak drahý dárek nepřijala, nechala se obdarovat modlitební knížkou, zlatými hodinkami s řetízkem a černou látkou na šaty, což svědčí o skutečně přátelském vztahu mezi oběma ženami, tak velkorysé dary služebné většinou nedostávaly. Navíc dojatá Marie slíbila umírající jednadvacetileté Olze, že její matku nikdy neopustí.

Po dvaceti letech Mariiny služby se rodina přestěhovala do malého domku u varhanické školy. Služebná se před samotným stěhováním hlásila o pohodlnou kuchyň, přes kterou by nechodili cizí návštěvníci. Počítalo se pro ni i s pokojíčkem za kuchyní, který byl do té doby běžný jen v západoevropských měšťanských domech. Do českých zemí se tato novinka šířila jen zvolna a představovala neobyčejný nadstandard. Jen velmi málo služebných dívek se mohlo pochlubit vlastní ložnicí a dostatkem soukromí.³⁷³ Bohužel se ukázalo, že je v novém pokoji vlhko, a tak se vrátila do kuchyně. V domě již byla zavedena koupelna a elektřina, nikoliv plyn, takže Marie vařila na kachlovém sporáku a petrolejovém vařiči. Prádlo prala (patrně na valše) ve varhanické škole, kde byla velká půda na věšení prádla. Z tamějšího sklepa nosila uhlí, v podjezdu klepala koberce. U Janáčků přečkala i první světovou válku, kdy se rodina omezila jen na nejnnutnější potřeby.

V neděli 12. srpna 1928 Leoš Janáček zemřel na zápal plic. Marie se snažila podporovat jeho ženu Zdenku, která se sama starala o pohřeb a pět let se soudila o manželovu pozůstalost. Po vyřízení těchto nezbytností uložila služce na spořitelní knížku peníze na zajištění ve stáří, obstarala jí čestné uznání za věrné služby a obdarovala drahými dárky. A přestože Marie Stejskalová trpěla na bolestivé otoky a ploché nohy, její zaměstnavatelka ji i přes naléhání známých nepropustila, navštívila s ní lékaře, objednala masérku a po dobu nemoci vykonávala její práce sama. Nemoc většinou pro služku představovala nejistotu, strach ze ztráty zaměstnání, z nečekaných výdajů na léčení a následné těžkosti při shánění nového

³⁷⁰ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 60.

³⁷¹ V brněnském žargonu „fěfka“ asi jako potřeštěná holka, patrně z křestního jména Jenovefa. Mužský protějšek je „hések“.

³⁷² Olga Janáčková zemřela 26. února 1903 ve věku nedožitých jednadvaceti let. Druhorozený syn Leoše Janáčka a jeho ženy Zdenky, Vladimír (1888 – 1890), zemřel již ve dvou a půl letech na spálu.

³⁷³ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 62.

místa.³⁷⁴ Osud služebné, která se stala takřka právoplatným členem rodiny a spolehlivou pomocnicí, však Zdence Janáčkové nebyl lhostejný. Za dlouhá léta, která Marie prožila bok po boku své zaměstnavatelky, se mezi nimi vyvinulo na dobu 20. století nečekané pouto,³⁷⁵ jež s sebou přinášelo i obavy o blízkého člověka. Jejich oboustranné přátelství skončilo Zdenčinou smrtí 17. února 1938. Marie se poté přestěhovala do Brna. Od svých devadesáti let bydlela v tamějším domově důchodců v Králově poli, kde 2. června 1968 zemřela.

Tento příklad služebné nepotvrzuje zavedené pravidlo o službě jako o přechodném zaměstnání před sňatkem: „*Jiný život než u nich (u Janáčků) jsem si nedovedla představit a myslím, že oni, hlavně milostpaní, by si byli taky těžko zvykali na někoho jiného než na mne. Všechny mé kamarádky se povdávaly, mne to nelákalo,*“³⁷⁶ vzpomínala Marie. Ve službě setrvala 44 let do svých pětadesátin, její vzpomínky jsou nostalgické a zapadají do staromilské představy o věrných služebných. Pozitivně hodnotila přístup „milostpaní“, vzorné zaměstnavatelky Zdenky Janáčkové, která se ke služebné chovala jako k pomocnici a přítelkyni. Zvláště ocenila rozdělení domácích prací mezi ně, zřejmě to nebylo zvykem. Celkové vyznění diktovaných vzpomínek je oslavné jak ve vztahu k rodině Janáčkových, tak k službě samotné, což by v jiném prostředí bylo v rozporu s obecným názorem „panstva“ na služebnictvo. Autorka Marie Trkanová představuje hrdinku knihy jako „*představitelku vymírajícího stavu dlouholetých, rodině zaměstnavatelů cele oddaných služek.*“³⁷⁷

9.3 Antonie Šálková

Další zápisky služebné zůstaly zachovány díky tomu, že vycházely v denním tisku pod názvem *Z deníku služky*. Jejich autorka popisuje stinné stránky života především venkovského služebnictva a své zážitky ze svých mnohých služeb vidí pohledem levicově zaměřeného člověka. Její zkušenosti byly uveřejňovány na pokračování v *Besídce Rudého práva* od roku 1927. Ke svým zápiskům, které evidentně vznikly na politickou objednávku, dodává: „*Dějový obsah, o němž v deníku jde, prožila jsem z části sama a zčásti má kamarádka, překrásné děvče, zemřelá Tereza Špačková, o jejíž přízeň se ucházel sám starý kníže Rohan. Děj deníku, na němž jsem pracovala sama, odehrával se v letech 1884 – 1894.*“³⁷⁸ Jedná se tedy o kompilaci dvou osudů „služebného děvčete“, které v příběhu vystupuje jako Žofie.

³⁷⁴ Viz kapitola 7.4 Příčiny konfliktů, s. 78 – 79.

³⁷⁵ Srov. kapitola 7 Soužití, s. 69 – 79.

³⁷⁶ TRKANOVÁ, Marie, s. 65.

³⁷⁷ Tamtéž, s. 11.

³⁷⁸ ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: Lidová knihovna, 1952, s. 6.

Antonie – Žofie se narodila v roce 1870 v Předboří jako jedenácté dítě kovářského mistra. Otec nemohl potomky uživit, a tak již od deseti let chodili pracovat na velkostatky knížete Rohana. Za celodenní dřinu zde muži dostávali 30 kr., děti pouze 16 kr., což bylo i na venkovské poměry žalostně málo. Ženy pravděpodobně dostávaly okolo 20 – 30 kr., přesto se mnozí statkáři domnívali, že mohou náklady na mzdy ještě snížit a najímali levnou pracovní sílu ze zahraničí.³⁷⁹ Do školy se chodilo jen v zimě. Hned po absolvování povinné školní docházky nastoupila Žofie do zaměstnání jako služka: „*Těžce jsem nesla měšťáckou nadutost a pohrdání služebným děvčetem, které při neustálé práci, trvajícím do noci, dřevo za dva až čtyři zlaté měsíčně bez nároku na jediný den volna.*“³⁸⁰ Ve srovnání s předchozí podkapitolou si Žofie vydělala jen asi polovinu toho, co Marie Stejskalová v rodině Leoše Janáčka. To je dokladem toho, že se na venkově počítalo pro služky s nižší mzdou a mnoho z nich proto raději odcházelo za prací do měst.³⁸¹

Deník začíná 10. ledna neuvedeného roku, kdy Žofie využila nejtypičtější formu vyhledání práce³⁸² a prostřednictvím dohazovačky Vančurové přijala místo služebné v hotelu: *Slečna Máry a slečna Fíny vedou hotel a střídají služebné. Platí málo. Práci nešetří, ale jsou velmi šetrné v slušném jednání s personálem. Na nás koukají spatra.*“³⁸³ Hlavním zájmem zaměstnavatelek bylo najít ženicha a ve vztazích k personálu se odrážely jejich nálady podle toho, jak byly úspěšné. Pro dosažení tohoto cíle zneužily i jméno své nové zvědavé služky, která v následující ukázce poodhalila i nedostatek svého charakteru: „*Já utírám po skleníku prach a jako apač zkouším šuplata, nejsou-li zamčena. Náhoda mi přála. Druhé šuple je nezamčené a dopis s mojí adresou navrchu. Stálo v něm: jsem obchodník s drahokamy, jezdím po lázních. Vaši nabídku přijímám,‘ atd. Již to mám: slečna Máry se chce vdávat a hledá ženicha pod mým jménem.*“³⁸⁴ Práce u nich byla namáhavá a náročná na čas. O půlnoci, kdy se hosté rozešli, drhly služky podlahy. Z nedostatku spánku i jídla nakonec Žofie podala v prosinci téhož roku výpověď.

Nové zaměstnání našla u tety, své kmotry, která žila s manželem na statku. Nechala se zlákat hlavně příslibem dědictví, protože nemocná teta jí nabídla v závěti podíl. Početná statkářská rodina se ale dívala na chudou čeleď, ke které teď – i když příbuzná – Žofie patřila, svrchu. Takže s ostatními čeledíny mlátila ve stodole slámu na stroji, čistila obilí a nosila plevy na půdu, na poli sbírala kameny, sušila a svázela seno, dojila krávy, nosila vodu, prala

³⁷⁹ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 60.

³⁸⁰ ŠÁLKOVÁ, Antonie, s. 7.

³⁸¹ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 60.

³⁸² Viz kapitola 5.1 Doporučení, inzerce, dohazovačství, s. 50.

³⁸³ ŠÁLKOVÁ, Antonie, s. 11.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 16 – 17.

hromady prádla, vařila a pekla několik chodů pro rodinu sedláka, zatímco se ona a ostatní personál museli často spokojit s neomaštěnými šklubánky, polévkou z nedovařených krup, suchým chlebem či špinavým sýrem. Zkažené potraviny či nedostatek jídla byly typickým rysem venkovské služby. Sedlák raději nechával vařit pro služebnictvo zvláště z nekvalitních surovin, aby nezatížil domácí rozpočet.³⁸⁵ Když kmotra těžce onemocněla, Žofie jí uklízela a starala se o ni. Statkářka však svůj vděk dala najevo jen podstrčeným hrnkem kávy. Udřená děvečka odešla ze statku v srpnu. Kmotra jí odkázala jen obnošenou šerku.³⁸⁶ Jak je vidno, nebývalo vzájemné soužití s rodinou zaměstnavatele vždy ideální jako v případě Marie Stejskalové. I přesto, že se jednalo o blízké či vzdálené příbuzné, nemohlo služebnictvo ve svém postavení počítat s nějakými výsadami. Většinou bylo využíváno pro tvrdou práci a s projevy soucitu se setkalo jen ojediněle.³⁸⁷

Dalším chleboďárcem se stal starší statkář a majitel obchodu s potravinami, který se choval ke služkám až příliš mile, atmosféru narušovaly i vyhrocené rodinné vztahy. Žofie každý den čistila řadu bot, pomáhala s přípravou jídla a nosila prodavačkám svačinu. Stále obtěžování zaměstnavatelem nakonec snesla jen kuchařka Rézi, která potřebovala peníze pro milého na vojně.

Nové místo se našlo přičiněním dohazovačky Maňáskové, jejíž líčení o lepším zaměstnání rozhodně neodpovídalo realitě, jak tomu většinou bývalo:³⁸⁸ „*Zase taková všehochuť: restaurace, kavárna a ještě k tomu pole a luka. Pro služku to znamená ve 4 hodiny ráno vstávat a v 9 hodin i později jít spat. Platy jsou zde nízké a mnozí z personálu jsou odkázáni na spropitné.*“³⁸⁹ Zatímco dohazovačka slíbila, že bude jen vařit kávu, stála Žofie celý den s kolegyní Pepkou u nádobí. Starší služka Terežka měla na starosti úklid, byla ale často nemocná, proto jí stále hrozila výpověď.³⁹⁰ Spalo se na seníku, při chladném počasí se dívky stěhovaly do prádelny. Milostpaní od nich požadovala zbožnost, v rámci charity prodávaly upravené zbytky jídla chudíně.

Žofiina přítelkyně, kuchařka Karla, jí našla další místo u svého zaměstnavatele advokáta Políbala, od něhož prý služby odcházely jen z důvodu sňatku. Kromě kuchařky zde pracovala ještě služebná Francka, při praní navíc pomáhala domovnice. Žofie si konečně chválila stravu i slušné jednání a dokonce se těšila na sňatek, protože Karla i Francka si našly

³⁸⁵ Viz kapitola 6.3 Mzda, strava, oděv, ubytování, s. 61.

³⁸⁶ Šerka – z nevalchovaných tkanin (zvaných šerka, mezulán, aj.) se šily na celém území Čech a Moravy především ženské sukně, na Chodsku mužské kabáty.

³⁸⁷ Viz kapitola 7 Soužití, s. 69 – 79.

³⁸⁸ Viz kapitola 5.1 Doporučení, inzerce, dohazovačství, s. 50.

³⁸⁹ ŠÁLKOVÁ, Antonie, s. 68 – 69.

³⁹⁰ Viz kapitola 7.4 Příčiny konfliktů, s. 78 – 79.

vážnou známost. Zaměstnavatel však zemřel a vdova neměla z čeho žít. Všechny tři dívky raději službu opustily, Francka bez ženicha, zato těhotná.

Další zaměstnání se našlo v rozvětvené rodině bohatého lékaře Haledy, který si pro obsluhu příbuzných v domácnosti vydržoval tři služebné. O personál se staral alespoň tak, že v den svých narozenin poskytl všem lepší večeři a piva i čaje, co kdo vypil. Žofie se starala o lékařovu duševně nemocnou manželku. Kvůli práci v chladu se ale nastydla, dostala revma, a protože se zaměstnavatel obával nečekaných výloh na ošetření,³⁹¹ poslal ji ke svému známému, velkopekaři Nečasovi. Zde se její nemoc zhoršila, protože byla nucena prát ve studené vodě, a raději se rozhodla odejít do nemocnice na léčení.

Zde se seznámila s vdovou Kalištovou, která jí dohodila místo u faráře Kühnela. Tady pomáhala hlavně kuchařce, ale také mlátila žito, dojila, drhla pokoje a sem tam musela snášet obtěžování kněze, který přijel na výpomoc. Sexuální naléhání bylo častým a těžko řešitelným problémem. Některé dívky si milostný nátlak nechaly líbit, jiné raději zaměstnání brzy opustily.³⁹² Žofie už za necelé dva měsíce šla pracovat k sedlákovi Schenoldovi.

Čeled' na statku se musela dělit o nádobí s domácími zvířaty: „*Honzín, Vašek a pasák Gusta, obě Anky a já, pak dvě kozy, rodina psi, rodina kočičí a spousta slepic jíme ze společných hrnců a mis. Je pravda, že bych lhala, kdybych neřekla, že přednost máme my a potom teprve postoupíme místa ostatní menažerii. Někdy se také najedí napřed kozy. Z dlouhé chvíle chodí často do kuchyně dělat visitu. Prohlédnou hrnce, okousají chléb, a je-li na prkně pečivo, třeba syrové, stahají je dolů a celé oslintají.*“³⁹³ Statkářka dokonce stavěla po jídle nádobí na zem a nedovolila je omýt, dokud je psi neolízali. Přestože čeled' dřela celý den na poli a ve stáji, k jídlu dostávala jen zbytky: „*Koláče ležely ve spíži, až ztvrdly a zplesnivěly. Dnes nám jich mladá selka přinesla vrchovatou ošatku k snídani. Koláče nebyly k jídlu, ani kladivem je nebylo možno roztlouci. Vypili jsme kávu čistou a koláče vhodili do pomejů. V deset hodin jsme šli vázat obilí; na konto plesnivých koláčů nedala nám mladá selka k svačině žádný chléb.*“³⁹⁴ Jedna děvečka proto selce ukradla tvaroh, aby se alespoň trochu najedli. Přes uvedené problémy Žofie zůstala dva roky, než odešla do zámecké kuchyně.

Nové kuchtičce dohodila místo kamarádka. Brzy se jí začal dvořit zdejší učitel, mladý bezdětný vdovec. K případnému sňatku se ale Žofie stavěla skepticky. Domnívala se, že hledat štěstí v manželství je stejně nejisté jako hledat štěstí ve službě. Po celou dobu své aktivní služby sháněla dobré zaměstnavatele, ale nenašla je. Nakonec nabídku k sňatku přijala

³⁹¹ Viz kapitola 7.4 Příčiny konfliktů, s. 78 – 79.

³⁹² Viz kapitola 7.3 Sexuální obtěžování, s. 73 – 76.

³⁹³ ŠÁLKOVÁ, Antonie, s. 145 – 146.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 174.

a deník uzavřela slovy: „*Od tohoto cikánského života jsem osvobozena. Za to budu mému dobrému manželů, který dostal svému slibu, do smrti vděčna. A tento deník, do něhož po dobu mých služeb při zdánlivém humoru spadlo bez pláče mnoho mých slz, si uchovám na památku.*“³⁹⁵

Zápisky Antonie Šálkové, na rozdíl od pozitivní Marie Stejskalové, vynášejí na povrch nevýhody služby, především na venkově. Dokládají také vysokou mobilitu služebných – změna míst probíhala v průměru jednou za půl roku. Tato služebná se ale vymyká svému stavu tím, že sňatek je pro ni svobodnou volbou, a ne únikem ze služby. Rozdíl mezi Marií Stejskalovou a Antonií Šálkovou proto není jen v sociálním původu a ve vztahu ke vzdělání, ale i v hierarchii hodnot.

Autorka knihy se skutečně provdala, za dělníka a známého socialistu, který těžko hledal zaměstnání. Rodinu tedy živila sama z platu pradeny a žehlíčky. Za první světové války vedla deputaci žen a dětí ke starostovi, aby žádaly o chléb, který již týden nedostaly ke koupi, a skončila ve vězení. Po válce byla zvolena do obecního zastupitelstva, v roce 1921 vstoupila do komunistické strany. Psala kritické články do novin a ženských časopisů, roznášela agitační tisk. Po druhé světové válce získala funkci předsedkyně komunistické stranické organizace, ale pro pokročilý věk se jí zřekla.

Její životní příběh se pravděpodobně stal jednou z předloh pro literární postavu *Anny proletářky* Ivana Olbrachta. Kniha *Z deníku služky* byla zjevně psána na „levicovou“ objednávku, a to v době, kdy už Šálková byla aktivní komunistkou. Je zde výrazná autostylizace, otázkou ovšem zůstává, zda autorka takto uvažovala už v době služby. Redakce knihy, která vyšla v roce 1952, shrnuje zápisky Antonie takto: „*Takový je tedy zhruba život Antonie Šálkové, služebného děvčete, které dovedlo najít správnou cestu z beznadějného postavení služby.*“³⁹⁶ Tou cestou se v době komunistické diktatury samozřejmě nemyslí vidina sňatku, kde čeká ženu pouze nová povinnost v domácnosti, ale cesta „uvědomění“, tzn. obvinění zaměstnavatelů a majitelů podniků a statků, a to na platformě tehdy moderní komunistické strany.

Uvedené příklady nemohou poskytnout ucelený obraz ze života služky, nedovolují ani vyvozovat obecné závěry. Jsou pouze sondou do jejich světa, poskytující řadu informací, poznatků, představ a mohou být námětem k dalšímu zamyšlení nad rozličnými osudy žen a dívek ve službě.

³⁹⁵ Tamtéž, s. 195.

³⁹⁶ Tamtéž, s. 8 – 9.

9.4 Jana Kolomazníková (orální historie)

Svoji práci zakončuji nesmírně cenným příspěvkem, jenž je dokladem toho, že ani za první republiky se v postavení ženského domácího služebnictva téměř nic nezměnilo. Jedná se o osobní vzpomínku Elišky Bisové na maminku Janu Kolomazníkovou, jejíž životní osud jsem zařadila na závěr práce, protože dokonale potvrzuje a shrnuje předchozí závěry o tomto zaměstnání.

Vyprávění jsem se pokusila zpracovat s použitím orální historie.³⁹⁷ Rozhovor probíhal formou dialogu, který jsem nahrávala na diktafon a rozepsala do souvislého textu s citáty paní Elišky Bisové. Setkání proběhlo začátkem listopadu 2012 v Turnově, kde v současné době narátorka žije. Paní Eliška Bisová, s níž jsem si povídala, se narodila v roce 1943, absolvovala Filozofickou fakultu UK a do svého důchodu se živila jako středoškolská profesorka.

Její mamince však osud takové vzdělání a pracovní uplatnění nedopřál. Byla nucena žít se všelijak, především však jako dělnice a služebná, později se jako mnoho dalších vdaných žen starala o rodinnou domácnost. Jana, křtěná Johanna, se narodila roku 1920 chudé prodavačce německého původu a bývalému důstojníkovi československé armády. Podobně jako mnoho dalších služebných tedy pocházela z nezámožných živnostenských a dělnických vrstev. Matka po svatbě přijímala zakázky jako domácí švadlena majetnějších rodin v Turnově, které osobně navštěvovala, a pracovala také jako dělnice v místní továrně.

Ke sňatku však došlo pozdě, protože „*babička nesehnala včas peníze na kauci a utajované těhotenství zavinilo mnoho maminčiných zdravotních potíží*“, ³⁹⁸ vzpomíná Eliška Bisová na důsledky přetrvávajících společenských představ o nesezdaném soužití a nemanželských dětech. „*Brzy po svatbě zemřel dědeček (Janin otec) na tuberkulózu, což mu babička nemohla zapomenout. Nemoc před ní zatajil.*“ ³⁹⁹ Po novém sňatku babičky se rodina rozrostla o další čtyři děti, které v době hospodářské krize rodiče jen těžko živili. Janin nevlastní český otec byl vyučený tesař a pracoval v truhlářské dílně turnovské provazárny. ⁴⁰⁰ Plat dělníka a domácí švadleny však pro tak početné potomstvo nestačil, jedno z dětí zemřelo.

³⁹⁷ Orální historie – kvalitativně výzkumná metoda ve společenských vědách. V oblasti moderních soudobých dějin jsou zkoumány historické události, jejichž aktéři, účastníci a svědkové dosud žijí a mohou se k nim na základě svých zkušeností a prožitků vyjadřovat. Jedná se o obraz lidské minulosti popsany slovy.

³⁹⁸ Rozhovor s paní Mgr. Eliškou Bisovou, 8. 11. 2012, Turnov.

³⁹⁹ Tamtéž.

⁴⁰⁰ Turnovská továrna na výrobu motouzů se začala stavět v roce 1872 – akciová společnost se jmenovala „*C. k. první česká strojní továrna na motouz a provaznické výrobky - dr. Fotr, Boháček a spol.*“ V roce 1907 firmu koupil dr. Horák, který ji postupně modernizoval. Největší předválečný rozmach firma zaznamenala v letech 1933 – 1937, kdy své výrobky exportovala doslova do celého světa. Dr. Horák továrnu řídil do roku 1948, kdy byla znárodněna. V roce 1953 byla začleněna pod firmu Juta Dvůr Králové.

Na chléb se solí vzpomínala rodina s povděkem, zahnal hlad. Rodina také často měnila bydliště v rámci turnovské obce, děti byly dokonce nuceny přestěhovat se k bezdětným příbuzným. „*Tak se maminka Jana ocitla v České Lípě na výchově u německé babičky a sourozenců své matky.*“⁴⁰¹ Začala chodit do zdejší obecné školy, ale „*jeden ročník musela pro neznalost jazyka opakovat, po návratu zase slyšela od spolužáků, že je ‚vasrpolák‘, protože chybovala v češtině.*“⁴⁰²

Matka se k Janě chovala přísně, na její přání musela zanechat školy a nastoupit jako ‚fabrička‘ do turnovské továrny Josefa Bartoně.⁴⁰³ To dokládá tvrzení, že v případě, kdy budoucí služebné nemohly ve studiu pokračovat, věnovaly se řemeslu, jak uváděl ve své publikaci Josef Kafka. Také v případě Jany Kolomazníkové se ve volbě povolání jednalo o klasické rozhodnutí chudých rodičů – dívka se doma naučila šít a bez dalšího vzdělání či výučního listu byla poslána do továrny, jakmile si odbyla povinnou školní docházku v měšťanské škole. Její cesta do služby byla stejná jako u mnohých dalších děvčat – právě továrna se stala mezidobím mezi školou a službou. Veškerý výdělek ponechávala Jana rodině, ale nakonec se poprvé rozhodla osamostatnit a přijala službu v pražském hostinci s řeznictvím.⁴⁰⁴

Pro Janu Kolomazníkovou znamenala služba únik z přísného, tísnivého a chladného prostředí, kde se hledělo spíše na výdělek, než na rodinné vztahy. Povolání služebné s sebou přinášelo veškeré základní zaopatření, včetně ubytování a stravy, proto se často stávalo jasnou volbou při rozhodování o budoucím životě. Jana se odstěhovala do Prahy, osamostatnila a vymanila z područí nesmlouvavé matky. Poprvé si mohla ponechat celý výdělek a neohlížet se na někoho dalšího, využít veškerý volný čas pro sebe, seznámit se s novými lidmi a zapojit se do kulturního života, což na druhou stranu bylo vykoupeno těžkou a namáhavou dřinou v hostinci, nedostatkem spánku i zdravého jídla.

„Její vzpomínky na toto období jsou kusé, zmiňovala se hlavně o nekonečném drhnutí dřevěné podlahy, umění vařit, ale také o komoře s klobáskami a jitrnicemi, jež během

⁴⁰¹ Rozhovor s paní Mgr. Eliškou Bisovou, 8. 11. 2012, Turnov.

⁴⁰² Tamtéž.

⁴⁰³ Josef Bartoň (1887 – 1947) se narodil jako syn chalupníka a pilaře. Vyučil se zámečnickem a po první světové válce pracoval u jedné firmy v Praze jako instalatér. Na turnovském pozemku, jenž zdědil po svém otci, založil vlastní firmu. V továrně se vyráběly zahradní lehátka, lavice, stolky, židle či lavičky, ale také žehlicí prkna, žebříky, sušáky na prádlo a také pračky či ruční ždímačky a mnoho dalších. Komunistický režim původní výrobu postupně nahradil masovou produkcí spojovacího materiálu (zvláště šroubů). Takto roku 1951 vytvořený podnik se pod novým názvem „Šroubárna Turnov, n.p.“ stal jeden čas filiálkou podniku v Libčicích. V současnosti akciová společnost, už zase v soukromých rukou, navazuje od roku 1992 na zmíněnou „šroubárenskou“ výrobní náplň; Šroubárna Turnov, Zahradní 788, 511 01.

⁴⁰⁴ Bližší informace o příslušném podniku se nepodařilo zjistit.

domácích prací ,vycucla‘,“⁴⁰⁵ vypráví Eliška Bisová. „S radostí vzpomínala na zhlédnutá divadelní představení, nejraději V + W v Osvobozeném divadle.“⁴⁰⁶

Po návratu do Turnova se vše vrátilo do starých kolejí. Znovu pracovala v Bartoňově továrně, pomáhala v domácnosti rodičům a z 80 K výdělku jim 60 K odevzdávala. Na matčině lhostejném chování k dceři se vůbec nic nezměnilo. „Často říkala, že její český nevlastní tatínek na ni byl hodnější než maminka.“⁴⁰⁷

Když ze sociálních důvodů zažádala o zvýšení platu, ujistil ji pan továrník Bartoň, že podle tabulek jí víc platit nemůže. Přesto v době velké hospodářské i politické krize ve 30. letech 20. století své zaměstnance nepropouštěl. Ačkoli Janě Kolomazníkové nemohla nízká mzda stačit k podpoře celé rodiny, patřila k jedněm z mála lidí, kterým se podařilo zaměstnání udržet.

„V roce 1942 poznala na tancovačce v turnovském hotelu U Karla IV.⁴⁰⁸ mého tatínka, brali se do tří týdnů ne z velké lásky, ale dle tatínkových slov, ,aby už od nich byla pryč‘. Moje maminka byla velmi tichý a skromný člověk, teprve později jsem se dozvěděla, že si ji podnikatelé brali na předvádění výrobků a tlumočení z němčiny. Tituly z knihovny, kterou jsem po ní zdědila, jsem obdivovala, mnohé pro mě byly nové. Byl to jeden z nejinteligentnějších lidí, které jsem za život poznala,“⁴⁰⁹ uzavírá své vyprávění Eliška Bisová.

Dobu své pražské služby se Jana Kolomazníková pravděpodobně snažila z paměti vytěsnit, protože o ní téměř nemluvila, jenom v občasných hořkých poznámkách se zmínila o těžké fyzické práci vykonávané slabými děvčaty a nutném vylepšování jídelníčku na úkor zaměstnavatele. Svou roli v podřízených postaveních dělnice a služky ukončila dobrovolně svobodným rozhodnutím vstoupit do manželství se státním zaměstnancem na železnici, její zaměstnání tedy bylo typickým přechodným obdobím před založením rodiny. Služba mohla být i příležitostí k rozšíření vzdělání, v uvedeném případě díky návštěvě divadelních představení.

Manžel Rudolf Kolomazník svou rodinu řídil podle předválečného modelu – manželka neměla chodit do zaměstnání, ale starat se o rodinu, kterou živil z platu státního úředníka a z malého hospodářství u domku na vesnici, kde žili. Protože to bylo již v době 50. let

⁴⁰⁵ Rozhovor s paní Mgr. Eliškou Bisovou, 8. 11. 2012, Turnov.

⁴⁰⁶ Tamtéž.

⁴⁰⁷ Tamtéž.

⁴⁰⁸ Hotel Karel IV., Žižkova 501, 511 01 Turnov.

⁴⁰⁹ Rozhovor s paní Mgr. Eliškou Bisovou, 8. 11. 2012, Turnov.

20. století, peníze nestačily a paní Jana využívala svých předchozích zkušeností a šila doma na zakázku košile a pletla svetry. Zemřela v roce 1984 ve věku 64 let.

Její život potvrzuje, že postavení služebné bylo podmíněno sociálním původem, protože v tomto případě se jednalo o ženu velmi inteligentní a kultivovanou, jejíchž schopností využíval i majitel továrny, např. při předvádění výrobků na veletrhu v Brně. Děti v rodině byly vychovávány ke zdvořilosti, četbě a hudbě, nikdy nebyly svědky hádky nebo používání hrubých slov. Jako zajímavost na závěr uvádím, že i když paní Kolomazníková pocházela z rodiny z poloviny německé, po sňatku nikdy němčinu nepoužila ani v soukromí.

Závěr

Ve své diplomové práci jsem se snažila prozkoumat svět domácího služebnictva v časovém horizontu druhé poloviny „dlouhého“ 19. století z hlediska women's history, postavení ve společnosti, kvalifikace a přípravy na povolání, početnosti, každodenních povinností i životních útrap. Studium pramenů jsem se pokusila alespoň zčásti doplnit chybějící odbornou literaturu v české historiografii. Právě posledně jmenovaný úkol se mi nepodařilo zcela splnit, protože možnosti českých pramenů jsou omezené, především se nedostává údajů o odborné kvalifikaci služebnictva, a zahraniční literatura je téměř nedostupná.

Nicméně největší změnu zaznamenalo služebnictvo v tomto období především v oblasti zaměstnanosti podle pohlaví. Zatímco do poloviny 19. století bylo typické zaměstnat do služby muže, od poloviny století došlo k prudkému nárůstu počtu měšťanských domácností a feminizaci tohoto povolání. Dále jsem ověřila, že toto povolání vykonávaly především svobodné ženy do 25 - 30 let věku, a to proto, že službu považovaly za přechodnou etapu svého života a přípravu na budoucí roli manželky a hospodyně. Např. v Hradci Králové jich v roce 1900 pracovalo nejvíce ve věku mezi 15 – 27 lety.

Zatímco mezi hlavní zaměstnavatele služebnictva ve středověku a raném novověku patřily dvory panovníků, šlechticů a nejbohatších měšťanů, navýšily se v 19. století jejich počty na venkovských statcích sedláků a ve zkoumaném období se přelávaly do městských domácností středních vrstev. Počet služebných se navyšoval po celé Evropě, jenom v českých zemích jich bylo více než 150 000. Případová studie v Hradci Králové, kde v roce 1900 pracovalo asi 550 těchto zaměstnankyň, dosavadní výzkum českých historiků jenom potvrzuje. Mezi výdělečnými ženami byla služka ve městě nejzaměstnávanější hned po dělnicích. Po první světové válce však množství služebných prudce kleslo, zřejmě z důvodu finanční krize domácností i náhrady jejich manuální práce moderními vymoženostmi.

Zaměstnankyně této profese v naprosté většině pocházely z nižších společenských vrstev, především z venkova. A přestože některé rodiny zaměstnavatelů nabízely možnosti společenského růstu, bylo na práci v domácích službách nahlíženo jako na něco podřadného, co je zákonitě spojeno s chudobou. Z toho se odvíjelo i zacházení s personálem, v době pokročilé liberalizace mnohde připomínaly podmínky zaměstnání absolutistický středověk. Vztahy mezi zaměstnavateli a sloužícími upravoval čelední řád, který ani v tomto století radikálních průmyslových a společenských změn nebyl nikdy dostatečně novelizován a

sjednocen se zákonnými pracovními podmínkami dělníků a dalších pracovníků. Čelední řád omezoval osobní svobodu služebnictva a dával zaměstnavateli právo tělesně ho trestat. Každá služebná se musela prokázat pracovní knížkou, která platila i jako legitimační průkaz k cestám do ciziny. Po skončení služby do ní zaměstnavatel zapsal své hodnocení, které však nebyvalo příliš objektivní. Ve srovnání s dělnickými povoláními byla nestandardně řešena otázka platu, ubytování, výživy, pracovních dokumentů, obvinění z přestupku nebo zločinu, onemocnění a pojištění, které oproti ostatním po dlouhou dobu neexistovalo vůbec. Podmínky smlouvy většinou závisely na ústní dohodě stran a nebyly náležitě dodržovány.

Služebné, ač ve sledovaném období vyhledávané zaměstnankyně, se na toto povolání kromě nařízené školní docházky nijak nepřipravovaly a vycházely pouze ze zkušeností získaných ve vlastní rodině. Chtěly-li si však místo udržet, bylo od přelomu 19. a 20. století výhodné, aby se prostřednictvím dalšího vzdělání seznámily s technickým pokrokem v domácnosti. Existovaly samozřejmě i výjimky, které o žádné vzdělání neusilovaly a spokojily se s pozicí nekvalifikované pracovnice s menším platem.

Nové požadavky na výkon tohoto povolání a příprava na řízení domácnosti v době technické revoluce odstartovala zakládání odborných škol, především průmyslových a hospodyňských (dnes rodinných) i s internáty po celém území Čech a hlavně Moravy. S ohledem na časovou vytíženost domácích zaměstnankyň se zde organizovaly i večerní kurzy. Pracovní výuka pro dívky na obecných a měšťanských školách byla tedy koncem 19. století pro řízení domácnosti nedostatečná.

Nejbezpečnější cestou získání zaměstnání bylo doporučení služebné ze strany příbuzných, známých, jiné měšťanské rodiny nebo již etablované sloužící kolegyně. Nabídky služby byly také uveřejňovány dobovými deníky a ženskými časopisy. Místo se dalo sehnat také zprostředkovaně přes dohazovačky, mezi nimiž se však vyskytovaly i kuplířky nebo příživnice. Služebné mohly rovněž využít služeb soukromých nebo veřejných bezplatných zprostředkovatelen práce.

Pracovní problémy v povolání služebných rozšířily naši literaturu odbornou, a to množstvím tištěných rad v odborných příručkách, i beletrii – a nejednalo se vždy o tzv. červenou knihovnu, ale i vážnou literaturu a korespondenci českých spisovatelů. Stejným způsobem se dočkala obohacení také žurnalistika - tisk novin a časopisů, nejen odborných. Noviny levicové i pravicové zveřejňovaly rady do domácnosti, ale i příspěvky s problémy zaměstnankyň a jejich zaměstnavatelů. Bohužel žádná ze služebných nezanechala o této své životní etapě autobiografii.

Zranitelnost fyzická, duševní i morální byla v tomto povolání vyšší než jinde. Příčina tkvěla většinou v odloučení nezralé osoby od domácího zázemí a její postavení před neznámé problémy pracovní i osobní. Z neznalosti se mnohé mladé služky mohly propadnout i mezi prostitutky nebo obohatily řady svobodných matek.

Rozšíření tohoto povolání mezi dívkami zaznamenalo také ochotu společnosti řešit jejich nesnáze s hledáním zaměstnání, ubytování i obtíže mravního rázu. Marie Červinková-Riegrová proto v Praze založila spolek *Záštit*, v Brně vznikla *Moravská ústřední útulna ženská* a nejstarší dobročinnou organizací se stal *Spolek pro blaho služebných v Praze*. Počet těchto zařízení postupně vzrůstal. Jejich aktivita vycházela hlavně z křesťanské tradice, na niž jistě svou pomocí lidem bez domova navazuje i dnešní doba.

Vzhledem k tomu, jak se v současnosti často idealizuje postavení a život střední třídy v minulosti a jak se historici vyhýbají pohledu do společenských poměrů nižších vrstev před první světovou válkou, jsem se ve své diplomové práci alespoň pokusila přiblížit existenční nesnáze spojené s životem služebnictva. Přestože nemůže svým rozsahem, množstvím prozkoumaných pramenů nebo časem věnovaným studiu získaných faktů beze zbytku překlenout dlouhé období života a práce početné vrstvy obyvatelstva, může se alespoň stát výchozí studií pro další monografie. Domnívám se, že se jedná o důležité téma s dopady, které jsou stále aktuální. Proto by si tato problematika do budoucna zasloužila v české historiografii větší pozornost.

Seznam pramenů a literatury

Prameny archivní

Státní okresní archiv Hradec Králové:

- Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 1 - 175). Fascikl č. 20
- Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2654. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 176 - 358). Fascikl č. 21.
- Okresní úřad Hradec Králové. Inv. č. 2686. Sčítání lidu dle jednotlivých obcí (Hradec Králové, čp. 1 - 50). Kart. č. 1415.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 51 - 130). Kart. č. 1416.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 131 - 200). Kart. č. 1417.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 201 - 260). Kart. č. 1418.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 261 - 330). Kart. č. 1419.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 331 - 390). Kart. č. 1420.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 391 - 450). Kart. č. 1421.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 451 - 520). Kart. č. 1422.
- Okresní úřad Hradec Králové, inv. č. 2686, (čp. 521 - 577). Kart. č. 1423.

Výpověď pamětníka

Rozhovor s paní Mgr. Eliškou Bisovou, 8. 11. 2012, Turnov.

Prameny editované

- ADAM, Robert et. al. *Božena Němcová: Korespondence II, 1853 – 1856*. Praha: NLN, 2004.
- STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. 4. vyd. Praha: Topičova edice, 1940.
- ŠÁLKOVÁ, Antonie. *Z deníku služky*. Praha: Lidová knihovna, 1952.
- TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčků: podle vyprávění Marie Stejskalové*. Brno: Šimon Ryšavý, 1998.

Prameny tištěné

- ANONYM. *Starejte se o své služebné! Napomenutí službu dávajícím a šlechetným lidumilům*. Praha: Spolek pro blaho služebných; V komisi Dr. Grégra a Ferd. Dattla, 1871.

BUCHTELA, Rudolf - ŠTĚDRÝ, Bohumil. *Řád živnostenský ze dne 20. prosince 1859, č. 227 ř. z., doplněný živnostenskými novelami, k němu se vztahujícími zákony, normáliemi a rozhodnutími úřadů, nálezy nejv. správního soudu a posudky obchodní a živnostenské komory pražské. Díl I, Řád živnostenský.* 3. vyd. Praha, 1936.

ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie. *Záštitu pracujících dívků a žen: přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové dne 15. března 1893 v Měšťanské besedě v Praze.* Praha: Záštitu, 1893.

HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku.* Praha: I. L. Kober, 1874.

KAFKA, Josef. *350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek.* Praha: F. Šimáček, 1916.

KRÁSENSKÁ, Lidmila. *Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech.* Praha: Rudolf Storch, [1893].

LEPAŘ, Mojmir. *Trestní zákon ze dne 27. května 1852, číslo 117 ř. z.: S dodatky: zákonem o tisku, o robotárnách a polepšovnicích: Novým zákonem o dobytčích nemocech a moru: Podle nejnovějších změn a rozhodnutí c. k. nejvyššího kassačního soudu.* 3. vyd. Praha, 1911.

Řád čelední, vydaný dne 7. dubna 1866 pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu. 1. vyd. Praha, 1866.

VANKA, August. *Čelední řád král. hlavního města Prahy: Dle platných zákonných předpisův všesrozumitelně objasnil a vydal komisař Vanka.* 1. vyd. Praha, 1872.

Zákon o veřejnoprávním zprostředkování práce v Království českém ze dne 29. března 1903 č. 57/1903 z. z. *Zákoník zemský a Věstník vládní pro korunní zemi Českou.* Praha: C. k. místodržitelství, 1903, s. 113 – 114.

Prameny literární (krásná literatura)

KOSZTOLÁNYI, Dezsö. *Služka.* 1. vyd. Bratislava: Obzor, 1969.

MIRBEAU, Octave. *Deník komorné.* 1. vyd. Praha: Svoboda-Libertas, 1993.

SCHNELL, Robert Wolfgang. *Jak mě služka vychovala.* 1. vyd. Svoboda: Praha, 1977.

SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze.* 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934.

ŠIMÁČEK, M. A. *První služka.* 1. vyd. Praha: nákladem české grafické akc. společnosti „unie“, 1909.

Články v dobových časopisech

ANONYM. Deset přikázání paní vůči služebné. *Naše domácnost*, roč. 1, č. 37, 1928, s. 1.

ANONYM. Hlídka služebných dívek. *Ženský list*, roč. ?, č. 5, s. 4 – 5; roč. ?, č. 9, s. 4; roč. ?, č. 20, s. 5 – 6; roč. 21, č. 25, 1912 s. 5 – 6; roč. 22, č. 51, 1913, s. 5; roč. 23, č. 1, 1914, s. 5 - 6.

ANONYM. Kapitoly o služkách. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 14, 1905, s. 317 – 318; roč. 1, č. 16, 1905, s. 365; roč. 2, č. 20, 1905 – 1906, s. 462 - 463.

ANONYM. Kterak opatřiti služkám vzdělání hospodyňské? *Šťastný domov*, roč. 13, č. 11, 1916 – 1917, s. 251 – 254.

ANONYM. Nemůžeme mlčeti před zamýšlenou reformou čeledního řádu. *Ženský list*, roč. 21, č. 35, 1912, s. 1 – 2.

ANONYM. O vychování a povolání našich dívek. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 19, 1905, s. 437 - 438; roč. 1, č. 20, 1905, s. 462 - 464.

ANONYM. Služebná děvčata pro zrušení čeledního řádu. *Ženský list*, roč. 17, č. 40, 1908, s. 1 – 2.

ANONYM. Směs. *Ženské listy*, roč. 26, č. 3?, 1898, s. 50.

ANONYM. Útulna ženská v Brně. *Šťastný domov*, roč. 3, č. 10, 1906 – 1907, s. 225 – 226.

ANONYM. Vykořisťování služebných soukromými sprostředkovatelkami míst. *Ženský list*, roč. 23, č. 20, 1914, s. 2.

ANONYM. Zájmy služebných děvčat. *Ženský list*, roč.?, č. 33, s. 5 – 6.

ANONYM. Ze ženského světa. *Šťastný domov*, roč. 1, č. 21, 1905, s. 496; roč. 1, č. 6, 1905, s. 135; roč. 4, č. 16, 1907 – 1908, s. 230 – 231; roč. 4, č. 20, 1907 – 1908, s. 471; roč. 6, č. 5, 1909 – 1910, s. 130 – 131; roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 215; roč. 6, č. 18, 1909 – 1910, s. 492; roč. 17, č. 11, 1922, s. 213; roč. 18, č. 1, 1923, s. 12; roč. 18, č. 23, 1923, s. 452 – 453.

ANONYM. Zrušení celibátu žen samostatných. *Šťastný domov*, roč. 2, č. 13, 1905 – 1906, s. 342 - 343.

J. P. O zrušení čeledního řádu. *Šťastný domov*, roč. 14, č. 27, 1917 – 1919, s. 466 – 467.

MÁCHOVÁ, Karla. Žena v zemědělské práci. *Ženský list*, roč. 1, č. 8, 1901, s. 2 – 3.

POTOCKÁ, Józsa. Paní a služka. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 23, 1909 – 1910, s. 623 – 624.

ROSICKÁ, Marie. Záštitu chudých dívek pracujících. *Ženské listy*, roč. 26, č. 2, únor 1898, s. 26 – 29.

VAŠÍŘOVÁ, Marta. Deset rad pro dobrý styk hospodyně se služebnou, *Šťastný domov*, roč. 6, č. 8, 1909 – 1910, s. 204.

V---SOVÁ. Škola pro chůvy. *Šťastný domov*, roč. 4, č. 9, 1907 – 1908, s. 193 - 196.

ZUNA, Otakar. Domácí lékař: Hygiena služebných děvčat. *Šťastný domov*, roč. 6, č. 1, 1909 – 1910, s. 14 – 15; roč. 6, č. 2, 1909 – 1910, s. 42; roč. 6, č. 3, 1909 – 1910, s. 68 – 69; roč. 6, č. 4, 1909 – 1910, s. 97.

Literatura

ENGLOVÁ, Jana. Snaha o řešení problematiky nezaměstnanosti v Čechách na přelomu 19. a 20. století. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, s. 112 – 119.

ENGLOVÁ, Jana. Zprostředkovatelný práce v Praze na konci 19. a počátku 20. století. In: PEŠEK, Jiří; LEDVINKA, Václav. *Documenta Pragensia XVI*. 1. vyd. Scriptorium: Praha, 1998, s. 87 – 108.

FASORA, Lukáš. Služebný personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850 - 1910. In: *Brno v minulosti a dnes 18*. Brno: Magistrát města Brna, 2005, s. 259 - 276.

FIALOVÁ, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1996.

FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In: *Historická demografie* 26, 2002, s. 147 – 166.

FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005. Počet obyvatel a domů podle obcí a částí obcí v letech 1869-2001 podle správního rozdělení České republiky k 1. 1. 2005. 1. vyd. Praha: Český statistický úřad v Praze ve spolupráci s nakladatelstvím Daranus, 2006.

HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990.

HORSKÁ, Pavla. K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. In: *Československý časopis historický* 30, č. 5, 1983, s. 711 – 743.

HORSKÁ, Pavla. Několik poznámek k vývoji socio-profesního kódu rakouské statistiky povolání. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století* 9. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1984, s. 57.

KALINOVÁ, Alena. *Dcerám českým: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870 – 1920*. 1. vyd. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007.

KALINOVÁ, Alena. K sociální úloze brněnských ženských spolků (Vesna a Moravská ústřední útulna ženská do roku 1920). In: *Folia ethnographica* 41, *Scientia sociales XCII*, 2007, s. 69 – 84.

- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 - 1914*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009.
- LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2009.
- LENDEROVÁ, Milena. *Chytila patrola, aneb, Prostituce za Rakouska i republiky*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002.
- LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999.
- MACHAČOVÁ, Jana - MATĚJČEK, Jiří. Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování. In: *Studie k sociálním dějinám 1(8)*. Kutná Hora: CLEO, 1998, s. 121 – 304.
- MACHAČOVÁ, Jana - MATĚJČEK, Jiří. Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století. In: *Studie k sociálním dějinám 19. století. 7/1*. Opava: Slezský ústav České akademie věd, 1997, s. 117 – 122.
- MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služba v domácnosti - specifický druh námezdní práce v 19. století. In: *Historická demografie 34, č. 1, 2010, s. 73 – 80*.
- MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služka - Příklad Marie Stejskalové. In: FASORA, Lukáš; HANUŠ, Jiří; MALÍŘ, Jiří. *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno: Centrum demokracie a kultury 2008, s. 270 – 281.
- PAVLÍK, Zdeněk. Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí. In: *Demografie 1, č. 3, 1959, s. 145 – 155*.
- PERNES, Jiří. *Svět lidových novin 1893 – 1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky*. Praha, 1993.
- Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970: Počet obyvatelů a domů podle správního členění k 1. lednu 1972 a abecední přehled obcí a částí obcí v letech 1850-1970*. Praha: Federální statistický úřad, 1978. Díl 1, sv. 1.
- SMĚŘIČKOVÁ, Helena (ed.). *První české dívčí gymnázium: sborník k 100. výročí založení [1890 - 1990]*. Praha: Ústřední ústav pro vzdělávání pedagogických pracovníků: Minerva, 1990.
- ÚLEHLA, Vladimír. *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*. 1. vyd. Jičín: Knihovna Václava Čtvrťka, 2007.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za časů Františka Josefa I*. Praha: Svoboda, 1996.

Přílohy

Příloha č. 1: Formulář čelední knížky vedený ve dvou jazykových mutacích; Předtištěné rubriky čelední knížky.

Příloha č. 2: Seznam pražských koncesovaných kanceláří pro zprostředkování služeb z r. 1872.

Příloha č. 3: Poplatky za zprostředkování služby kanceláře Spolku pro blaho služebných v Praze z r. 1872.

Příloha č. 4: Výuka na odborných školách Vesny (1905 – 1910); Kurz pro domácí hospodářství na Vesnině škole (1905 – 1910).

Příloha č. 5: Titulní strana příručky Vzorná služka.

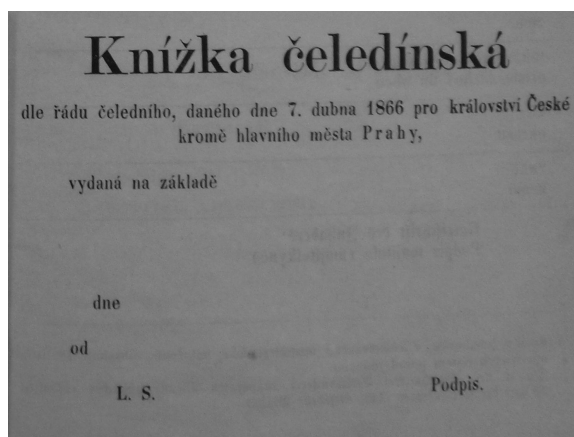
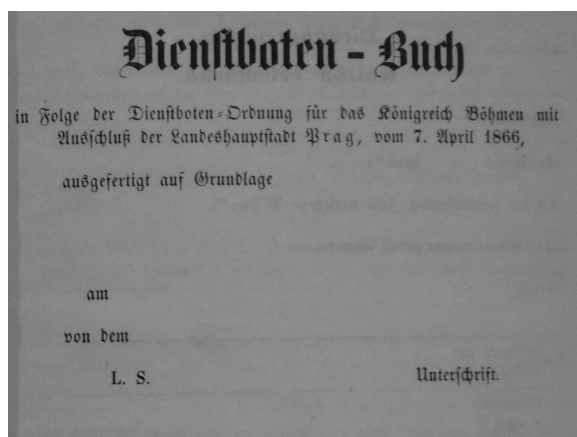
Příloha č. 6: Léon Frédéric (1856 – 1940): „La vieille servante (Stará služka),“ 1884.

Příloha č. 7: Eliška Machová v roce 1879 a 1882; Marie Stejskalová v roce 1897; Marie Červinková-Riegrová.

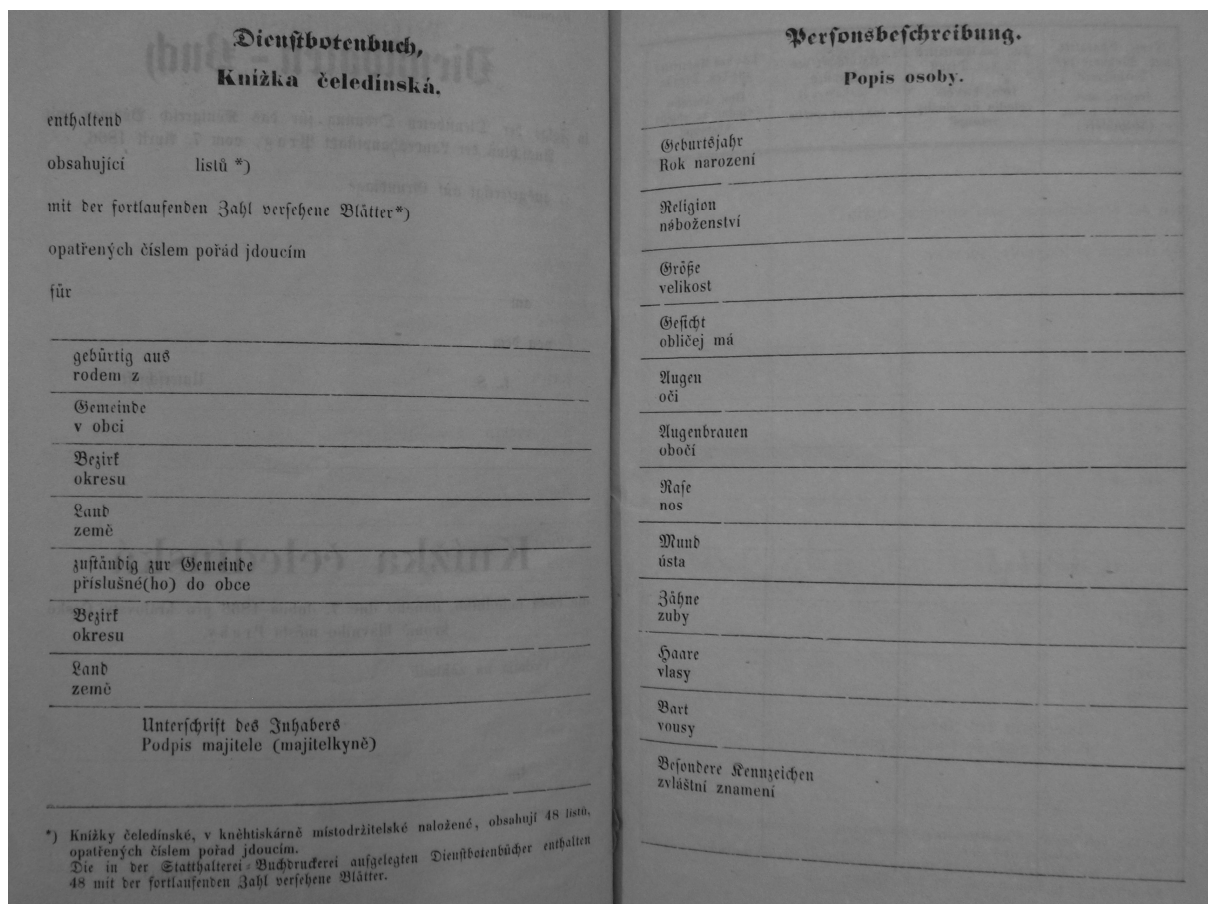
Příloha č. 8: Dvě podobizny Kačenky Strnadové, fiktivní postavy z románu Josefa Skružného; Kačenka Strnadová se svým novomanželem, zedníkem Housenkou.

Příloha č. 9: Marie Stejskalová asi v roce 1894 a 1959; Vzorní zaměstnavatelé. Leoš Janáček s chotí Zdenkou po svatbě.

Příloha č. 1

Formulář čelední knížky vedený ve dvou jazykových mutacích. (*Řád čelední, vydaný dne 7. dubna 1866 pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu. 1. vyd. Praha: Z místodržitelství kněhtiskárny, 1866, s. 17)*)

Předtištěné rubriky čelední knížky. (*Řád čelední, vydaný dne 7. dubna 1866 pro království České, vyjímajíc hlavní město Prahu. 1. vyd. Praha: Z místodržitelství kněhtiskárny, 1866, s. 18 - 19)*)

Seznam pražských koncesovaných kanceláří pro zprostředkování služeb z r. 1872⁴¹⁰

1. kancelář k zaopatřování služeb spolku pro dobro služebných, na Malém náměstí, čp. 138–I.
2. první a nejstarší poptavárna Kateřiny Mlynářové, dříve Janouškova, v Pasířské ulici čp. 719 – II.

na Starém Městě:

3. Antonína Ringelsberga, v Bartolomějské ulici čp. 312 – I.
4. Václava Kühnela, čp. 16 – I.
5. Vilemíny Schonovy čp. 227 – I.
6. Anny Margottovy čp. 445 – I.
7. Anny Havelské, čp. 451 – I.
8. Terezie Exnerové čp. 486 – I.
9. Amalie Dudové čp. 574 – I.
10. Barbory Grubertové čp. 408 – I.
11. Louisy Leichtové, čp. 518 – I.
12. Marie Susové, čp. 430 – I.

na Novém Městě:

13. Louisy Trödlové, čp. 834 – II.
14. Anastasie Chlupaté, čp. 746 – II.
15. Františka Veselého (pro mužské čeledíny k venkovskému hospodářství), čp. 824 – II.
16. Kateřiny Eliášové, čp. 1455 – II.

na Malé Straně:

17. Františka Dornause, čp. 44 – III.
18. Petronilly Tiché, čp. 367 – III.

v Josefově:

19. Löbla Schörpnera, čp. 36 – V.
20. Františka Barborka, čp. 234 - I.

⁴¹⁰ VANKA, August. *Čelední řád král. hlavního města Prahy: Dle platných zákonních předpisův všesrozumitelně objasnil a vydal komisař Vanka*. 1. vyd. Praha, 1872, s. 12 – 13.

**Poplatky za zprostředkování služby kanceláře Spolku pro blaho služebných v Praze
z r. 1872⁴¹¹**

1. Zápisné 10 kr., které musela zaplatit každá strana, tedy služka i zaměstnavatel/ka hledající pomocnou sílu.

2. Po přijetí do služby:
 - a) od zaměstnavatele:
 1. za služebnou pro obyčejné práce 50 kr.
 2. za služebnou k dětem 50 kr.
 3. za kuchařku 1 zl.
 4. za komornou nebo panskou 1 zl.
 5. za sloužícího nebo kočího 1 zl.
 6. za bonu 1 zl. 50 kr.
 7. za guvernanku 2 zl.

 - b) od sloužícího:
 1. od služebné pro obyčejné práce 30 kr.
 2. od služebné k dětem 30 kr.
 3. od kuchařky 50 kr.
 4. od komorné nebo panské 1 zl.
 5. od sloužícího nebo kočího 1 zl.
 6. od bony 1 zl.
 7. od guvernanky 2 zl.

⁴¹¹ VANKA, August. *Čelední řád král. hlavního města Prahy: Dle platných zákonných předpisův všesrozumitelně objasnil a vydal komisař Vanka*. 1. vyd. Praha, 1872, s. 12 – 13.

Výuka na odborných školách Vesny (1905 – 1910). (KALINOVÁ, Alena. *Dcerám českým: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870 – 1920*. 1. vydání. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007, s. 24)

Kurz pro domácí hospodářství na Vesnině škole (1905 – 1910). (KALINOVÁ, Alena. *Dcerám českým: brněnský ženský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870 – 1920*. 1. vydání. Brno: Moravské zemské muzeum, 2007, s. 32)

Titulní strana příručky *Vzorná služka*. (KRÁSENSKÁ, Lidmila. *Vzorná služka: praktická naučení pro dívky, hledající služby v lepších domech*. Praha: Rudolf Storch, [1893])

Léon Frédéric (1856 – 1940): „La vieille servante (Stará služka),“ 1884. (FUCHS, Rachel G. *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 121)

Eliška Machová v roce 1879 a 1882. (NOVÁKOVÁ, Lenka. Eliška Machová ve vzpomínkách a dobovém tisku. In: *Folia ethnographica* 41, *Scientia sociales* XCII, 2007, s. 88 - 89.)

Marie Steyskalová v roce 1897.

Marie Červinková-Riegrová.

(KALINOVÁ, Alena. K sociální úloze brněnských ženských spolků. In: *Folia ethnographica* 41, *Scientia sociales* XCII, 2007, s. 71.); (ROSICKÁ, Marie. Záštitu chudých dívek pracujících. In: *Ženské listy*, roč. 26, č. 3, březen 1898, s. 41.)

Dvě podobizny Kačenky Strnadové, fiktivní postavy z románu Josefa Skružného.
(SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934, s. 9 a 29.)

Kačenka Strnadová se svým novomanželem, zedníkem Housenkou. (SKRUŽNÝ, Josef. *Deník Kačenky Strnadové služebné v Praze*. 3. vyd. Praha: J. R. Vilímek, 1934, s. 165).

Marie Stejskalová asi v roce 1894 a 1959.

(TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčků*. 2. vyd. Praha: Panton, 1964, s. 17 a 128.)

Vzorní zaměstnavatelé. Leoš Janáček s chotí Zdenkou po svatbě. (TRKANOVÁ, Marie. *U Janáčků*. 2. vyd. Praha: Panton, 1964, s. 32.)

Resumé

The revolutionary political and economic changes, which took place in the second half of the 19th century, demonstrated the potential for better paid and easier jobs, which led to a mass migration of rural people moving to urban centres. However, rural women could only find unskilled positions in this new environment, for example servants for manual work. Their numbers were growing in European towns throughout the whole 19th century, and in the Czech lands this number was around 150 000. There was a decrease in the number of man servants and coachmen, and an increase in maids, nobility servants, chambermaids, nannies and wet nurses - it meant the feminization of domestic staff. At least one servant/maid was a distinctive mark of a ‚good‘ family and less well-off, or even poor families, often had one.

The relationship between the employers and servants was regulated by a groom’s code which, even in this century of radical industrial and social changes, had never been sufficiently amended and united with legal working conditions of manual workers and other employees. The groom’s code limited the personal freedom of the servants and gave the employer rights to corporal punishment. Each servant had to show a working book, which was also valid as a legitimate form of identification to travel abroad. After finishing the job the employer wrote an evaluation of her work in this book which, however, was not very objective.

Servants usually started their career at a young age forced into work by economic reality. For example in Hradec Králové in 1900 most of the servants were between the ages of 15 and 27. They very often came to the towns with the vision of earning money and saving for their dowry, which was an absolute necessity to be eligible for marriage. However, poor, uneducated women of rural origin encountered a completely different social and cultural environment/climate. The employers required better qualifications to prevent damages in their households. Servants could attend specialised courses or industrial, housekeeping, cooking, continuing or higher women’s education. These institutions enabled the housekeepers to rely on their staff completely.

The safest way to get a job was a recommendation from relatives, acquaintances, another family or already established serving colleagues. Job offers were also published in the newspapers and women’s magazines. The positions could be arranged by a job broker as well, but among them there were often madams or freeloaders. They could also use the possibility of free private or public job agents.

A servant could not really count on any time off, as her working hours, filled with variable tasks, were basically unlimited. Generally, there was an obligation to accommodate, feed and pay the domestic staff appropriately. The wage was paid quarterly, but the information about the rate of pay is contradictory and very individual. The housekeeper was in charge of the servants. She expected discretion, politeness and honesty from her staff, while they expected kindness and just treatment. In practise employers' ideas about these rules varied. Sometimes the hired girls were treated almost as members of the family, where they could serve from a young age to maturity, whereas sometimes they were considered 'social enemies'.

A servant fell into the category of socially vulnerable people. She lived with strangers, she was constantly suspected of thefts and very often harassed by the head of the family or their adult son. When she got pregnant, she was immediately dismissed. She could not always go back to her own family. So, she gave birth in a hospital, put the baby up for adoption and looked for another job, at first as a wet nurse, then in a factory or prostitution.

This unenviable position of domestic staff became the centre of attention for modern philanthropists and critics of society. Marie Červinková-Riegrová therefore founded an association called *Záštita (Shield)* in Prague, whose aim was the protection and accommodation of girls of rural origin. There was a similar organisation in Brno called *Moravská ústřední útulna ženská (Central Moravian asylum for women)*. The oldest charitable organisation was *Spolek pro blaho služebných v Praze (The Association for the benefit of servants in Prague)*.

Specific life stories of servants are shown in the portraits of Marie Stejskalová, Antonie Šálková and Jana Kolomazníková. They provide a great deal of information, findings and ideas and could become a subject of further reflection of various life experiences of women and girls in domestic services.